Beperkingen. Methodologische recepten en andere vooronderstellingen en vooroordelen in de moderne literatuurwetenschap

J.J. Oversteegen

bron

J.J. Oversteegen, *Beperkingen. Methodologische recepten en andere vooronderstellingen en vooroordelen in de moderne literatuurwetenschap*. HES Uitgevers, Utrecht 1982

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/over018bepe01_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

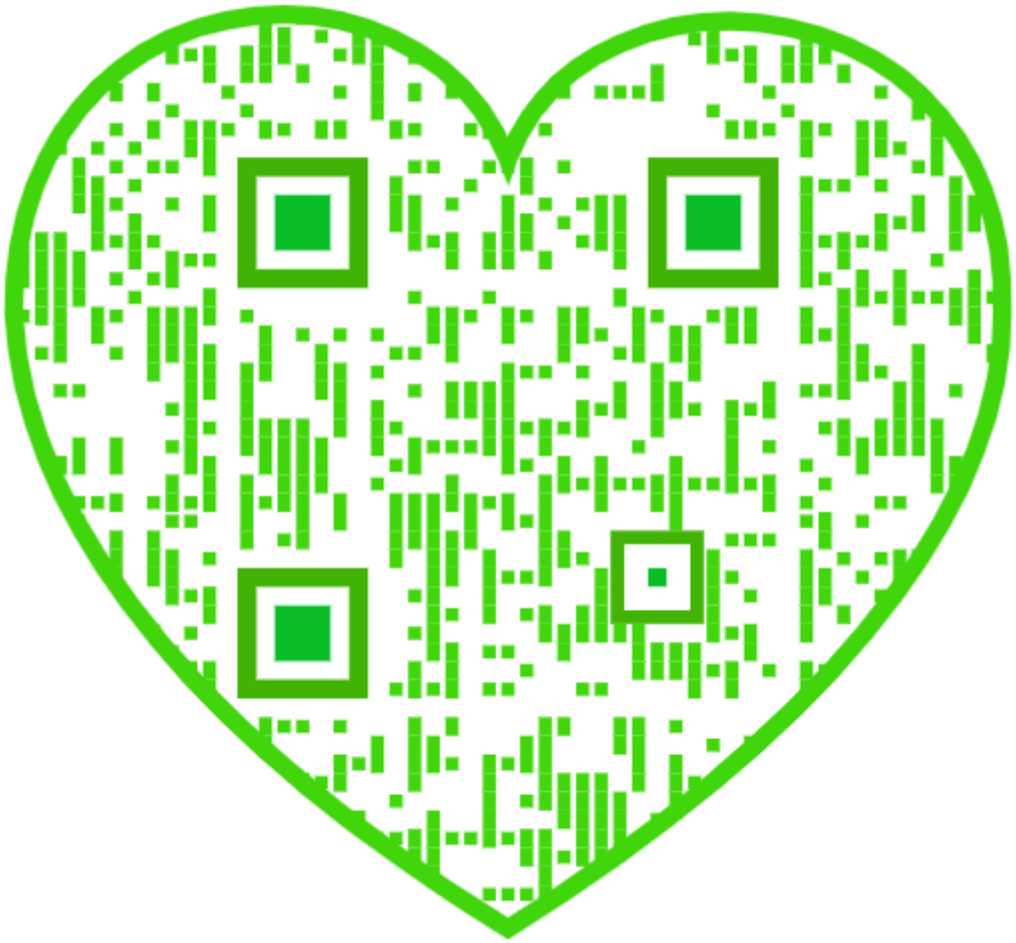

Voor Suus

Gesetzt nämlich, dies wäre wahr, wäre
es damit auch schon wünschenswert?

Nietzsche, *Der Fall Wagner*
(Schlechta II 909)

Woord vooraf

In 1975 kondigde mijn uitgever dit boek voor het eerst aan. Niet ten onrechte, want het was op een oor na gevild. Alle hoofdstukken nog één maal omwerken, inleiding schrijven, bijwerk, drukken.

Het was een degelijke studie, dat kan ik U verzekeren, helemaal volgens de spelregels geschreven. Intersubjektief geformuleerd, gegrond, toetsbaar, systematisch: het persklaar maken van de voltooide gedeelten zou weinig moeite kosten.

Terwijl ik vijlde en herschreef, gebeurde er echter iets vervelends. Niet dat mijn redeneringen onhoudbaar bleken, of de voorstellen strijdig met die wetenschappelijke normen, die ik toen aanvaardde (en nu nog). Nee, naarmate ik vorderde, bleek iets, eerst als randverschijnsel, daarna steeds meer in het hart van mijn betoog, waar ik geen ogenblik rekening mee gehouden had: het was mijn boek niet meer. Het betoog was theoretisch geworden, niet in de betekenis die dat woord in mijn vak heeft, of hoort te hebben, maar in de zin van: een akademisch bedenksel. Wat ik produceerde, waren theorieën die in spontane generatie (voor christenen: in onbevlekte ontvangenis) nieuwe theorieën voortbrengen. Had ik mij te *veel* beperkingen opgelegd?

Door al te zeer te kijken naar de ‘middelen’ (methodologie) had ik het ‘doel’ uit het oog verloren: ik stak van mijn eigen schrijverij niets meer op, en daarom was het toch aanvankelijk begonnen.

Iedere dag bijna, passeert een stroom boeken en tijdschriften het bureau van de doorsnee literatuurwetenschapper. Het is een vruchtbaar wetenschapsveld, de Theoretische Literatuurwetenschap. Als goede klerken houden wij bij wat er verschijnt, hetgeen wil zeggen: bladeren wij de tientallen wekelijkse publikaties door, lezen hier en daar een passage, en soms een heel boek. Aan de

registratie mankeert niets, en wat voor ons eigen onderzoek van belang is, wordt besnuffeld, geëxcerpeerd, ingepast; het komt allemaal in de literatuuropgaven bij onze publikaties te staan, zelfs studies, die nog verschijnen moeten. Met argusogen houden wij in de gaten of iedereen het wel doet zoals het moet, en meestal is dat natuurlijk wel het geval, al pakken wij onze vakgenoten om pedagogische redenen eerder te hardhandig dan te barmhartig aan.

Zo'n boek was ik aan het maken, met een lijst van geraadpleegde literatuur die een lust voor het oog was: een franse tuin met keurige paden, aardige, zij het wat konventioneel getrimde, struiken en heggetjes, en hier en daar zelfs een nette vijver. Alleen, ik houd meer van engelse tuinen, en verveelde mij in mijn eigen boek. Wat mocht ik dan van een ander verwachten?

Als taalkundigen, vooral de gestrengen voor wie de muren niet wit genoeg kunnen zijn, geen argumenten meer weten te vinden om elkaar te overtuigen van de grotere verklarende kracht van hun eigen theorie in vergelijking met die van een ander, wat doen zij dan? Dan zeggen zij: mijn theorie is *eleganter*!

Ik begrijp dat heel goed. Men wil er die persoonlijke betrokkenheid mee uitdrukken die wetenschappelijk misschien een beetje gênant is, maar die voor de onderzoeker zelf het zout in de pap is. Die betrokkenheid die ik verloren had, doordat ik mij te *weinig* beperkingen had opgelegd, en alles als een goed archivaris wilde verantwoorden.

Ik heb het manuskript, vrucht van vele jaren ijverige studie (er zat een hele oratie tussen!) in de prullemand gegooid en ben opgelucht opnieuw begonnen, eerst met lezen toen met schrijven.

Wat verdwenen is, dat is vooral: het verantwoordelijkheidsgevoel. Het kan mij niet meer schelen wat de wetenschap wil, maar in de eerste plaats wat ik zelf wil, en natuurlijk naar ik hoop een paar anderen. Vandaar dat, ongetwijfeld verkeerd gebruikte, Nietzschecitaat.

Ik heb geprobeerd, mensentaal te gebruiken. Soms zal de lezer daardoor ongetwijfeld denken: maar dat wist ik allang! Misschien, is het enige verweer dat ik daartegen weet te verzinnen; misschien, maar wist U het ook op deze manier? Wie heeft het vóor mij gezegd? is het niet zo dat, eenmaal gelezen, het allemaal alleen maar vanzelfsprekend *klinkt*?

Ik ben mij alweer aan het verdedigen.

De spelregels van de wetenschap aanvaard ik; natuurlijk. Wie wil

liever ‘ongeldige’ dan ‘geldige’ beweringen op zijn kerfstok hebben? De collega's en buitenstaanders die mij op onverantwoorde uitspraken betrappen, moeten hun taak vervullen en een bestraffende recensie schrijven. Ik zal dan mijn leven beteren. Maar de drukkende *plicht* die de literatuurwetenschap steeds weer voor haar dienaren dreigt te worden, daaraan ben ik ontsnapt. Ik heb dit boek ook voor mijn eigen genoegen geschreven.

De rituele kant van het wetenschapsbedrijf is nu wat in de knel gekomen. Geraadpleegde literatuur, bijvoorbeeld, noem ik alleen als ik werkelijk met de auteurs in diskussie ga. Voor de rest heb ik een boek geschreven over een aantal befaamde ‘topics’ uit de literatuurwetenschap, op grond van een redelijke belezenheid en vanuit een beperkte voorkennis. Als ik een onderwerp niet voldoende overzie, laat ik het liggen. John Woods, om een konkreet geval te noemen, schrijft over fiktionaliteit vanuit een logisch perspektief. Ik begrijp hem wel zowat, want hij schrijft helder en zonder de gebruikelijke imponeerhoudingen. Maar ik zou niet weten wat ik aan zijn beweringen zou moeten toevoegen of daar tegenover stellen. Daarvoor weet ik niet genoeg van logica. Woods noem ik dus alleen op het moment dat hij op *mijn* terrein komt, en dat is niet zo vaak.

Kortom, ik heb geprobeerd alleen te schrijven over onderwerpen waarover ik zelf loop na te denken.

De lezer die wat verlegen wordt van deze ontboezeming vooraf, zou ik willen aanraden: zie het maar als *mijn* midlife crisis, waarvan radio en TV ons zulke schrikbarende symptomen weten mee te delen. Dan zijn de mijne toch heel onschuldig?

Uit het voorgaande blijkt al dat sommige passages van dit boek op ouder materiaal, lezingen en artikelen, teruggaan. Er zijn fragmenten in terug te vinden van publikaties en andere uitingen, die ongeveer in 1970 hun beginpunt hebben. De datum van voltooiing is juni 1981.

Hoofdstuk I
Wat is literatuurtheorie?

1

Eén van die vragen, die iedere literatuurtheoreticus regelmatig *niet* kan beantwoorden, is: waarover hebben 'ze' het in de Theoretische Literatuurwetenschap. Menigeen denkt, als hij het *woord* 'literatuur' maar verneemt, de muziek der sferen al zachtjes te horen, en voor iemand met zo gevoelige oren moet de kakofonie, die opklinkt uit de gymnastiekzaal waarin onze fanfare repeteert, wel heel teleurstellend zijn.

Eensgezind - ik laat mijn dorpse beeldspraak maar gauw weer los - zijn de literatuurtheoretici namelijk niet. Waar de één meent dat *alle* vaststellingen over literatuur tot nu toe, of zelfs per se, te kort schieten ten opzichte van de op dit moment geldende regels voor wetenschappelijke uitspraken, ziet de ander in elke interessante algemene bewering over een literaire tekst al een bijdrage tot de theoretische literatuurwetenschap (vulgo: TLW).

Van deze beide heren heeft de tweede wat meer grijze haren dan de eerste, maar ongelijk hebben zij, denk ik, allebei.

Het wordt een beetje ingewikkelder, wanneer andere varianten van het genus TLW-er, zoals ik hem huiselijk maar niet erg fraai zal noemen, aan het woord komen. Het doel van de TLW is: de konstruktie en toetsing van universeel geldige verklaringstheorieën, zegt de een. En de ander: het ontwikkelen van een bruikbaar beschrijvingsapparaat voor literaire teksten. Een derde weer: in laatste instantie de opstelling van een alle literaire teksten omvattende kommunikatietheorie. Nummer vier: eerder de analyse van het specifieke gedrag van literatuurkonsumenten en -producenten.

Als ik probeer te bemiddelen tussen *die* partijen, dan kom ik terecht bij een positiekeuze die vechtjassen van oudsher pleegt te ontstemmen: zij hebben allemaal gedeeltelijk gelijk, en dus geen van allen helemaal, want hun standpunten perken elkaar in.

En, dat gezegd zijnde, zou ik de strijdenden met Du Perron, die erkend irenische persoonlijkheid, kunnen toevoegen:

> Zo gaat nu heen en troost elkander
> en zijt geen stoornis voor 't verkeer,

dat literairwetenschappelijke verkeer dat steeds weer ontregeld dreigt te worden door te veel eenrichtingsaanwijzingen, verbodsborden en op hun voorhoofd tikkende bestuurders.

Daarmee zou ik echter onwelkome misverstanden uitlokken. Een plechtige verklaring vooraf dus: mijn bedoeling is geenszins de verdediging van de tafelschuimer, die een hapje hier en een hapje daar mee eet, maar eerder die van de disgenoot, die vaststelt dat onze lieve heer weliswaar rare kostgangers heeft, maar dat hun konversatie lang niet oninteressant is, zelfs als zij langs elkaar heen praten. Geen eklekticisme maar pluriformiteit, om het netjes (en nu eens zonder metaforen) te zeggen.

Door deze positieve houding tegenover het literatuurwetenschapppelijke bedrijf, jaag ik, met voorbedachten rade, een kategorie personen tegen mij in het harnas, die men niet vaak genoeg tot misverstaan kan prikkelen: de vertegenwoordigers van de zwijgende meerderheid die het allemaal maar onzin vindt, die zwijgers die plotseling zo luid het woord kunnen nemen in dag- en weekblad. Iedere keer dat zij de stilte verbreken, blijkt voornamelijk dat zij niet voor niets hun mond gehouden hadden.

Toch wil ik zelfs aan deze kategorie van morrende omstanders niet achteloos voorbijgaan. Uit hun bestaan kan men aflezen dat er met de literatuurwetenschap iets verontrustends aan de hand is. In het verleden heeft zij zich vaak mogen verheugen in de belangstelling van een tamelijk brede kring van geïnteresseerde leken, en, wat nog belangrijker is, schrijvers: Nijhoff las Curtius. Het lijkt er soms op dat in onze dagen een literatuurwetenschapper de aandacht van die groep alleen maar kan trekken als hij op een clowneske wijze zijn eigen vak bespottelijk maakt.

Dat is zeker niet alleen te wijten aan die ‘nivellering’ waar kulturele randfiguren zo gretig over praten, maar eerder aan de ontwikkeling van de TLW zelf: de breed opgezette voorstellen van moderne theoretici zijn vaak ingenieus, maar meestal leveren zij magere resultaten op buiten de theorievorming zelf. Het lijkt erop dat de, literairwetenschappelijk zo veel aanvechtbaarder, voorstellen van iemand als Spitzer voor de ontwikkeling van de literatuurstudie als geheel aanmerkelijk vruchtbaarder zijn geweest. Ik wil met deze opmerking alleen een merkwaardig feit signaleren, en

voorlopig nog geen uitspraak doen vóor Spitzer of tegen de hedendaagse theorievorming. Ook hier zou ik niet zomaar partij willen kiezen.

2

Wat wil de theoreticus?

Niet veel anders, denk ik eigenlijk, dan andere literatuurwetenschappers. Empirische wetenschappen, en daartoe wordt ook de TLW meestal gerekend, proberen ons inzicht in de verschijnselen binnen een bepaald werkelijkheidsdomein te vergroten, en stellen daartoe begripskaders op. Iedere beschrijving of verklaring, zelfs iedere observatie, van feiten of processen in een welomschreven werkelijkheidsgebied wordt bepaald door zo'n konceptueel kader.

(Deze bewering is een variant van de vaststelling: er bestaat geen theorie-vrije waarneming, maar omdat in die formulering een belangrijk probleem waar ik nog over kom te spreken onder tafel verdwijnt, druk ik het anders uit.)

Dit nu geldt onverkort voor de literatuurwetenschap (LW), die van de theoreticus zo goed als die van de, laten wij hem noemen: veldonderzoeker. Alle LW-ers doen uitspraken over de veronderstelde werkelijkheid ‘literatuur’, of over dat veronderstellen zelf, en zij proberen aan deze uitspraken een systematische vorm te geven. Of men zich meer op de konceptuele systematiek richt dan op de beschrijving, is een kwestie van de ontwikkelingsfase van het vak, van arbeidsverdeling, en natuurlijk van persoonlijke voorkeur, maar in het brede verband van de literatuurwetenschap zijn beide, in hun wisselwerking, even nodig.

Het is, hoop ik, niet te boud gesproken als ik stel dat iedere nieuwe ontwikkeling op wetenschappelijk gebied begint met de problematisering van evidenties, dus met de herijking van het konceptuele apparaat, òf met grensverleggingen aan de rand van het onderzoeksterrein. Wanneer men dat de specifieke taak van de theorievorming acht, is iedere LW-er, die met de bestaande begrippen niet uitkomt, en dus nuanceringen aanbrengt of nieuwe voorstellen doet, theoreticus op zijn tijd. Voor de TLW-er is het alleen vaker tijd dan voor de veldonderzoeker. Maar van zijn kant kan de TLW-er niet geheel buiten het veld, want hij zal zijn koncepten uit moeten proberen, wil hij niet in een luchtledig werken.

Er rijst een merkwaardige vraag, die op het eerste gezicht misschien bijkomstig lijkt, maar waarop een antwoord kan worden gegeven dat onthullend is voor de diskussies in het vak: waarom spreken wij eigenlijk van 'theoretische', en niet bijvoorbeeld van 'systematische' literatuurwetenschap?[1] Omdat in de wetenschapsleer van de laatste vijf, zes decennia de systematiek in de empirische wetenschappen meestal gelijkgesteld wordt aan het opstellen van theorieën.

En wat is een theorie? Ik laat A.D. de Groot aan het woord: 'Wij verstaan er hier onder *een systeem van logisch samenhangende, met name niet-strijdige, beweringen, opvattingen en begrippen betreffende een werkelijkheidsgebied, die zo zijn geformuleerd, dat het mogelijk is er toetsbare hypothesen uit af te leiden*'. (De Groot 68: 42)

In deze omschrijving zit een groot deel van de problemen opgesloten, waarover ik het in dit eerste hoofdstuk hebben wil. Ik wijs vast op enkele aspekten van De Groots plaatsbepaling, die overigens typerend mag heten voor de kritisch-rationalistische richting:

- een theorie is een konceptueel systeem;
- de samenhang binnen dat systeem is van logische aard;
- de theorie heeft betrekking op een, blijkbaar omschrijfbaar, werkelijkheidsgebied;
- de theorie wordt met de werkelijkheid verbonden door hypothesen die enerzijds deduktief uit de theorie af te leiden zijn, anderzijds getoetst kunnen worden aan de feiten binnen het gekozen werkelijkheidsdomein.

Gevolg van dit alles: er is een onverbrekelijk verband tussen theorie en werkelijkheidsgebied. Ik heb dat in een (bekend) plaatje vastgelegd, dat als figuur 1 op p. 19 afgedrukt staat.

Het enige kommentaar dat ik wil leveren bij dit schema, een getrouwe afbeelding van De Groots omschrijving, is dat de in twee richtingen lopende pijlen tussen de H's (hypothesen) en de F's (de feiten van het werkelijkheidsdomein) de toetsingsprocedure aanduiden.

Ook in deze schematische weergave springt het in het oog: geen T zonder W.

Als wij dit toepassen op de literatuur als werkelijkheidsgebied,

1 Er zijn landen waar men termen als 'algemeen' i.p.v. 'theoretisch' voor deze specifieke branche van de LW gebruikt; dat wijst naar het zelfde probleem als ik in deze paragraaf aan de orde stel.

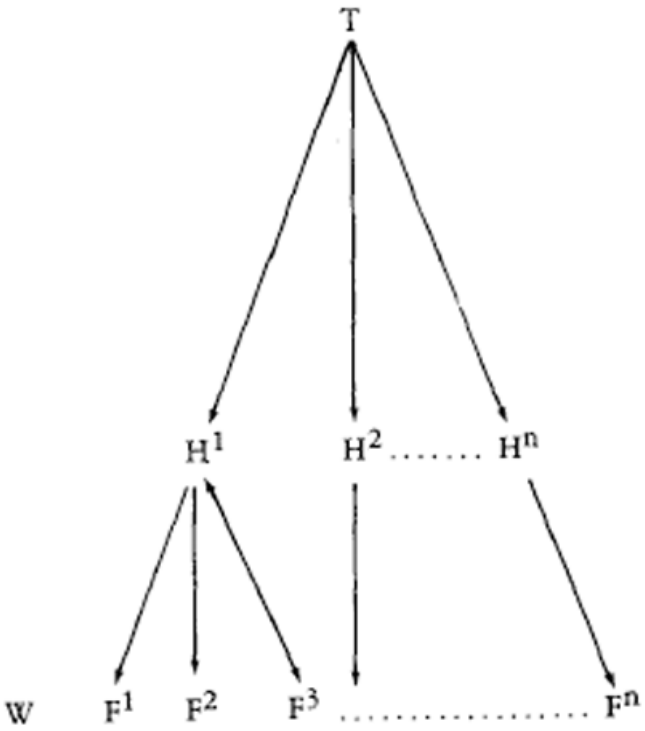

1. Standaard-model

komen wij in de kortste keren bij de problematische kant van deze voorstelling van de samenhang binnen een (tenminste: onze) tak van wetenschap als een komplex van, op een bepaalde wijze gestruktureerde, theorieën, of zelfs: als één theorie.

Immers, geen T zonder W. Maar hoe ziet die W, dat werkelijkheidsgebied, er dan uit? Ik denk niet dat er veel literatuurwetenschappers, of zelfs: normale mensen, zullen zijn die beweren dat de vraag naar de aard van de literatuur onproblematisch is. In een veelkantige kultuur als de onze zijn er, alleen al binnen het heden, allerlei, vaak zeer verschillende, criteria in omloop om literatuur van niet-literatuur te onderscheiden. Men kan bijvoorbeeld het criterium van de 'fiktionaliteit' noemen, naast dat van de 'esthetische funktie';[2] stilistische eigenschappen zullen voor de één beslissend zijn, de emotieve werking op de lezer voor de ander. Ik laat nu maar even het probleem weg, hoe men die 'eigenschappen' aantoont.

2 Beide termen worden natuurlijk in technische zin gebruikt, de eerste tot nader order (d.w.z. tot hoofdstuk III) in overeenstemming met de omschrijving van Maatje in zijn *Literatuurwetenschap*, de tweede volgens de omschrijving van de Praagse Strukturalisten.

Om het in voorbeelden duidelijk te maken: Huizinga's *Herfsttij* wordt in de ene literatuurgeschiedenis opgenomen, in de andere niet (Engelsen zouden geen moment aarzelen, overigens); een voor brede kring bestemde roman over de maatschappelijk zo relevante groep van artsen en verpleegsters, wordt door de één als 'lektuur' buiten het beschermd domein gezet, terwijl de ander er juist een heel onthullend specimen van de literaire tekst in ziet.

Dus: ook als wij, ieder voor zich, menen in de praktijk een duidelijke grens tussen literatuur en niet-literatuur te kunnen trekken, is het onmogelijk om zonder normatieve manoeuvres *wetenschappelijke* criteria te geven voor die demarkatie. Vooral als men diachroon te werk gaat, blijkt een universeel begrip literatuur niet te bestaan, in die zin dat er harde criteria opgesteld zouden kunnen worden op grond waarvan een objektdomein 'literatuur' af te perken is (zie Escarpit 70). Het literaire corpus is een zich voortdurend wijzigende kollektie van teksten die op steeds andere gronden als behorend tot een min of meer koherent empirisch domein ervaren worden. Die gronden geef ik de roepnaam 'literatuuropvatting' (LO). Voor het moment omschrijf ik dat begrip zo: een LO is het geheel van denkbeelden van een persoon of een groep personen over aard en funktie van de literatuur. Als de tijd daar rijp voor is, zal ik een uitvoerige analyse geven van de rol van LO's binnen literatuurtheorieën, en van hun struktuur. Ik heb nu nog wat anders om handen.

Geen werkelijkheidsdomein 'literatuur' zonder literatuuropvatting dus. Aan de andere kant zagen wij dat het adagium van de empirische theorie-vorming luidt: geen T (theorie) zonder W (werkelijkheidsdomein). Ik behoef, neem ik aan, niet meer te rechtvaardigen dat ik op mijn tenen ging lopen toen het woord 'literatuurtheorie' viel. Geen T zonder W, geen W zonder LO, en geen LO zonder persoons- of groepssubjektiviteit. Waar blijft de wetenschap?

Er is wel gezegd[3] dat 'de' literatuur geen verzameling van teksten in wiskundige zin vormt, maar dat het een 'wittgensteinse familie'

3 Vooral door Morris Weitz in zijn studie *Hamlet and the Philosophy of Literary Criticism*, m.b.t. het deelprobleem van de tragedie.
Ellis (74) behandelt deze problematiek het uitgebreidst. Helaas baseert hij zich op het 'onkruid'-voorbeeld i.p.v. op het eveneens door Wittgenstein behandelde 'spel'. Het laatste heeft betrekking op de relatie van mensen onderling, en de daarbij te pas komende intenties. Dat lijkt beter vergelijkingsmateriaal dan onkruid, waarbij alleen de achteraf-ordening van de mens komt.

is: een nieuwe tekst kan in de kollektie opgenomen worden wanneer hij konstitutieve eigenschappen deelt met bepaalde reeds gekanoniseerde gevallen, maar twee teksten kunnen beide 'literair' zijn, zonder ook maar één zo'n eigenschap te delen. En dat is een andere manier om te zeggen: een werkelijkheidsgebied 'literatuur', dat eenduidig definieerbaar is, bestaat niet.

Men zou hiertegen kunnen inbrengen dat de literatuurwetenschap zich al lang niet meer ten doel stelt, literaire *teksten* te beschrijven, doch zich bijvoorbeeld richt op specifieke kommunikatie-processen (waar ik het overigens maar gedeeltelijk mee eens ben). Maar dat betekent alleen dat een aantal woorden in mijn betoog nader toegelicht moet worden, want *principieel* verandert er niets. De beslissende faktor voor de vaststelling van het objekt-domein van literatuurtheorieën blijft de literatuuropvatting, die het een (groep) perso(o)n(en) mogelijk maakt, literatuur, als verzameling teksten of als proces, te onderscheiden van andere taalverschijnselen of taalbouwsels.

En zo blijft één, alle literaire teksten of processen omvattende, literatuurtheorie, veler grote droom van een paar decennia geleden, nog steeds: een droom.

Theorie-schema 1 is dus te eenvoudig; daarom heb ik een tweede schema opgesteld, dat te vinden is op p. 22.

Aan de hand daarvan zal ik uiteenzetten wat volgens mij de werkelijke, veelvoudige, bezigheden van literatuurwetenschappers zijn; en vooral dat zij er fundamenteel uiteenlopende ideeën over de aard en de funktie van theorieën op na houden, die allemaal heel zinvol kunnen zijn, maar ten onrechte op één hoop geveegd worden.

Eerst nog even een korte toelichting bij schema 2:

- de kode LO^1, LO^2 etc. duidt een, in principe oneindige, reeks literatuuropvattingen aan;
- Fa^{1-n}, Fb^{1-n} etc. duidt aan: alle objekten met eigenschap a, b etc.

Verder wordt het volgende aangegeven:

- Iedere LO kan slechts een begrensde groep taalbouwsels als 'literatuur' afperken (aangeduid met I, II etc.).
- Het gekanoniseerde corpus dat wij literatuur noemen, bestaat in werkelijkheid uit een aantal subgroepen, afgeperkt door verschillende LO's.
- Een bepaald objekt, of een bepaalde taalsituatie, kan op grond

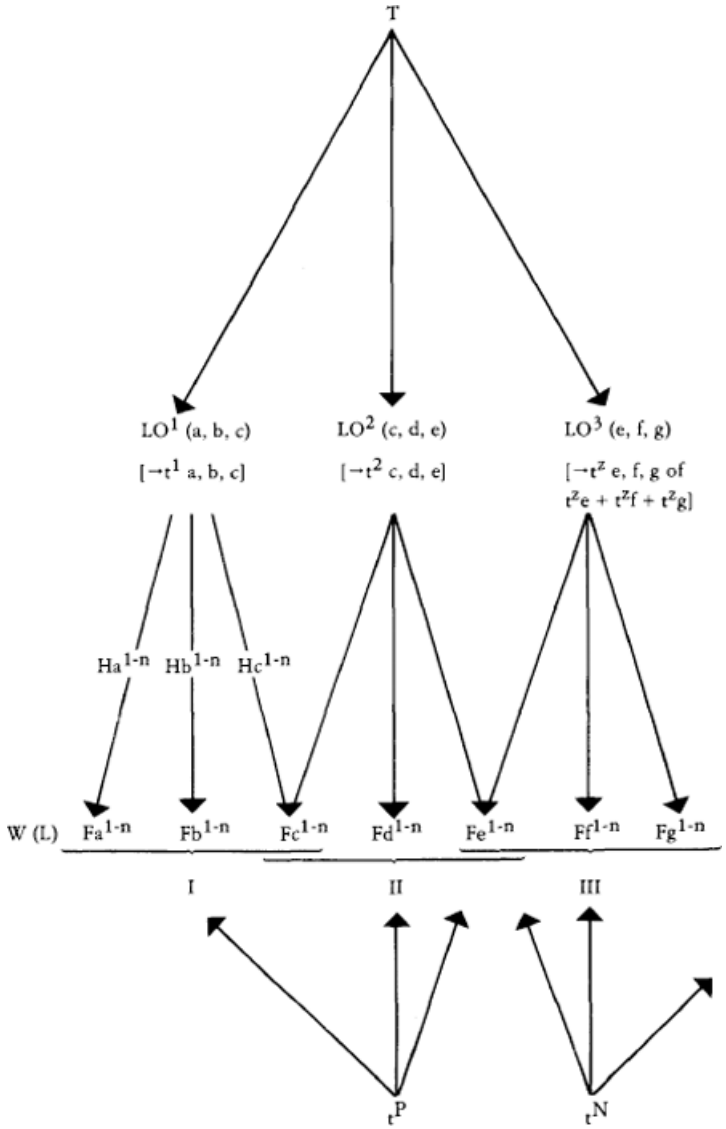

2. Gefaseerd theorie-model

van één, maar ook op grond van verschillende LO's tot de literatuur gerekend worden (in het schema bijvoorbeeld geval Fc, een groep objekten die onder beheer van LO^1 èn LO^2 vallen).
- De F's vormen op deze wijze inderdaad een 'wittgensteinse familie', waarbinnen overlappingen plaats vinden maar ook objekten en processen een onderdak krijgen die onderling geen konstitutieve eigenschappen gemeen hebben; Fb, Fd en Ff verschillen volledig maar zijn toch via Fc en Fe aan elkaar te verbinden.
- Een, alle objekten omvattende, literatuurtheorie van het type dat De Groot omschrijft - het is een variant van het zgn. standaardmodel - is niet mogelijk, maar misschien kan gedacht worden aan een theorie van literatuur-*opvattingen*? Daarop wijst de T bovenin het schema. Wat de *kleine* t's zijn, zal ik later uitleggen.

Het gaat allemaal een beetje vlug, toegegeven, en schielijkheid is slecht voor de spijsvertering. Er komt echter nog genoeg gelegenheid tot herkauwen.

3

Als dit allemaal in grote trekken juist is, brengt dat enkele konsekwenties met zich mee, die niet iedere literatuurtheoreticus plezierig zal vinden.

Om te beginnen zijn al onze wetenschappelijke uitspraken over literatuur historisch bepaald, want afhankelijk van een literatuuropvatting. Zonder LO, dus zonder vooronderstellingen, valt er helemaal niets over literatuur te zeggen, omdat er geen literatuur bestaat.

Vervolgens: een veelheid van LO's houdt in dat er geen consensus is, dat die er althans op het moment niet meer is. De vooronderstellingen, waarmee binnen onze kultuur rekening gehouden moet worden, zijn soms onderling strijdig. De wetenschapper moet daarom soms kiezen uit de mogelijke LO's, tenzij hij zich wil beperken tot het bestuderen van die LO's zelf. Deze noodzaak van een voorafgaande keuze betekent nog niet dat hij zich tot één LO beperken moet, maar wel dat er grenzen aan de samenvoegbaarheid zijn. Als *lezer* kan hij ongetwijfeld heel goed met onderling strijdige uitgangspunten uit de voeten, als theoreticus krijgt hij er schele hoofdpijn van.

Tenslotte: in de dagelijkse praktijk zijn de gehanteerde criteria meestal vaag en moeilijk omschrijfbaar, hetgeen wil zeggen dat de objektafbakening intuïtief en grotendeels onuitgesproken blijft. Alleen in de literaire kritiek van een bepaald type (zoals die van de New Critics, met name Cleanth Brooks) wordt zo'n LO soms scherper geformuleerd.

Deze stand van zaken is er zelfs de oorzaak van, neem ik aan, dat er zoiets als een theoretische literatuurwetenschap is ontstaan. Bij de pogingen tot systematisering was natuurlijk de willekeurigheid en wisselvalligheid van de domeinafbakening een belemmering voor expliciete theorievorming. Een eerste stap is dan: het preciseren van de samenstelling van het corpus teksten of het type processen, waarop de uitspraken betrekking moeten hebben.

Hoe zien nu de konceptuele bouwsels, die wij literatuurtheorieën noemen, er in werkelijkheid uit? Zijn het theorieën van het standaardmodel, voorafgegaan door een intuïtieve terreinafbakening (d.w.z. de toepassing van een LO)? Om die vraag te beantwoorden moeten wij eerst kijken naar het gebruik van het *woord* (literatuur-)theorie door literatuurwetenschappers. Daar zit namelijk weinig lijn in.

In de eerste plaats komt men de term tegen in een heel brede betekenis die vrijwel samenvalt met die van ‘theoretische literatuurwetenschap’, bijvoorbeeld in de nederlandse vertaling van Wellek en Warren (1974) en in Van Dijks *Moderne literatuurteorie* (1971), om een paar ver uiteenliggende voorbeelden te noemen.

In die zin zal ik het woord verder niet gebruiken. Wat ik op het oog heb, is wel degelijk een theorie in smallere zin, namelijk een sluitend systeem van uitspraken over de literatuur of een aspekt daarvan. Het brede begrip betekent eigenlijk niets anders dan: de wetenschappelijke discipline die alle theorieën in smalle zin huisvest.

Maar die theorieën in smalle zin, zijn dat theorieën van het standaardmodel? Mijn antwoord: héel soms, maar meestal niet, zal ik toelichten door een aantal van die theorieën de revue te laten passeren en in typen te onderscheiden.

Daar is om te beginnen dat soort literatuurtheorie dat voornamelijk probeert te specificeren wat eigenlijk literatuur *is*. Pogingen tot het ontwerpen van zo'n funderende theorie zijn vooral enkele decennia geleden op allerlei uiteenlopende wijzen ondernomen: op fenomenologisch-filosofische grondslag door Ingarden

maar ook door Kayser, op linguistische door Maatje en Jakobson, op psychologische door Richards en Northrop Frye. De één geeft min of meer de deduktieve standaard-vorm aan zijn uiteenzettingen (Maatje, Jakobson, ook wel Frye), de ander gaat van een geheel andere epistemologische stellingname uit, namelijk dat wetenschappelijke procedures binnen de 'geesteswetenschappen' berusten op een uitwerking van de direkte ervaring (Ingarden, Kayser). Dat zijn enorme verschillen, maar men kan zich afvragen of de overeenkomsten niet minstens even groot zijn.

Immers, wat is het hoofddoel van dergelijke theorieën? Niet veel anders dan vastleggen wat tot het objekt-domein behoort, en wat niet, dus: omschrijving van de gekozen, meestal vanzelfsprekend geachte, LO. Men kan konstateren dat de meeste literaire handboeken beginnen met een hoofdstuk waarin precies dit gebeurt. Bij Kayser heet dat: vaststellen van de 'Gegenstand der Literaturwissenschaft', bij Ingarden 'Vorläufige Begrenzung des Bereiches der Beispiele' en vervolgens (kenmerkend) 'Seinsweise des literarischen Werkes'; hoofdstuk II van Wellek en Warren is getiteld 'The Nature of Literature', hetgeen in de Nederlandse vertaling onjuist maar onthullend weergegeven wordt met 'Het *wezen* van de literatuur'.

Dit is geheel in overeenstemming met het beeld dat in de diskussie tussen Lakatos en Kuhn door de eerste van alle theorievorming gegeven wordt. Er is *altijd*, zegt Lakatos, een 'touchstone theory' (anderen spreken van 'observatie-theorie', Koningsveld, in navolging van Popper, van 'zoeklicht-theorie'), die specificeert welke feiten tot het onderzoeksdomein behoren, op grond van de zogenaamde 'achtergrondkennis' waarvan de wetenschappelijke gemeenschap uitgaat.

Men zou zeer goed kunnen verdedigen dat iedere explicitering van een LO zo'n zoeklicht-theorie is, al levert de omschrijving van de aard van de achtergrondkennis dan wel problemen op. Lakatos meent namelijk dat het gaat om oudere, beproefde, theorieën, die als onproblematisch opgevat worden (wat zij natuurlijk in werkelijkheid nooit zijn). De LO van de literatuurwetenschapper heeft echter meestal geen wetenschappelijk verleden,[4] maar is juist

4 Men zou als voorbeeld van een uitzonderingsgeval kunnen denken aan de relatie tussen Benedetto Croce en de New Critics; de laatsten, ook Brooks (getuige het met veel inzicht geschreven hoofdstuk over Croce dat men aantreft in het overzicht *Literary Criticism* dat hij samen met Wimsatt schreef), kenden en bewonderden Croce. Hun ideeën vertonen inderdaad vaak een frappante overeenkomst, vooral met betrekking tot het criterium voor lyriek (bij Croce *liricità*) dat gezocht wordt in de kombinatie van komplexiteit en koherentie, 'integratie'. Dit criterium is echter sinds het symbolisme zozeer gemeengoed in de heersende literatuuropvattingen, dat direkte invloed niet noodzakelijk is. Wel mag men denken aan ondersteuning en uitbouw van de eigen opvattingen; reeds Saintsbury had perslot het werk van Croce in de angelsaksische landen bekend gemaakt.
Heel opvallend is het, dat Brooks (47: 232, 235) bij de gelijkstelling van 'intuition' en 'expression' door Urban blijkbaar geen moment aan Croce moet denken.

interessant omdat hij aan een bepaald type literatuur, en meestal aan een daarop geënte kritiek, gekoppeld is. Precies dat geeft er die vaagheid en toevalligheid aan, meer touch-wood dan touch-stone, die voor sommige literatuurwetenschappers aanleiding is geweest tot het ontwerpen van meer analytisch gestruktureerde beginuitspraken. Vaak zijn zulke voorstellen dan opgebouwd volgens een aan de standaard-theorie verwant model, en omdat dit een logische samenhang tussen de gehanteerde begrippen vergt, die binnen LO's niet aanwezig pleegt te zijn, beperken zij zich tot isoleerbare aspekten daarvan. Voorbeelden: theorieën gebaseerd op het criterium van de fiktionaliteit (zoals die van Maatje), de esthetische funktie (Jakobson), de esthetische waarde (Croce, met zijn onderscheid tussen 'poesia' en letteratura'), specifieke taaloperaties (de Russische Formalisten), specifieke psychische mechanismen (Richards), archetypische universalia (Frye) etc. Misschien is het verstandig, de term 'zoeklicht-theorie' te reserveren voor dergelijke, meer systematische, uitwerkingen van een afgesplitst aspekt van een LO.

Hoe men de term ook wil toepassen, voor de expliciete formulering van het *totaal* van een LO of slechts van een *onderdeel* daarvan, het zal duidelijk zijn dat zoeklicht-theorieën een grote rol spelen in de literatuurwetenschap.

Met dit type theorie, door sommigen beschouwd als de kern van de TLW, zijn wij meteen al buiten het standaardmodel. Want, hoe veel zoeklicht-theorieën daarmee ook gemeen mogen hebben, één onmisbare eigenschap bezitten zij niet; de toetsbaarheid.[5] Zij

5 Dit hangt samen met het niet-voorspellende karakter van dit type theorie, en daarover heen met het uitgangspunt dat universaliteit niet nagestreefd wordt. Als Bohnen gevolgd moet worden (172), en men aanneemt dat 'Theorien treten immer mit dem Anspruch auf universelle Geltung auf: Sie haben die logische Form von raum-zeitlich unbeschränkten All-Aussagen', *zijn* zoeklicht-theorieën helemaal geen theorieën.

zullen vaak wel een min of meer diskutabele vorm krijgen, en daartoe in expliciete en intersubjektieve termen vastgelegd worden, maar toetsbaar zijn zij naar hun aard niet. Hun taak is immers: het mogelijk maken van *beslissingen over de omvang van het feitendomein*, niet het doen van toetsbare uitspraken over feiten binnen dat domein.

Wie het standaard-model voor theorieën verplicht wil stellen, wordt gekonfronteerd met de paradoxale situatie dat dit model alleen mogelijk is op grond van voorafgaande beslissingen, die zelf in de zin van het standaard-model *niet* wetenschappelijk zouden zijn.

In het gefaseerde theorie-model, figuur 2 op p. 22 dus, is rechts, onder LO^3, de struktuur van zo'n zoeklicht-theorie aangegeven; de theorie zelf, t^z, is de uitwerking van de literatuuropvatting, LO^3, in zijn geheel (t^ze, f, g) of van een aspekt (t^ze of t^zf of t^zg); Fe^{1-n} is de groep objekten met eigenschap e enzovoorts.

4

Nu ik heb gesteld - ik hoop: gedemonstreerd - dat niet alle literatuurtheorieën opgebouwd zijn volgens het standaard-model,[6] zou het kunnen gebeuren dat men mij er op aanziet dat ik voor de literatuurwetenschap een eigen soort theorieën claim, en daarmee onze discipline losmaak van andere wetenschappen. Dat is niet zo. Ik heb al laten zien dat afbakeningstheorieën ook in de algemene wetenschapstheoretische diskussies opduiken, en daar een belangrijke plaats innemen. Ik zal nu, om misverstanden in de kiem te smoren, aantonen dat theorieën volgens het standaardmodel (ik noem ze ter onderscheiding 'verklarings-theorieën'[7]) ook in de literatuurwetenschap voorkomen.

Als voorbeeld, en dat zal hoop ik een enkeling verbazen, kies ik de leestheorie van Wolfgang Iser. Kort weergegeven ziet die er zó uit:[8] De literaire tekst vertoont een aantal 'Leerstellen', een

6 Mooij wees in zijn artikel in Poetics Today in de zelfde richting, maar hij gaat niet nader in op de verschillende soorten theorie die in de LW voorkomen.

7 Het zal duidelijk zijn dat ik hier dit soort theorieën *niet* stel tegenover 'Verstehens'-theorieën, want zo als nog blijken zal heb ik voor die kategorie helemaal geen emplooi.

8 Ik volg in grote trekken het artikel 'Die Appellstruktur der Texte'.

bewering die stamt uit Ingardens systeem.[9] Tijdens het leesproces worden die lege plekken op subjektieve (namelijk persoons- en groepsgebonden) wijze opgevuld.

Wat is nu de empirische grond van deze theorie? Ik neem aan: het gegeven dat literaire teksten poly-interpretabel zijn. Om dit verschijnsel te verklaren, bouwt Iser, op het bijgestelde fundament van de algemene theorie van Ingarden (die zo door hem als zoeklicht-theorie wordt gebruikt, want de 'schematisierte Ansichten' worden zelf niet geproblematiseerd) een leestheorie op. Dat in zijn beweringen over het leesproces ook nog een aantal andere (namelijk psychologische) vooronderstellingen zitten, maakt zijn theorie moeilijk te beoordelen, maar de struktuur is er niet minder die van een verklaringstheorie om. Hij is toetsbaar, in zoverre als men, eenmaal met Iser aannemend dat de Leerstellen aanwijsbare eigenschappen van de tekst zijn, kan laten zien dat interpreten steeds de zelfde tekstgedeelten in hun interpretaties betrekken, maar dat zij daarbij tot uitspraken komen die verschillen.[10]

Natuurlijk blijkt al uit mijn woordkeuze dat ik alleen over de *opbouw* van Isers theorie spreek, en niet over de aanvaardbaarheid ervan, want zijn premissen over het leesproces èn die over de struktuur van het literaire werk lijken mij, met Verdaasdonk,[11] hoogst aanvechtbaar (en bovendien alleen op grond van introspektie na te trekken).

Verklaringstheorieën komen dus in de LW wel degelijk voor; in schema 2 worden zij links, onder LO^1 en t^1 afgebeeld; hun struktuur is die van de standaardtheorie uit schema 1.

Vaak zullen deze verklaringstheorieën optreden als onderdeel van een breder komplex, bijvoorbeeld van wat ik *beschrijvingstheorieën* zou willen noemen. Dit derde type is in de LW vermoedelijk het meest voorkomende. Als voorbeeld kies ik de narratologie.

Stel, men kiest als omschrijving van het begrip 'narratieve tekst' (ik citeer Mieke Bal): 'een tekst waarin een instantie een verhaal

9 Bij Iser krijgt Ingardens terminologie overigens een enigszins andere invulling; zijn voorstelling van zaken is zó dat 'Unbestimmtheitsstellen' *ontstaan* uit het op elkaar botsen van 'schematisierte Ansichten', en dat betekent weer zoiets als de per 'scène' wisselende optieken.

10 Weitz toont dit in zijn Hamlet-studie inderdaad duidelijk aan; het empirische verschijnsel lijkt mij dus onontkenbaar.

11 Vooral in zijn dissertatie en daarna gekomen publikaties heeft deze auteur voor zijn kritiek ampel materiaal overgelegd.

vertelt'.[12] Zo'n verhaal bestaat uit een serie gebeurtenissen die waargenomen worden vanuit een bepaald gezichtspunt. Uit de definitie van 'narratieve tekst' vloeit niet voort dat die kijkrichting samen moet vallen met wat men zou kunnen aannemen dat het gezichtspunt van de verteller is.

Over dit laatste kan men een theoretische uitspraak doen, die er bijvoorbeeld zo uitziet: In een verteltekst is sprake van een vertelinstantie en van een kijkinstantie (fokalisator), die samen *kunnen* vallen maar dat niet *hoeven* te doen. Uit de omschrijving volgt zelfs niet dat er steeds sprake moet zijn van een *voor iedereen op de zelfde wijze vaststelbare* positie van 'verteller' en fokalisator', alleen maar dat het altijd-aanwezige instanties zijn.

Deze uitspraken kunnen van toepassing geacht worden op *alle* vertelteksten; zij kunnen leiden tot verdere uitspraken die van het geheel een systematisch komplex maken dat opgebouwd is volgens het standaard-model. Tot zover is er nog sprake van een verklarende theorie. Het empirische feit dat verschillende lezers tot uiteenlopende antwoorden komen op vragen als: wie is aan het woord? door wiens ogen worden de gebeurtenissen in deze passage gezien? kan verklaard worden uit de open relatie tussen vertelinstantie en fokalisator.[13]

Maar: voor dat verklarende doel worden verteltheorieën zelden gebruikt. Doorgaans verbindt men aan de theoretische koncepten termen die een louter deskriptieve funktie hebben. De theorie wordt als een soort generator gebruikt van beschrijvingssystemen, die niet logisch af te leiden zijn uit de theoretische koncepten, bijvoorbeeld op de wijze van hypothesen, maar er wèl hun inhoud aan ontlenen.

Men gaat bijvoorbeeld soorten vertelinstanties onderscheiden, niet op deduktieve gronden, maar aanhakend bij empirische waarnemingen. Dergelijke onderscheidingen zijn dan geen differentiaties binnen de theorie, maar verfijningen in de observatietaal.

Als exemplarisch geval neem ik een ouder begrip: de 'implied author' van Booth. Dit koncept is op zodanige wijze te omschrijven dat wij het allen op de zelfde wijze hanteren. Maar de vraag of uitspraak x binnen een tekst er één van de implied author is (voor

12 Of het tekstbegrip van Mieke Bal geheel bevredigend is, laat ik in het midden; het gaat mij weer alleen om de opbouw van haar theoretische systeem.

13 Bij mijn weten is de vraag in hoeverre deze speciale verklaring toereikend is, nooit duidelijk gesteld, laat staan beantwoord.

allen die het begrip kennen volkomen duidelijk), hoeft helemaal niet bij iedereen tot het zelfde antwoord te leiden. De diskussie zal niet lopen langs de lijn: wat bedoel je met de uitspraak dat dit een manifestatie van de implied author is, maar bijvoorbeeld zó voortgaan: 'volgens mij is niet de implied author maar personage p aan het woord'.

De geldigheid van dergelijke beschrijvingssystemen wordt niet beoordeeld naar het intersubjektieve resultaat van de beschrijvingen zelf,[14] maar naar het bereik van de gebruikte taal. Binnen de recente, frans georiënteerde, narratologie die inderdaad voor een groot deel uit *taalafspraken* bestaat welke niet tot identieke beschrijvingen door verschillende onderzoekers hoeven te leiden, is alleen het onderscheid verteller-fokalisator, en eventueel de daaruit rechtstreeks afleidbare uitspraken, in de strikte zin van het verklaringsmodel 'theoretisch'. Voor het overige benoemt de theorie de verschijnselen waarover uitspraken worden gedaan op systematische wijze, maar zij bepaalt *niet* of die uitspraken zelf juist of onjuist zijn.[15]

Meestal nu worden de 'taalafspraken' die aan de theorie in strikte zin toegevoegd worden, ook gerekend tot de verteltheorie. Algemeen gezegd: een groot deel van de literair-wetenschappelijke 'theorieën' bestaat uit systematische afspraken betreffende het taalgebruik dat wij voor onze waarnemingen hanteren. Men kan met reden volhouden dat dit (binnen de literatuurwetenschap veel voorkomende) type theorie die naam eigenlijk helemaal niet toekomt. Ook al vind ik zelf inderdaad dat het verstandiger zou zijn te spreken van 'beschrijvingssystemen', het heeft niet veel zin om over deze termenkwestie al te puriteins te doen. Het is voldoende, in het oog te houden dat dergelijke 'theorieën' nooit tot *verklaringen* van verschijnselen in de werkelijkheid kunnen leiden, maar dat zij een louter instrumenteel karakter hebben: zij

14 De uitspraken hebben geen ontologische pretentie, of liever zouden die niet moeten hebben... Menige narratoloog verliest in zijn enthousiasme het beperkte instrument-karakter uit het oog van een systeem dat natuurlijk meestal een *andere* beschrijving in de *zelfde* termen toelaat. Wanneer een narratoloog de voorkeur geeft aan Genette boven Stanzel, is dat niet (of: zou dat niet moeten zijn) omdat Genette's termen 'de werkelijkheid weergeven' en die van Stanzel niet, maar omdat zij een genuanceerder taal opleveren voor de formulering van een interpretatieve uitspraak.

15 Het gaat vaak zo ver dat het verklarende karakter van de oorspronkelijke theorie geheel naar de achtergrond verdwijnt, zodat die theorie gaat fungeren als 'achtergrond-kennis', zoeklicht-theorie.

ontwerpen de intersubjectieve taal waarmee wij onze inzichten in bepaalde verschijnselen aan anderen kenbaar kunnen maken. Dat is meer dan het zo op het eerste oog lijkt, want men moet niet vergeten dat zo'n instrumentele 'theorie', met zijn nieuwe terminologie, wel degelijk tot verschuivingen en verfijningen in onze waarnemingen zelf aanleiding kan geven.[16]

Wat de narratologie, ons voorbeeldgeval, betreft, kunnen wij afsluitend vaststellen dat haar theorieën een zeer komplex karakter hebben, want zij bestaan uit verklaringstheorieën van het standaard-type, in kombinatie met terminologische systemen. Bovendien, ik vergeet het haast te zeggen, herbergen zij één of meer zoeklicht-theorieën (of op zijn minst LO's), want zonderdien zijn het theorieën die over *alle* vertelteksten gaan en niet in het bijzonder over literaire. De meeste narratologen maken daar geen probleem van, en tonen hun literairwetenschappelijke intenties eigenlijk alleen door de voorbeelden die zij gebruiken. Dan laten zij hun LO dus helemaal impliciet, en beroepen zich op een nogal vage consensus.

In het gefaseerde theorie-model 2 is dit soort instrumentele beschrijvingssystemen helemaal onder in het schema ondergebracht, zodat duidelijk wordt dat zij eigenlijk geheel in het veld van de *observatie* gelokaliseerd moeten worden: t^P is bijvoorbeeld een poëzie-theorie, t^N een narratieve etc.

Dicht bij de beschrijvings-'theorieën', namelijk ook instrumenteel van karakter, staat een laatste type theorie, dat ik 'ordeningstheorie' zou willen noemen. Het zijn voorstellen om een aantal objekten of aspekten daarvan te ordenen in koherente groepen.

In de literatuurwetenschap zijn hiervan markante voorbeelden te geven. Ik denk in de eerste plaats aan teksttypologieën, zoals de veelsoortige genre-theorieën, en dan niet alleen aan die theorieën die het hele gebied van de literatuur, hoe dat er ook uit moge zien, in genres verkavelen, maar ook de theorieën over *bepaalde* genres of subgenres, zoals de roman, die immers lang niet altijd in het bredere veld van een algemene teksttypologie geplaatst kunnen worden.

Ook op historisch-deskriptief terrein komen wij dit soort orde-

16 Mooij in Poetics Today (79: 123): 'Thus literary theories lead to new perceptions. They suggest ways of looking at literary texts, of attending to specific aspects of them, and lines of systematic literary research. *Possibly this is even their primary function*'. [kursief JJO]

ningsvoorstellen vaak onder de naam ‘theorie’ tegen. De zo belangrijke periode- en stromings-theorieën (ik bedoel natuurlijk niet de periodisering zelf als theoretisch probleem, maar de op bepaalde perioden of stromingen gerichte ordeningssystemen) horen in deze rubriek thuis.

Het gaat bij deze ordeningstheorieën om konceptuele systemen, die echter met de empirische verschijnselen in zoverre een nauwe relatie onderhouden, dat zij geheel beoordeeld worden naar de greep op het veld waar de ordeningsvoorstellen betrekking op hebben. ‘Conceptus cum fundamento in re’ noemde Teesing dat treffend (Teesing 66: 77).[17]

Het verschil tussen een ‘beschrijvingstheorie’ en een ‘ordeningstheorie’ is, dat de eerste de deskriptieve termen genereert, waarmee vervolgens *separate verschijnselen* interpretatief beschreven worden, terwijl de tweede die verschijnselen zelf *in een bepaald verband plaatst* op grond van een begrippenstelsel. Dat scherpe onderscheiding van deze twee soms dringend gewenst is, blijkt vooral als het *niet* gebeurt. Stanzel bijvoorbeeld, heeft zijn nuttige beschrijvingskategorieën (drie of vier typen vertelinstantie), waarmee het vertelverloop binnen afzonderlijke teksten toegankelijk gemaakt kon worden, in een latere fase (namelijk in het populaire boekje *Typische Formen des Romans*) willen gebruiken als uitgangspunt voor een ordeningstheorie, en wel een romantheorie. De plaats is aan te wijzen waar hij over de schreef gaat, en het smalle bereik van zijn beschrijvende termen uit het oog verliest. Het *te* veel omvattende cirkelvoorstel toont duidelijk aan dat zijn (in *Typische Formen* drieledige) beschrijvingsinstrumentarium ongeschikt is om als uitgangspunt voor een teksttypologie gebruikt te worden.

Ik konstateerde al dat ordeningstheorieën in de literair-historische deskriptie een grote rol spelen. Dat is de historische oorsprong geweest voor de claim op een heel eigen methodenleer, en zelfs, in het voetspoor van Dilthey, op een specifieke kentheorie, namelijk die van het ‘Verstehen’. Uit mijn hele betoog blijkt hoop ik duidelijk dat ik de tweedeling Erklärend-Verstehend niet verstandig acht, vooral niet als aan het laatste een vrijwel geheel intuïtieve, zij het niet subjektieve, wijze van kennen ten

17 Uit Teesings betoog blijkt overigens duidelijk dat ‘res’ bij hem niet louter op de empirische realiteit betrekking heeft, maar dat er een platoons tintje aan zit.

grondslag gelegd wordt. In de wetenschap blijft de norm van de bespreekbaarheid (diskutabiliteit) van de uitspraken voor mij een onontkoombare eis, omdat einduitspraken er niet thuis horen. Daarvoor moet men bij de metafysica zijn.[18] Verstehens-methodologen nu, onderscheiden zich van de anderen, niet doordat zij te weinig over de bestudeerde werkelijkheid zeggen, maar eerder vanwege een teveel. Dit zit vooral in hun ontologische pretenties, die zij alleen waar kunnen maken door een introspektief, op een wilsakt berustend, akkoord van de deelnemers aan een wetenschappelijke gedachtewisseling te vergen. En dat betekent het eind van de diskutabiliteit, die aan rationaliteit verbonden is.

Het lijkt mij zeker waar dat slechts een gering gedeelte van de literatuurwetenschappelijke theorieën een verklarings-karakter heeft, maar dat betekent niet dat zij *dus* het 'Verstehen' als kentheoretisch fundament zouden hebben. Zij worden niet op hun ontologische 'waarheid' beoordeeld, maar op hun relevantie voor het tijdelijke doel dat de wetenschapper, vooral de deskriptieve veldonderzoeker, zich stelt.[19]

Er is een uitzonderlijk nuttige kant aan de ordeningstheorieën, die ik tot slot nog wil vermelden: zij leiden de onderzoeker bij zijn pogingen, systematische verbanden aan te brengen, vaak naar de grenszones van het op grond van een impliciete of expliciete domeinafbakening aangenomen feitengebied. Omdat zij zich op grote komplexen binnen, of zelfs het totaal van, het door een bepaalde gemeenschap aangewezen empirische materiaal richten, laten zij vaak via de ontoereikendheid van bestaande ordeningsvoorstellen zien, dat het *literatuurbegrip* verschuift of verschoven is. Zij noodzaken dan de wetenschappelijke gemeenschap tot herformulering van de vigerende LO, al dan niet in de vorm van een zoeklicht-theorie. Vandaar bijvoorbeeld dat genre-theoretische diskussies tot zeer principiële uiteenzettingen over het literatuurbegrip zelf hebben geleid.

18 Ik weet dat dit een, als men wil 'ideologisch bepaalde', keuze is, namelijk voor wetenschap als middel tot het open houden van de publieke diskussie. Poppers standpunt in deze is voor mij nog geheel valide.

19 Aan de andere kant lijkt mij Hempels gedachte dat 'historische theorieën' eigenlijk schetsmatige verklaringstheorieën zijn, de verschillen weer te zeer te verdoezelen. Het 'wetmatige' dat hij ook in historische theorieën terug vindt, is er alleen maar één 'bij wijze van spreken'; veel van deze theorieën willen juist niet verklaren of voorspellen, en zoeken dus ook geen 'wetten'.

Zo ontstaan die momenten dat de literatuurtheoreticus weer direkter aansluiting zoekt bij de ontwikkeling binnen de literatuur zelf, en dat is een onmisbare koersbijstelling.

5

Met deze opsomming van de verschillende typen theorieën, die men in de literatuurwetenschap onderscheiden moet - misschien kan men daarbij zelfs verder gaan - wil ik natuurlijk meer dan alleen maar een lust tot klassifikatie botvieren.

Men kan uit de geschetste situatie iets aflezen dat van vitaal belang is voor de ontwikkeling van de literatuurwetenschap, iets dat velen de laatste decennia ten detrimente van de LW te zeer uit het oog verloren hebben, en dat is dat een normatief wetenschapstheoretisch uitgangspunt, dat meebrengt dat van *alle* wetenschappelijke uitspraken geëist wordt dat zij geplaatst worden binnen het kader van standaard-theorieën (dus verklarings- en voorspellingstheorieën), betekent: decimering van de literatuurwetenschap. Slechts fragmenten van enkele theoretische systemen zoals die op dit moment in bespreking zijn, zouden overeind blijven en nieuwbouw lijkt onmogelijk. Het is niet duidelijk wie daarmee gebaat zou zijn. Wetenschapstheoretisch lijkt het mij eerder verantwoord, te beginnen bij de beschrijving van de stand van zaken dan bij het dekreteren van rigide omgangsvormen. Een belangrijke funktie van de TLW is dan ook: laten zien wat er in de praktijk gebeurt en gebeurd is; hoe er samenhang tussen de literatuurwetenschappelijke aktiviteiten kan worden aangebracht; welke werkwijzen tot bruikbare resultaten leiden en waarom.

Het kan geen kwaad, daarbij nog eens op te merken dat niet alleen het ontwerpen van een deskriptief systeem wetenschap is, maar ook het uitvoeren van de beschrijving zelf. Om die reden kan, onder bepaalde voorwaarden, ook de interpretatie van afzonderlijke teksten, voorzover die bestaat uit het op systematische gronden vaststellen van mogelijke betekenisrelaties, een wetenschappelijke handeling zijn. De voornaamste vraag is dàn: hoe zien die systematische gronden eruit.

Na deze vrijgevige programmatische verklaring, wil ik toch ook de grenzen van de liberaliteit vaststellen. Een paar kanttekeningen dus bij mijn keuze voor meervoudigheid.

In de eerste plaats stel ik nog eens uitdrukkelijk vast dat er weliswaar verschillende typen theorieën zijn, en dat er zelfs handelingen bestaan die al wetenschappelijk zijn omdat zij aan zo'n theoretisch systeem gekoppeld kunnen worden, maar dat neemt niet weg dat het noodzakelijk blijft dat men weet wat men aan het doen is. Ik heb al gesignaleerd dat de ontwerpers van de beschrijvingstheorieën - als voorbeeld noemde ik Stanzel maar ik had ruime keuze - vaak zonder nadere rechtvaardiging het bereik van zo'n theorie verbreden door er bijvoorbeeld een ordenende funktie aan toe te kennen. Zij verliezen uit het oog dat ieder type theorie zijn eigen mogelijkheden en beperkingen heeft.[20]

Vervolgens: het is heel goed mogelijk dat Feyerabend gelijk heeft met zijn bewering dat mythologische, godsdienstige, intuïtief-psychologische en literaire beschrijvingen van de wereld even veel recht hebben op een waarheidsclaim als de wetenschappelijke, maar dat hij daaruit konkludeert: 'anything goes' (waarmee hij bedoelt: ook in de wetenschap) berust op kortsluiting. Het gaat om verschillende *soorten* waarheid. Zoals zo vaak is een te absolutistisch uitgangspunt, in dit geval een oorspronkelijk te volstrekt waarheidsbegrip, de aanleiding tot een even radikaal relativisme bij hem die van zijn geloof valt.[21] Waarheidsstreven is een psychologische kategorie; in de praktijk streeft de wetenschapper, ook de literatuurwetenschapper, naar gekonditioneerde waarheden, naar geldigheid binnen bepaalde, duidelijk gemarkeerde kaders. Voor die kaders ontwerpen wij spelregels, en voor mij zijn dat de al genoemde diskutabiliteit en konsistentie, d.w.z. niet-strijdigheid met andere geldig geachte uitspraken.[22]

20 Zoals bij ieder wetenschappelijk 'voorschrift' kan men ook hierin overdrijven. Ik bedoel natuurlijk niet dat de onderzoeker steeds vanuit een rigoureuze scheiding in theorie-typen zou (of moet) opereren. Hij kan zelfs heel goed van de ene aktiviteit in de andere 'glijden', en bijvoorbeeld vanuit bepaalde beschrijvingskategorieën typologische systemen ontdekken. Waar het mij om gaat, is dat hij zich van zo'n overgang bewust is, en niet ondoordacht de grenzen overschrijdt die in zijn uitgangspunten opgesloten liggen. Als Stanzel zijn beschrijvingskategorieën geschikt had willen maken voor een typologie, zou hij eerst hebben moeten bespreken of hele teksten wel door een bepaalde vertelsituatie gekenmerkt worden, en of zij *daardoor* (in typen) te onderscheiden zijn.

21 Ook de literatuurwetenschap kent deze verguizing van 'the God that failed'. Vijftien jaar geleden verwachtten sommige jonge LW-ers wonderen van de Theoretische Literatuurwetenschap. Toen die, voorspelbaar, niet plaats vonden, verloor een aantal van hen, de echte absolutisten, alle vertrouwen in de nieuwe discipline. En dat verdiende de TLW nu ook weer niet. Ni ce mépris ni cet excès d'honneur.

22 De niet-strijdigheid is een delikaat criterium dat alleen binnen een bepaalde theorie gehanteerd kan worden. Theorieën onderling kunnen wel degelijk op belissende punten verschillen, bijvoorbeeld waar het hun vooronderstellingen (LO's!) betreft.

Een kanttekening bij deze kanttekening, want men kan op dit punt niet voorzichtig genoeg zijn: Dat ik de ontologische pretenties van de meeste hermeneutici niet aanvaardbaar vind (op grond van de keuze voor rationaliteit als uitgangspunt), wil niet zeggen dat ik daarom automatisch al hun *resultaten* verwerp. Ten eerste laten zij vaak hun literatuuropvatting, en daarmee die van hun tijd, duidelijker zien dan de meeste positivistische of kritisch-rationalistische literatuurwetenschappers, hetgeen betekent dat zij uiterst belangrijke informatie verschaffen. Ten tweede is de binding van hun beschrijvingen ('interpretaties') aan de kentheoretische uitgangspunten vaak maar heel betrekkelijk. Nemen wij als voorbeeld weer Spitzer: zijn interpretaties zijn vaak gemakkelijk om te formuleren in voorstellen waarin de observatie-*voorwaarden* heel goed te scheiden zijn van de observaties zelf, zodat vertaling van de resultaten in een ook voor niet-hermeneutici aanvaardbare uitspraak weinig problemen oplevert.

Het zou ook wel heel dwaas worden als wij de komplete erfenis van vroegere literatuurwetenschappers zouden afwijzen omdat wij zelf een ander methodologisch raam hebben gekozen. Aanvaarding onder beneficie van inventaris, dat lijkt mij de eis van een verstandig beleid.

6

Als wij nu nog eens het gefaseerde theoriemodel bekijken, dan valt het op dat wij aldoor in de benedenregionen bleven hangen. Zou de TLW niet toch moeten streven naar die grote T? Zijn velen eigenlijk al niet juist dáarmee bezig? De literatuursociologen, de teksttheoretici, de receptie-esthetici, de semiotici?

Misschien dat zij het zouden *kunnen* nastreven, maar voor dit moment moet ik zeggen: zij *doen* dat niet. Hun theorieën zijn geen systematische bouwsels die rekenschap afleggen van aard en funktie van LO's, maar blijven strijk en zet *binnen* een bepaalde LO. Zo uiteenlopende wetenschappers als Fügen, Groeben, Iser, Van Dijk, Morris, Lotman, Eco, gaan uit van vertrouwde posities als fiktionaliteit, esthetische funktie, stilistische écarts, waardestelling. Men

kàn zich, bij wijze van gedachtenexperiment, een, historisch gerichte, theorie voorstellen die het ontstaan en funktioneren van literatuuropvattingen probeert te verklaren en beschrijven. Maar wat ik mij op dit ogenblik niet kan voorstellen is, hoe dat gigantische bouwwerk overzichtelijk te maken zou zijn; meer dan een blauwdruk zie ik niet voor mij, en daar hebben wij niet zó veel aan.

Minder tenminste, dan aan het ontwikkelen van niet zo ambitieuze theorieën, die uitgaan van welomschreven objektdomeinen. Wanneer ik de ontwikkeling van een alles omvattende theorie, althans voorlopig, als een luchtkasteel beschouw, zo ongeveer als een samenvattende theorie over de menselijke geschiedenis een chimère zou zijn, hersenschim en nachtmerrie tegelijk, wat wil ik dan de TLW-er laten doen?

Nadat ik hem zijn hybris heb ontnomen, wil ik nu toch ook zijn specifieke rol laten uitkomen, want zo bescheiden als ik mij tot nu toe heb voorgedaan, ben ik natuurlijk helemaal niet. Bescheidenheid is een deugd, maar men moet niet overdrijven.

Om te beginnen is er in de literatuurwetenschap zeker een plaats voor lieden die zich bekommeren om de onderlinge relaties binnen die vaak beklemmende wirwar van theorieën, systematische voorstellen en beschrijvingen.[23]

Dan: alle vier de soorten literatuurtheorieën die ik heb besproken, zijn in de praktijk onmisbaar voor de veldonderzoeker; en bij alle vier speelt de TLW een gemarkeerde rol.

En niet alleen bij de theorievorming zelf, in smalle of in brede zin, heeft de TLW een inbreng die voortuitgang van de literatuurwetenschap als veelomvattende discipline moet garanderen. Zij heeft tevens de taak (die zij, toegegeven, meestal maar heel matig vervult), om de brug intakt te houden tussen generaliserende theorie en partikulariserende beschrijving. Theorie zonder verband met de realiteit is misschien een heel verfijnd bedrijf; men

23 Geen enkele LW-er kan nog bijhouden wat er op zijn vakgebied verschijnt, wanneer men dit breed opvat. Alleen het lezen van uitgeversfondslijsten is dagwerk geworden. Ik denk dat iedereen allang tot ‘skimming’ is overgegaan, en verder een aantal publikaties op zijn vakgebied hier en daar leest, om alleen in het nauw omschreven terrein van zijn momentane onderzoek grondiger van de voorstellen kennis te nemen. Alleen al daarom is de ‘specialist van het algemene’ onontbeerlijk geworden, want hoe zou de veldonderzoeker uit kunnen maken wat voor hem in die baaierd van algemeen georiënteerde publikaties relevant is?

krijgt er geen vuile handen van. Evenmin schieten wij er echter veel mee op, als het gaat om vergroting van ons inzicht in het verschijnsel *literatuur*. Anderzijds, deskriptie zonder systematiek kan het gevoel geven dat wij heel dicht bij 'de literatuur zelf' zitten,[24] maar dat heeft niet veel met *inzicht* in dat fenomeen literatuur te maken.

De bezigheden van de literatuurwetenschappers zijn niet 'van nature' koherent, samenhang is een gevolg van inspanning. De TLW-er kan zijn bijdrage aan de eenheid van de literatuurstudie leveren, als hij bereid is, steeds weer andermans aktiviteiten aan een onderzoek te onderwerpen, maar niet minder: eigen uitgangspunten aan de resultaten van anderen te toetsen; ondeugdelijk gereedschap weg te gooien maar ook: meer verfijnde en bruikbare instrumenten te ontwerpen; kortom, alles wat hij zelf en anderen binnen de literatuurwetenschap uitvoeren, steeds weer ter diskussie te stellen zonder zich te gedragen als een verbaliserende politieagent.

Men kan niet alles tegelijk doen. Ik heb in dit beginhoofdstuk een panorama van de (theoretische) literatuurwetenschap willen ontwerpen. En daarbij ben ik over de komplicerende details vaak heen gesprongen als een eierzoeker over de sloot. Mocht dat wel? Was de polsstok degelijk genoeg?

In hoeverre zijn zoeklicht-theorieën gebaseerd op intersubjektief overdraagbare kategorieën (en dat mag men er toch van vragen)?

Als de interpretatie niet rigoureus buiten het gebied van de wetenschap gezet moet worden, *hoe* kan zij er dan binnen gehouden worden? Welke rol speelt zij?

Wanneer ordeningsvoorstellen een wetenschappelijke status kunnen hebben, wat zijn dan de eisen die men er aan stellen moet? Onder welke voorwaarden zijn zij wetenschappelijk aanvaardbaar, en meer dan subjektief, willekeurig?

Wat is precies de rol van die blijkbaar zo onontkoombare literatuuropvatting binnen literaire theorieën, maar ook: in de literaire kritiek? Hoe zit zo'n LO eigenlijk in elkaar? Zijn er verschillende soorten, bijvoorbeeld expliciete tegenover impliciete (intuïtieve)?

24 De gedachte dat literatuurwetenschap eigenlijk op literatuur moet lijken is niet ongewoon in anti-scientifistische kring. Het is alsof men beweert dat iemand een rund moet zijn om vlees te eten. Een vegetarische stelling, welbeschouwd.

Vragen die ik één voor één aan de orde zal stellen, beginnend bij het laatste rijtje, die over het begrip ‘literatuuropvatting’. Als ik dàt gehad heb, is het ergste achter de rug.

Hoofdstuk II
Literatuuropvatting, een blauwdruk

1

'Opvattingen over aard en funktie van de literatuur', zo heb ik het begrip LO voorlopig omschreven. Het is gemakkelijk gezegd, en de meeste lezers zullen niet stante pede tegen zo'n formulering protesteren. Zij is niet vager dan bijvoorbeeld 'politiek standpunt' of 'levensbeschouwing'.

Maar ook niet minder vaag, en, gezien de rol die ik dit koncept wil laten spelen, mag ik het bij die onomlijndheid niet laten. Als, zoals ik beweerd heb, aan alle literatuurtheorieën een bepaald literatuurbegrip ten grondslag ligt, hoe komt de theoreticus dan aan dat onontbeerlijke uitgangspunt? Of moet ik liever zeggen: hoe komt hij er vanaf?

Dat wil ik eerst bekijken. Daarna komt vanzelf de vraag aan de orde hoe dat literatuurbegrip gestruktureerd is, en of het steeds in vergelijkbare formuleringen te vangen is. Welke personen hebben behoefte aan een omschrijving? Is het verstandig, die zelfde term te gebruiken als er helemaal niets omschreven wordt, dus: als mensen over 'literatuur' praten zonder ook maar een woord te spenderen aan de vraag wat dat wel zijn mag? Is er, omgekeerd, een zo expliciete formulering mogelijk dat wij van een wetenschappelijke beschrijving mogen spreken (ik bedoel nu niet met betrekking tot het begrip LO zelf maar tot een *bepaalde* LO)?

Kortom: bestaan er verschillende 'aggregatietoestanden' van het literatuurbegrip, waarvan de één vanuit wetenschappelijk standpunt de voorkeur verdient boven de ander?

De eerste vraag dus: hoe komen in concreto de afbakeningsuitspraken, die voorafgaan aan de opstelling van literatuurtheorieën, tot stand, en daaraan verbonden: wat is hun relatie tot de pretheoretische beweringen die wij bijvoorbeeld in auteursuitspraken en in de literaire kritiek ontmoeten? Om niet overbodig geheimzinnig te doen, wil ik alvast op voorhand meedelen, dat ik die relatie voor de theoreticus van fundamenteel belang acht.

Om praktische redenen - namelijk omdat ik van algemeen

bekende voorbeelden wil uitgaan - spreek ik in dit hoofdstuk voornamelijk over die samengestelde uitspraken die wij 'theorieën' noemen, maar let wel, alles wat ik over literatuur*theorieën* te berde ga brengen, kan mutatis mutandis voor elke literatuurwetenschappelijke uitspraak geldig geacht worden, want het is niet mogelijk, zich over 'literaire' teksten of verschijnselen uit te laten, zonder dat men beschikt over een min of meer expliciete voorstelling van wat het begrip literatuur in het verband van die bepaalde uitspraak zou moeten inhouden.

Om hanteerbaar materiaal in handen te krijgen, zal ik enkele bekende literatuurtheorieën in extenso ondervragen op: 1. hun afbakeningscriteria, 2. de status van die criteria binnen de theorie, 3. de oorsprong ervan.

Als eerste voorbeeld kies ik *Literatuurwetenschap* van F.C. Maatje, en dat doe ik om heel uiteenlopende redenen. Om te beginnen ben ik van mening dat (ook) de literatuurwetenschappers met Maatje's theorie vreemd, maar helaas niet uitzonderlijk vreemd, zijn omgesprongen, door deze aanvankelijk zonder veel diskussie in grote trekken te volgen,[25] om hem een paar jaar later, opnieuw zonder terzake doende argumenten, als verouderd aan de kant te zetten. Dat is vooral daarom zo merkwaardig, omdat niemand in ons land, en misschien is deze beperking tot Nederland niet eens nodig, zo onomwonden zijn kaarten op tafel heeft gelegd: een tweede reden om juist deze theorie nader te bekijken. Een derde is, dat Maatje's voornaamste criteria voor literairheid, de fiktionaliteit en het waarde-vol zijn, intuïtief door de meeste hedendaagse literatuurkonsumenten binnen onze kultuur[26] wel als *de* geldige criteria bij uitstek beschouwd zullen worden, al is er gedurende de laatste decennia misschien een andere situatie aan het ontstaan.

Van Maatje's twee criteria om een taalbouwsel als 'literair' te beschouwen, dus: als uitgangspunten voor zijn literatuurtheorie[27] te kiezen, zal ik alleen ontstaan en rol van het *fiktionaliteitscriterium*

25 Een belangwekkende uitzondering is Sies de Haan (van huis uit taalkundige...).

26 Dat het een aangelegenheid is van de europese kultuur en haar derivaten, wordt aangetoond in Idema 76, en dat het ook daarbinnen niet 'van alle tijden' is, in De Vries 73.

27 Ik gebruik de term 'literatuur' hier in de zin van Maatje's *titel.* In het boek zelf brengt hij een onderscheid aan tussen literair-zijn (d.i. fiktioneel + waardevol) en tot-de-literatuur-behoren (d.i. alleen waardevol), een verschil dat voor mijn bespreking van zijn standpunt echter niet relevant is.

nader bespreken. Niet alleen legt Maatje daar zelf, voor de eigentijdse literatuurbeschouwing, de nadruk op, maar datgene dat ik over fiktionaliteit ga beweren, kan bovendien, na enkele wijzigingen aan de oppervlakte, ook geldig verklaard worden voor het waarden-criterium, en die doublure wil ik liever vermijden.[28]

Maatje spreekt over 'de verzameling van alle objecten die we samenvatten in de categorie HET *literaire werk*' (Maatje 77:6).[29] Om uit te maken of een tekst tot die verzameling behoort, is minstens één criterium nodig, een *axioma* noemt Maatje het (6), een (onderdeel van een) literatuuropvatting zou ik zeggen. Maatje omschrijft zijn criterium aldus: 'Het axioma waarop dit boek is gebouwd en waarop, implicite, trouwens de gehele moderne literatuurwetenschap (in § 11 samen te vatten als "autonomie-bewegingen") berust, is [dat van de niet-referentialiteit]' (15-16, in het boek kursief). Deze niet-referentialiteit nu, koppelt Maatje aan de genoemde 'fiktionaliteit'. *Hoe* hij de relatie tussen die twee begrippen precies ziet (als ik het goed begrijp is 'fiktionaliteit' voor hem een observatie-term, 'niet-referentialiteit' een theoretische) wil ik hier niet verder pogen te analyseren. Ik geloof niet dat ik zijn standpunt scheef trek, als ik spreek van een fiktionaliteitstheorie: de vraag of een tekst literair genoemd mag worden in de zin van Maatje's theorie, is gekoppeld aan: al dan niet als fiktioneel ervaren worden.

Vandaar dat Maatje kan stellen dat de theorie dient te fungeren als 'beslissingsmechanisme' (7), d.w.z. ons in staat moet stellen om uit te maken of een tekst tot de groep taalbouwsels behoort die wij als 'literair' willen beschouwen. Daarmee kent hij zelf aan zijn theorie de status toe van observatietheorie of 'touchstone theory' (Lakatos 70:107 n4), of ook wel 'zoeklicht-theorie' (Koningsveld 78:101 en daarna passim).

Dit type theorieën heeft, zoals ik in hoofdstuk I aangaf, als funktie: het vaststellen van een onderzoeksgebied en het selekteren van de feiten die voor verder onderzoek relevant zijn.

28 Nog een reden is, dat ik in dit boek (hfdst. III) het fiktionaliteitsbegrip kritisch onder de loep neem, terwijl ik dat met de waarden-stelling niet doe. Wel bespreek ik enkele aspekten van het waarde-oordeel, maar als criterium voor literairheid wordt het niet behandeld.

29 Deze term is gelijk aan wat in mijn betoog 'het literaire corpus' of kortweg 'de literatuur' genoemd wordt.

Kortom, het zijn demarkatie-theorieën,[30] meestal (!) bestaande uit ongeproblematiseerde traditionele theorieën, of, nog vager, zogenaamde 'achtergrondkennis', 'probleemloze achtergrond' (Koningsveld 78: 103 en 178).

Wat houdt precies de mededeling van Maatje in, dat zijn theorie fungeert als 'beslissingsmechanisme', d.w.z. de onderzoeker in staat stelt, te achterhalen wat de 'werkelijke betekenissen' (39) van de taalfeiten zijn. Ik lees dit als: wat juiste, want relevante waarnemingen zijn. En dat kan hij alleen maar zo formuleren omdat hij zijn theorie de rol heeft toebedeeld, het *observatie-kader* vast te leggen.

Volgens Maatje wordt fiktionaliteit door velen onder hen, die recht van spreken hebben, en misschien wel door allen, als mede-konstitutief voor literairheid erkend: probleemloze achtergrond. Vergelijk de termen 'axioma' (voor niet-referentialiteit gebruikt) en 'empirisch gegeven' (voor fiktionaliteit). Maatje zegt dan ook n.a.v. het begrip 'autonomie van het literaire werk', zoals dat in de literaire kritiek voorkomt of voorkwam, dat 'deze visie beantwoordt aan [zijn] begrip *fictionaliteit*' (44, kursief in tekst).

Dat lijkt mij een aanvaardbaar uitgangspunt. In mijn termen geformuleerd betekent het dat de fiktionaliteitstheorie van Maatje een zoeklicht-theorie is, die een belangrijk onderdeel van een, in vele *literairkritische* stromingen terug te vinden, literatuuropvatting poogt te expliciteren. Maatje noemt als 'autonomistische' scholen: de Russische Formalisten, de Praagse Strukturalisten, Ingarden, de nieuwe stilistici (Explication de texte, school van Hellinga), het New Criticism, Merlyn, de Nouvelle Critique.[31]

30 'Demarkatie' heeft hier natuurlijk niet de betekenis die Popper er aan hecht, namelijk de afpaling van 'wetenschappelijke' t.o.v. 'niet-wetenschappelijke' uitspraken.

31 Deze opsomming simplificeert de situatie wel enigszins. Aan de ene kant is fiktionaliteit als voornaamste criterium zeker niet het uitsluitend bezit van 'autonomistische' critici, aan de andere kant komt de fiktionaliteitsomschrijving bij de genoemde scholen in verschillende vormen, en graden van expliciteit, voor. Het zijn dan ook slechts gedeeltelijk literair-*kritische* bewegingen; voor een ander deel is eerder sprake van literatuur-*wetenschap.* Bij de Russische Formalisten en vooral de Praagse Strukturalisten mag men al van 'theorie' spreken, en dan moet direkt aangetekend worden dat hun 'fiktionaliteitstheorie' er anders uit ziet dan die van Maatje, namelijk minder extreem is in de beschrijving van de relatie binnen-buitenwereld, èn dat hij in een andere kontekst geplaatst wordt, namelijk niet als komplement van een waarden-theorie maar verbonden aan het als meer fundamenteel beschouwde aspekt van de 'esthetische funktie'. Deze heeft een zo eigen status binnen hun theorieën dat ik hem zelfs als tweede voorbeeld van een gesystematiseerde LO behandelen zal.
Maar het is duidelijk waarom het Maatje te doen is: de uitgewerkte vorm waarin deze critici en wetenschappers binnen het raam van hun poëtica het autonomie- of fiktionaliteitscriterium formuleerden, maakte inderdaad dat hun beweringen direkt toegankelijk waren voor verder gaande theoretisering, wanneer zij dat zelf al niet deden.

De verwijzing naar de autonomisten heeft het karakter van een evidentie-rechtvaardiging van Maatje's uitgangspunten. Men kan het ook een beetje anders zeggen: de *theorie* van Maatje - en die van andere fiktionalisten - heeft historische banden met de literaire *kritiek* van de direkt voorafgaande periode. De LO die in die kritiek zijn formulering krijgt, keert in de zoeklicht-theorie terug, zij het niet zonder reduktie en omvorming, in dit geval herformulering in de trant van een deduktief systeem.[32]

Maar, zal een oplettende lezer misschien zeggen, Maatje's *Literatuurwetenschap* levert meer dan alleen een zoeklicht-theorie, bijvoorbeeld ook een ‘genologie’, en die wordt logisch gerelateerd aan de fiktionaliteitsstelling. Die genre-theorie is dan zelf niet meer een zoeklicht-theorie.

Het is ingewikkelder, en juist daarom stel ik het aan de orde.

Maatje verbindt inderdaad zijn genretheorie aan de stelling dat literaire teksten een wereld-in-woorden presenteren, en zegt zelfs: ‘de leer van de genres, ook wel GENOLOGIE of POËTICA genoemd [...] is zonder twijfel het hoofdbestanddeel van de literaire systematiek’ (120), wat ik maar onbeschaamd vertaal in: de voornaamste doelstelling van de theoretische literatuurwetenschap. *Tijd* en *ruimte* beschouwt hij als de konstituerende kategorieën van het genre: ‘GENRE *kan worden beschreven als de voor een groep van werken specifieke wijze van totstandkoming der tijd-ruimte-structuur in het literaire werk*’ (129); tijd is daarbij de dominante faktor, de tijd-binnen-het-werk en de tijd-van-realisatie staan tegenover elkaar in drie onderscheidbare relaties, en daardoor worden de drie hoofdgenres gekenmerkt.

32 Ik gebruik de term zoeklicht-theorie hier niet voor het totaal van ongeproblematiseerde ‘theorieën’, zoals die op een bepaald moment beschikbaar zijn, maar eerder voor de aktieve poging, die achtergrondkennis vorm te geven, bij Lakatos slechts één van de betekenis-mogelijkheden. Dit doe ik om praktische redenen: mijn schets van de relatie kritiek-wetenschap laat zien dat de vooronderstellingen op die twee gebieden van literairbeschouwelijke aktiviteit niet de zelfde rol spelen. Of het begrip zoeklicht-theorie in andere wetenschappen ook beter losgemaakt kan worden van het vage ‘achtergrondkennis’ waag ik niet te beoordelen.

Is deze keten wel zo logisch? Vloeit het onderscheid tussen de twee tijdsvormen voort uit de *fiktionaliteit* van het taalbouwsel, of eerder uit de *taligheid* ervan? 'Wereld-in-woorden' kan op beide slaan.

Mij dunkt: uit het feit dat het om taalverschijnselen gaat, en niet om het veronderstelde specifieke karakter daarvan.

Aan Maatje's opmerkingen over de tijdsrelaties, die naar mijn oordeel in principe bij alle taalbouwsels een rol spelen (taal is geen synchrone afbeelding van de werkelijkheid), moet stilzwijgend een LO toegevoegd worden om er een *literaire* genre-theorie aan te kunnen verbinden,[33] en dat wijst weer op het zoeklicht-karakter (en de vanzelfsprekendheid die daarbij hoort) van de fiktionaliteitstheorie. Maatje's genre-theorie omvat dus minstens twee subtheorieën, die logisch geen verband houden met elkaar, namelijk de zoeklicht-theorie (zelf ook weer samengesteld, want ik heb de waarden-theorie immers buiten de diskussie gehouden) en een op Günther Müller teruggaande theorie van tijdsrelaties, die op zichzelf niet tot fiktionele taalbouwsels beperkt hoeft te zijn, maar via de 'eindigheid' van de beschreven wereld op alle (schriftelijke) taaluitingen, en zeker op alle (in dat geval ook: orale) vertelteksten betrokken zou kunnen worden.

2

De bewering dat een literairwetenschappelijke notie stamt uit de literaire kritiek, lost op zich zelf niets op. Hoe komen, op hun beurt, die critici er aan? Dat wil ik nu bekijken, weer aan de hand van een konkreet geval. Om de lijn zo recht mogelijk te houden, kies ik een wasechte autonomist, naar algemene opvatting. Waarop baseert zo iemand zijn autonomie-these?

In zijn essay over *The Waste Land* bouwt Cleanth Brooks het betoog als volgt op: Eliots gedicht spreekt over de westerse kultuur een oordeel uit dat niet in betogende termen kan worden gesteld, omdat deze volgens Eliot zodanig konceptueel geïnfekteerd zijn,

33 Maatje was zich dit zelf rond 1977 blijkbaar ook bewust, want in de 'Opmerkingen vooraf' van de 4de druk van *Literatuurwetenschap* zegt hij, dat 'er in *elke* maatschappij een groep van literatuurkennisnemers bestaat die met een "*literatuurbegrip*" is uitgerust en dat de literatuurwetenschap zich richt op de taaluitingen, waarop die groep dat "literatuurbegrip" loslaat.' (77: 2)

dat wij bij gebruik ervan gevangen raken in het web van onze begripsautomatismen.[34] Omdat Eliot zich juist van deze, op schijnordening gebaseerde, wijze van zien wil losmaken, en een 'diepere' realiteit aan de orde wil stellen, moet hij zijn toevlucht nemen tot een hantering van de taalmiddelen die de lezer paradoxaal voorkomt. Zijn 'basic method' is daarom die van de 'irony'. Door op allerlei niveaus - van zin tot kernthema - logische strijdigheden te poneren, ontneemt de dichter ons de kans, in de vertrouwde waarnemingspatronen af te glijden.

Wat wil Brooks met zijn beweringen bereiken? Om te beginnen gaat hij uit van de denkbeelden over een bijzondere funktie en geaardheid van de literatuur die Eliot zelf - de dichter wordt ruimschoots geciteerd - gekoesterd zou hebben. In de termen van Brooks: van Eliots 'basic method'; in mijn termen: van diens literatuuropvatting. Pas als men die 'basic method' heeft geformuleerd, is het mogelijk om een geordende beschrijving ('interpretatie') van de tekst te leveren. De gehele *Waste Land* wordt door Brooks in het kader van de basic method van de 'irony' geïnterpreteerd. De vaststelling dat het gedicht door 'irony' gestruktureerd wordt, is dus geen *konklusie* uit de analyse, maar een *uitgangspunt* daarvan.

Brooks' 'irony'-begrip hoort ongetwijfeld thuis bij de autonomie-opvattingen. De dichter moet aan zijn taalbouwsel een partikuliere struktuur geven, op makro- en mikro-niveau, om het op de door hem gewilde wijze te laten werken; en die struktuur gehoorzaamt aan een 'grondwet', die botst met onze alledaagse werkelijkheidswaarneming. De afgezonderdheid van het poëtisch universum is principieel: de ordening binnen het literaire werk is moedwillig strijdig met onze normale wijze van zien, die konceptueel gekonditioneerd is.

Men kan Brooks' werkwijze in het *Waste Land*-essay karakteriseren als: een poging tot adekwate respons op een nieuw type poëzie. Dat hij een struktureel-interpretatieve weg kiest, vloeit voort uit de zoëven vermelde principiële geïsoleerdheid van het gedicht. Tegenover andere poëzie-typen is hij, ten gevolge van deze uit-

34 Er is een merkwaardige overeenkomst tussen Eliots denkbeelden over de belemmerende werking van onze konceptuele voorstellingen, en daardoor van de taal, en die van Husserl. Misschien is mijn weergave iets te veel naar de Fenomenologie toegebogen, al geloof ik niet dat ik door deze verbale aanpassing de ideeën van Eliot geweld aan doe. Brooks ziet die ideeën in ieder geval zoals ik ze hier beschrijf.

gangspunten, en de daarmee samenhangende methode van bespreken, dan ook weinig tolerant. Het lijkt wel of hij ieder gedicht dat hij interpreteert, stilzwijgend, en soms hardop, afzet tegen Eliots programma. Brooks kiest voor een LO, waarvan Eliot de meest kenmerkende angelsaksische vertegenwoordiger in actu, en zelfs in theorie, was.[35] Vandaar de krasse chirurgische ingrepen bij anderssoortige poëzie, zoals bijvoorbeeld die van Gray, en die van de Romantici, waarin 'echt-poëtische' elementen onderscheiden worden van 'schijn-poëzie'. Net als Eliot zelf (ik denk natuurlijk vooral aan de herontdekking van de 'metaphysical poets') herordent Brooks de hele literatuur naar het nieuwe programma.

Dit nu lijkt mij de gewone gang van zaken in de literaire kritiek, al zal het niet altijd zo manifest en programmatisch plaats vinden. Er ontstaat een nieuw type literatuur, waarin een nieuwe houding vorm krijgt. Na een periode van onzekerheid, waarin geleidelijk de poëtikale attitude van de lezer, zijn 'sensibiliteit', bijgericht wordt, treedt een kritische stroming op die zich bovenal toelegt op een adekwate respons ten aanzien van de nieuwe literatuur. En 'adekwate respons' wil hier zeggen: reaktie vanuit de veronderstelde LO die aan de nieuwe literatuur ten grondslag ligt.[36]

Zoals gezegd, wordt die LO lang niet altijd even expliciet uitgesproken als bij Brooks. Het is vooral op dit punt dat de interpretatieven vaak duidelijker zijn geweest dan voorgaande of volgende kritische (en wetenschappelijke) richtingen. In die gevallen dat ook bij hen het kader, waarbinnen zij hun gedetailleerde waarnemingen plaatsen, door de lezer gerekonstrueerd moet worden, is dat, vanwege de koherentie in hun poëtica, minder monnikenwerk dan bij andere kritische benaderingen. Ik denk dat dit de voornaamste reden is, waarom de Theoretische Literatuurwetenschap aanvankelijk met zoveel graagte bij de interpretatieve kritiek heeft aangeknoopt, - wat weer ten gevolge had dat de TLW zich in het begin sterk richtte naar een heel specifieke LO.[37]

35 Dit voorbeeld maakt duidelijk dat men het anti-intentionalisme van de New Critics vooral niet te zwaar moet beklemtonen. Waar het de LO betreft, kozen zij in bepaalde gevallen wel degelijk de veronderstelde standpunten van de schrijver als uitgangspunt.

36 Deze beschrijving van de gang van zaken is ook geldig voor historiserende interpretaties, die een rekonstruktie van de auteurspoëtica als startpunt kiezen.

37 Ook op dit punt is Maatje's handboek naar mijn mening onvoldoende op zijn werkelijke waarde getaxeerd. Weliswaar knoopt hij expliciet bij de 'autonomisten' aan, maar anderzijds probeert hij zich los te maken van bepaalde beperkingen in hun LO, die remmend werken op de ontwikkeling van theoretische koncepten. Dit is duidelijk te zien in zijn kritische bespreking van de interpretatieve uitgangspunten in § 22.

Ik heb sterk de nadruk gelegd op de rechte lijn tussen literair werk (het vernieuwingsmoment), kritiek (de adekwate respons) en literatuurtheorie, en daarbij als verbindende faktor de LO aangewezen. Dit wil echter niet zeggen, dat die LO op deze onderscheiden niveaus op de zelfde wijze funktioneert.

Binnen het literaire werk zelf is het een aspekt van de struktuur. Het is langzamerhand een frase geworden dat een literair werk ondermeer (volgens sommigen alleen) gezien kan worden als de konkretisering van een bepaalde poëtica. Lezers zoeken, in een ingewikkeld spel van konfrontatie met voorafgaande literaire ervaringen, kontakt met de tekst, en passen bij nieuwe verschijnselen geleidelijk hun leeshouding aan; of juist niet, en dan wijzen zij vanuit een andere poëtikale attitude het werk af.

Enige tijd nadat, en heel soms - getuige de Formalisten - op het moment dat, een nieuwe literaire houding zich heeft gemanifesteerd, komt de kritiek, die probeert de verschuivingen in de lezerssensibiliteit tot uitgangspunt te maken van nieuwe beschrijvingen en zelfs beschrijvingsvormen. Veranderingen in de literairkritische plaatsbepaling en aanpak, worden gekonditioneerd door veranderingen in de poëtikale attitude, die in literaire teksten (en de ontvangst daarvan) vorm krijgt.[38]

De fase, die de kritiek in het proces vertegenwoordigt, wordt grotendeels gekenmerkt door het naar boven halen van in de literaire ‘handeling’ opgesloten criteria, door bewustmaking van de LO, anders gezegd. Die LO kan onomwonden op tafel gelegd worden, en vanwege het belang voor de literatuurwetenschap heb ik zo'n geval, Brooks' *Waste Land*-essay als guinea pig gekozen. Maar zij kan ook op veel ingewikkelder, veel indirekter, wijze uitgesproken worden. Ook dat hangt voor een deel af van de aard van die LO.

38 Voor alle duidelijkheid: het is niet mijn bedoeling, te suggereren dat er maar één type adekwate kritiek is. De LO van een bepaalde periode is geen monolitisch geheel; verschillende critici kunnen uiteenlopende, en zelfs vaak onderling strijdige, akceptabele beschrijvingen van een zelfde objekt leveren.
Evenmin beweer ik dat ‘adekwate respons’ de enige legitieme doelstelling voor een criticus zou zijn; hij kan - wij hebben het bij Brooks al gekonstateerd - zijn poëtikale uitgangspunten heel goed loslaten op teksten die vanuit een heel andere geïmpliceerde poëtica opgebouwd zijn.
De kritiek van de adekwate respons speelt echter wèl een bijzondere rol bij het ontstaan van literatuurtheorieën, vandaar dat zij hier afzonderlijk aandacht krijgt.

Wanneer waarde-normen een grote rol spelen, bijvoorbeeld, zal de criticus die lang niet altijd duidelijk formuleren, omdat zijn publiek ze al kent, of omdat ze niet goed expliciet weer te geven *zijn*.[39] De literatuurtheoreticus kan er dan wel veel informatie uithalen, maar rechtstreeks noties aan de criticus ontlenen, dat zal hem niet meevallen.

3

Vanuit een bepaalde literatuurtheorie belandde ik via een omschreven kritische richting (Brooks, de New Critics) bij een literaire stroming (het Imagism); nu ga ik weer generaliserend de terugweg, van literatuur naar kritiek naar literatuurtheorie.

Want wat wij in dit ene geval zagen, zou ik veralgemenend zo willen formuleren: een nieuwe literatuur leidt tot een nieuwe kritiek, en een nieuwe kritiek kàn leiden - dat hangt van het soort kritiek af - tot nieuwe wetenschappelijke theorieën over literatuur.[40]

Om mijn bewering aannemelijk te maken, dat de geschetste gang van literatuur naar wetenschap de normale ontwikkeling beschrijft, wil ik kort een tweede geval bespreken.

Ik kies uit de vele mogelijkheden Jakobsons stelling over de ‘poetic function’, en dan niet zijn instrumentele theorie met die beruchte zin over de projektie van het ekwivalentie-principe

39 Op het gekompliceerde en diffuse karakter dat een LO kan hebben, en meestal heeft, legt Verdaasdonk in zijn dissertatie sterk de nadruk, en niet ten onrechte, al worden zijn pessimistische konklusies t.a.v. de (huidige) literatuurwetenschap er onvoldoende door gerechtvaardigd. Zijn mening dat het om vooronderstellingen gaat die principieel niet theoretiseerbaar zijn, is terug te voeren op zijn exklusieve keuze voor de theorie als systeem van toetsbare (verklarende) hypothesen (Verdaasdonk 79: 74), met de daaraan gekoppelde voorspellingsnorm (idem: 11). Hij aanvaardt klaarblijkelijk het bestaan van zoeklicht-theorieën niet, laat staan dat van ordeningstheorieën, en daardoor moet hij wel tot een aporie van de TLW besluiten, als deze voor haar theorieën zich baseert op de geanalyseerde vorm van een LO.
Dat de omschrijving van theorieën als alleen maar verklaringssystemen de werkelijkheid niet dekt, en daardoor normatief werkt, heeft Hanson duidelijk gemaakt.

40 Voor de kritiek stelt Verdaasdonk (79: 4) terecht, dat veranderingen in de literatuur haar dwingen tot ‘une révision continue et radicale de ses présupposés de base et, parfois même, de ses méthodes’. Gelukkig, voeg ik daar aan toe; en ook voor theorieën geldt dat, al mogen die zich best verdedigen tegen een al te snelle omverwerping, - Lakatos' ‘protective belt’.

(paradigmatische as, syntagmatische as), waar al zo veel studenten het moede hoofd over gebroken hebben, en zij niet alleen.[41]

Nee, ik denk aan de meer fundamentele stelling, vastgelegd in de overigens even bekende wending: 'The set (*Einstellung*) toward the MESSAGE as such, focus on the message for its own sake, is the POETIC function of language' (Jakobson 64: 356), en deze 'poetic function' is het onderzoeksobjekt van de literatuurwetenschap.

W.F. Hermans heeft eens vastgesteld dat een kat nooit kijkt naar datgene waar wij naar wijzen, maar naar de vinger die wijst. De lezer die een literaire tekst op de juiste wijze tegemoet treedt, gedraagt zich dus volgens Jakobson als die kat. (Volgens Hermans geldt dat alleen voor *slechte* lezers.)

Jakobson verbindt zijn theorie aan een uitgewerkt Bühlermodel, maar inmiddels is het voor ons allen wel duidelijk geworden dat er sprake is van herformulering van een Praags-strukturalistische stelling waarvan ik één voorbeeld geef uit de talloze. Mukařovský stelt al in 1938 dat de binnentekstuele verwijzingen in gevallen van 'poetische Benennung' op de voorgrond treden, terwijl die in de richting van de buitenwereld naar de achtergrond schuiven.[42] Dit is een variant van de fiktionaliteitsstelling, maar meer specifiek voor het Praagse standpunt is de bewering dat dit gebeurt 'unter dem Einfluss der ästhetischen Zielrichtung, die das Zeichen selbst zum Mittelpunkt des Interesses macht' (Mukařovský 67: 48).

Deze stelling van Jakobson/Mukařovský betreffende 'de aandacht voor de message zelf' gaat weer op de Russische Formalisten terug, zoals algemeen bekend is. Aanhaling uit Tynjanovs opstel dat in het duits 'Das literarische Faktum' getiteld is (ik kies moedwillig standaardteksten): bij het zoeken naar een definitie van het begrip literatuur 'wird sich herausstellen, dass die Eigenschaften der *Literatur*, die *grundlegend*, primär scheinen, sich endlos verändern und die Literatur als solche nicht charakterisieren'. In deze onomwonden uitspraak is een relativisme tegenover het literatuurbegrip

41 Ik ben er nooit in geslaagd, te begrijpen wat Jakobson wil suggereren met dat woord 'projektie', en nog minder hoe hij er toe komt, akoestische parallelisering en positionele verwisselbaarheid te vangen onder het ene hoedje van de 'ekwivalentie'. Alsof die term nog iets betekent als men niet zegt *ten opzichte waarvan* de gelijkwaardigheid moet gelden. In de door Jakobson genoemde gevallen is er onweerlegbaar sprake van een verschillende derde!

42 Ook Mukařovský beschreef zijn standpunt al in termen van het organon-model.

verwerkt, waar ik mij zeer wel bij voel. Des te belangwekkender dat Tynjanov vervolgt: ‘Als beständig aber erweist sich, was selbstverständlich scheint. Die Literatur ist Sprachkonstruktion, die eben als Konstruktion empfunden wird’ (Striedter 71: 407-409, even pagina's ontbreken).

Er zijn bij de Formalisten scherpere formuleringen te vinden van deze stelling omtrent de ‘zelfverwijzing’ van de literaire tekst, maar de pikante verbinding met een relativistische houding tegenover alle andere LO's liet mij juist dit citaat kiezen.

Want een LO is ook hier duidelijk aanwezig. Wij herkennen zonder moeite de uitgangspunten van de de-automatisering en de autonome strukturering, die bepalend zijn voor de Russisch-Futuristische en Konstruktivistische literaire intenties. (Zie vooral Pomorska 68, en verder Erlich 65, Thompson 71, Striedter 71.) En daarmee zijn wij tevens bij het beginpunt van de genese van de ‘esthetische funktie’-theorie: een literaire revolutie en een daaraan verbonden kritiek.

Wat te bewijzen was.

Uit een nieuwe literatuur vloeit een nieuwe kritiek voort: hoe vaak tooien kritische stromingen zich niet zelf met die naam! En heeft eenmaal de literaire kritiek enkele criteria van een LO gefixeerd, dan is bij voldoende duidelijkheid van die criteria de weg geopend voor nieuwe literatuurtheorieën. Immers, een nieuwe LO betekent: een nieuwe afbakening van het feitendomein (of: het kommunikatieveld) ‘literatuur’. De bestaande literatuurtheorieën blijken toenemend ontoereikend te zijn om uitspraken mogelijk te maken over de literatuur zoals de konsument die ongereflekteerd ervaart.[43] Een nieuwe theorie is nodig, en dat wil zeggen: een nieuwe fixatie van het onderzoeksdomein via een analyse van de veranderingen in de literatuuropvatting. Aanknopend bij wat de kritiek al heeft blootgelegd, worden díe elementen uit de LO, die zich daarvoor lenen, wetenschappelijk hergeformuleerd.

Die elementen die zich daarvoor lenen. Want er zijn in de meeste LO's noties die niet verder gesystematiseerd kunnen worden. Voor

43 Het buiten de orde plaatsen van de ‘gewone lezer’ en zijn leeservaringen, door vele theoretici verdedigd, is voor de literatuurwetenschap niet alleen niet nodig, maar betekent kontaktverlies met de realiteit (die immers een ‘lezerswerkelijkheid’ is), wat voor een empirische wetenschap nogal zorgelijk is.
Dit heeft natuurlijk niets te maken met direkte vertaalbaarheid van lezersreakties in wetenschappelijke uitspraken.

essentialistische LO's hoef ik dat waarschijnlijk niet toe te lichten;[44] binnen een rationalistische wetenschapsopvatting zijn ‘wezenskenmerken’ niet vast te leggen, daarvoor moet men bijvoorbeeld een fenomenologische of een existentialistische koers volgen.

In het algemeen kan men zeggen: bij het omformuleren van een LO, zoals die in de kritiek uitgesproken wordt of de uitspraken richt, in een (zoeklicht-)theorie die binnen een literatuurtheoretische probleemstelling moet funktioneren, vindt reduktie plaats tot die elementen uit de LO die zodanig omschreven kunnen worden dat zij voor verdere diskussie beschikbaar zijn, hetgeen betekent dat hun welgefundeerdheid, explicietheid en intersubjektiviteit vaststelbaar zijn. De toetsbaarheid laat ik weg, omdat die eis bij zoeklicht-theorieën niet ter zake is.

Het is heel goed mogelijk, zelfs de gewone gang van zaken, dat zo'n literatuurtheorie één element uit een LO licht, en daarop de afbakening van het onderzoeksdomein baseert. Een dergelijke theorie is dan geen literatuurtheorie in die zin dat hij pretendeert, beschrijfbaar te maken welke taalbouwsels zoal op een bepaald moment door de spraakmakende gemeente tot de literatuur gerekend worden; het is een theorie over taalbouwsels voorzover zij aan criterium x voldoen.[45] Daar is niets tegen, alle empirisch-wetenschappelijke theorieën zijn misschien, alle literatuurwetenschappelijke theorieën zeker, theorieën-voorzover.

Wie een algemeen argument ter verdediging van deze gang van zaken wil horen, wijs ik, ten overvloede mag ik hopen, op de in

44 Ten onrechte meent Verdaasdonk dat dit essentialisme een eigenschap van *alle* LO's is. Er gaapt een diepe kloof tussen critici en wetenschappers van essentialistischen huize, en de meer, laat ons zeggen: positivistisch georiënteerden. Essentialisme is geen caracteristicum van het begrip LO, maar een distinktief onderdeel van *bepaalde* LO's, bijvoorbeeld die van de meeste hermeneutici (Staiger!) en van de Fenomenologen (waar ik Spitzer toe zou willen rekenen). De scheidslijn loopt dwars door de ‘interpretatieven’ heen, want bijvoorbeeld verschillende Russische Formalisten en Merlyn keerden zich *tegen* essentialistische omschrijvingen.
Ook de konklusie van Verdaasdonk dat de explicitering van een LO niet mogelijk is omdat een aantal proefpersonen (leraren Frans) daartoe niet in staat waren, is voorbarig. Ten eerste kunnen anderen het misschien beter dan die bepaalde proefgroep, ten tweede houdt Verdaasdonk geen rekening met een *gedeeltelijke* explicitering.

45 Cf. weer Maatje, ‘Opmerkingen vooraf’ bij de 4de druk, p. 2: ‘De “theorie” uit de *onder*-titel van het boek is dus *een* [!] theorie over het literaire werk, voorzover dit fictioneel is’.

brede kring aanvaarde stelling dat een wetenschappelijke theorie niet pretendeert, een afbeelding van de ervaringswerkelijkheid te zijn, doch slechts: uitspraken *over* die werkelijkheid mogelijk te maken. Beweren dat zoiets chaotisch als een LO 'ongehavend' in een theorie moet worden omgezet, dus dat literatuurtheorieën de hele literatuur, die onder het beheer van een bepaalde LO valt, beschrijfbaar zouden moeten maken, komt er op neer dat men meent dat over een chaotisch objekt per se chaotische uitspraken gedaan moeten worden.

4

Allemaal heel eenvoudig, eigenlijk. Wij moeten alleen nog vaststellen wat precies een LO is, en dat wordt minder eenvoudig.

Om te beginnen: een LO 'is' niet. Het blijft *onze* beschrijving van andermans standpunten,[46] zij het uiteraard op basis van uitlatingen van die ander. Wat wij niet *zien*, omdat wij het te vanzelfsprekend achten of juist omdat het zich vanwege zijn ongewoonheid (nog) aan onze waarneming onttrekt, dat 'is' er voor ons niet. Bovendien zit er in de samenhang die wij in de denkbeelden van wie dan ook aanbrengen een interpretatief moment.

Een LO is dus *onze formulering van* iemands denkbeelden over aard en funktie van de literatuur.[47] Deze omschrijving heeft het nadeel dat wij zelf er als subjekt in binnengekomen zijn, maar aan de andere kant ook een voordeel: wij hebben de wijze waarop het koncept opgebouwd wordt, in de hand. Wij kunnen op zoek gaan naar kategorieën die zo goed mogelijk hun taak van analytische beschrijving van literatuuropvattingen kunnen verrichten. Wij hoeven ook niet *per geval* goed aansluitende termen te fantaseren, maar kunnen uitgaan van een vast repertoire. Als dat lukt, krijgen onze beschrijvingen daardoor de vorm van variante kombinaties van onafhankelijk vaststelbare elementen. Zo kunnen wij met een beperkte, en goed omschrijfbare, terminologie greep krijgen op de

46 De andere man kunnen wij ook zelf zijn. Het gaat om het meta-niveau van het koncept LO.

47 Ik heb herhaaldelijk de term gebruikt in de vorm: 'iemands denkbeelden over etc.'. Zoals ik het nu stel is het juister, maar ik kan niet beloven dat ik in de rest van dit boek nooit meer die andere formulering zal bezigen. Als ik hierna weer spreek van 'iemands LO' moet dat gelezen worden als de verkorte vorm van de mondvol: 'iemands denkbeelden over aard en funktie van de literatuur zoals ik die omschrijf".

veelheid van uitspraken die wij in de praktijk tegenkomen. Nogmaals: als het lukt.

De LO-uitspraken hebben dus betrekking op funktie en aard van literatuur (het literaire werk), maar vaak ook, en soms voornamelijk, op de strategieën die het meest geschikt geacht worden - of: het meest gebruikt worden - om daaraan vorm te geven. Deze konstatering impliceert een aspekt van het begrip LO, dat wij tot nu toe ongeanalyseerd hebben gelaten: de elementen ervan bevinden zich niet op één vlak. Men kan het koncept LO zien als een étage-gebouw met drie verdiepingen.

De onderste laag, de meest fundamentele vraag waardoor de andere voor een groot deel bepaald worden, is: wat denkt men, of iemand, dat met literatuur te bereiken valt? Pas op grond van een antwoord op die vraag, is de volgende te konstrueren: als men die of die funktie(s) aan literatuur toekent, wat heeft dat dan voor konsekwenties voor de *eigenschappen* van literaire objekten of situaties (voor de 'aard van de literatuur')? Het hangt zelfs van de ideeën over de funktie af, hoe sterk of zwak (of helemaal niet) 'literaire objekten' onderscheiden worden van 'niet-literaire'. Voorzover ik zien kan, moet het bestaan van een specifiek type kommunikatie *altijd* aangenomen worden, zodra een bijzondere funktie voor 'literatuur' geclaimd wordt. Bij 'aard' moet dus gedacht worden aan 'aard van de kommunikatieve situatie', al dan niet gekoppeld aan 'bijzondere hoedanigheden van de in die situatie fungerende objekten'. De formulering impliceert een keuze voor de bestudering van de literatuur als sociaal verschijnsel. Alleen waarnemingen die betrekking hebben op publieke, of publiek te maken, verschijnselen, zijn voor diskussie toegankelijk. Vandaar dat ik spreken zal over 'de' lezer, en niet over 'een' lezer; vandaar voorts dat de persoonlijke gratifikaties van een schrijver, psychologisch of anderszins, buiten mijn gezichtsveld liggen: wanneer 'de schrijver' in het geding is, gaat het om de schrijver voorzover die zich bij de literaire uitwisseling bepaalde, ook voor anderen (lezers) relevante, doelen stelt.

Wanneer de ideeën over 'funktie' en 'aard' van de literaire kommunikatie op een bepaalde wijze ingevuld zijn, komt een laatste vraag aan de orde: wat zijn de beste strategieën (bijvoorbeeld: konstruktieprincipes) om aan de gestelde doelen gestalte te geven?

De deskriptieve literatuurwetenschap, maar ook de theore-

tische, heeft lange tijd haar bivak vooral op één van deze étages opgeslagen, en de andere twee slechts met een incidenteel bezoek vereerd. De *samenhang* tussen de drie wordt nooit geanalyseerd. Het zal duidelijk zijn dat in mijn ogen de verschillende komponenten van het koncept één hechte konstruktie dienen te vormen, en dat geïsoleerde uitspraken op één van de drie niveaus nietszeggend zijn. Theoretisch gesproken zouden wij nog het beste zonder de derde kunnen, maar dat wordt dan wel een heel abstrakte theorie.

Ik zal proberen, ieder van deze drie 'étages' een beetje te meubileren, maar veel comfort kan ik de lezer niet beloven. Er wordt op het moment wel aan alle kanten over 'literatuuropvattingen' gepraat, maar met de invulling van het koncept is het nogal droevig gesteld. Omdat ik los wil komen van dit soort vage generalisaties, moet ik risiko's nemen, maar tentatief blijven mijn voorstellen wel. Ik ken geen analyses waarop ik voort kan bouwen.

Tot een zekere kontrole op mijn beweringen voel ik mij wel verplicht. Die kan echter niet de vorm krijgen (of liever: ik slaag er niet in, die de vorm te geven) van een toetsing in zelfs maar vrijzinnige betekenis. Meer dan met een handjevol voorbeelden laten zien, dat mijn koncept in de voorgestelde vorm bruikbaar is, kan ik niet. Daarmee zal ik dit hoofdstuk afsluiten.

5

Funktie. Waartoe dient literatuur? Men kan daar zelf heel wat over te berde brengen, maar ik ben niet bezig, een eigen, al dan niet nieuwe, literatuuropvatting te lanceren[48], maar om bestaande beschrijfbaar te maken. De empirie is mijn uitgangspunt en doel. Ik

48 Dat is helemaal niet zo ongewoon in wetenschappelijke betogen als men wellicht zou verwachten. Heel vaak is een (nieuw) wetenschappelijk voorstel op de keper beschouwd eigenlijk niets anders dan een (nieuwe) impliciete omschrijving van het begrip literatuur. Dit is heel aardig te zien in Hassan 64. Deze voorloper van de dekonstruktivisten gaat uit van de stelling dat de moderne literatuur vooral haar belang ontleent aan een exploderende funktie ten aanzien van ons wereldbeeld, en daarmee hangt dan samen dat zij slechts tijdelijke strukturen tot stand brengt, die alleen de rol van vehikel kunnen spelen. (Het standpunt lijkt op dat van Ter Braak in zijn middenperiode.) De strukturen moeten door de lezer weer losgelaten worden, en in 'beweging' omgezet, wil de literatuur haar funktie naar behoren vervullen.
De New Critics konden door hun exklusieve aandacht voor de (wel)gestruktureerdheid van teksten juist die belangrijkste kant van de literatuur niet in beeld krijgen. Daarom zal een heel andere benadering ontworpen moeten worden.
Deze stellingname vind ik vooral interessant omdat aan het pleidooi voor nieuwe benaderingen duidelijk een nieuwe LO ten grondslag ligt.
Nog een voorbeeld: Markiéwicz 71, die probeert los te komen van een keuze, door naast elkaar fiktionaliteit, 'super-imposed orderings' en 'heightened figurativeness' te noemen; maar aan het eind van zijn betoog wil hij literairheid weer verbinden aan één vervulling van specifieke linguistische funkties met behulp van die drie middelen. Verder zegt hij niets over die specifieke funkties zelf, en andere 'middelen' noemt hij evenmin.

probeer op te sommen, welke denkbeelden over de funktie van ‘literatuur’ ik tegengekomen ben. Aangezien de literatuur een open corpus vormt, dat morgen weer een heel ander gezicht kan laten zien dan vandaag of gisteren, kan niemand pretenderen, *alle* mogelijkheden bijeen te brengen. Wel kan men zich afvragen of er zo gauw geheel nieuwe ideeën zullen opkomen, en tot effektieve resultaten zullen leiden. Perslot is het de lezende gemeenschap die moet beslissen of zij deze of gene rol aan de literatuur wil toekennen, en dat gebeurt voor een groot deel op grond van vroegere ervaringen.

Een heel moeilijke vraag is, wat wij met teksten doen die geproduceerd zijn in een periode vóordat de samenvattende term ‘literatuur’ gebruikt werd, of binnen het bestek van een buiteneuropese kultuur. Deze teksten tot de literatuur rekenen kan alleen maar als men het eigen literatuurbegrip als eerste selektiemiddel er op los heeft gelaten, en daarna kan men zich afvragen wat in het verleden (of elders) de (veronderstelde) funktie van zo'n tekst was (is). Voor historische europese teksten is een andere mogelijkheid, dat wij uitgaan van de groeperingen die schrijver en lezer in die tijd zelf aanbrachten (ten dele zullen die de hedendaagse samenstelling van de tekstverzameling ‘literatuur’ overlappen), en dan nagaan wat men ermee voor heeft gehad. De middelen die ons voor het laatste onderzoek ter beschikking staan, zijn vaak niet gering (rhetorica, poëtica). Ik zal om de komplikaties die ik hier signaleer heenlopen: in mijn betoog ga ik uit van de ‘hedendaagse’ (laat ons zeggen: 19de en 20ste-eeuwse), europese situatie.

In het voorgaande ligt opgesloten dat ik niet probeer, één bepaalde funktie voor de literatuur te reserveren (à la Jakobsons ‘poetic function’).[49] Iedereen heeft de vrijheid om dat wel te doen,

49 Seung 80 impliceert een tegengesteld standpunt, door zonder analyse van ‘the function of poetics’ te spreken.
Op dit punt deel ik, zoals ruimschoots gebleken is, echter de mening van Todorov 73, dat literatuur niet één, eenduidig te formuleren, funktie heeft, evenmin als er sprake is van een serie vaste kenmerken.

maar in mijn termen fixeert hij zich dan op een bepaalde LO, die zijn verdere waarnemingen en uitspraken moet valideren. Met de LO als *onderwerp* kan ik mij de luxe van zo'n eigen keuze niet permitteren.

De rol van ‘literatuur’ kan zijn:

1. (nieuw) inzicht te geven in onze ervaringswerkelijkheid (signaalwoorden[50] bijvoorbeeld: ‘waar beeld’, ‘realisme’, maar ook ‘ontluistering’, ‘de-automatisering’, ‘vervreemding’);
2. wijzigingen aan te brengen in de relatie mens-omgeving in de zin van intensivering van onze werkelijkheidsbeleving (signaalwoorden bijv. ‘vitaliteit’, ‘leven’, ‘dynamiek’);
3. wijzigingen aan te brengen in de (bijvoorbeeld: sociale) omstandigheden (‘emancipatie’, ‘aktie’, ‘tendens’);
4. de (bijvoorbeeld sociale) omstandigheden te bevestigen of te doen aanvaarden (‘identifikatie’, ‘inleving’, ‘berusting’, ‘evenwichtigheid’);
5. diepere verbanden in de werkelijkheid bloot te leggen (5a) (‘idee’, ‘organisch verband’, ‘verbeelden’, ‘gestalte’, ‘kosmisch’), of ervaarbaar te maken (5b) (‘inzicht’, ‘intuïtie’, ‘magie’, ‘schouwen’);
6. positieve of negatieve voorbeelden van gedrag te stellen (‘dekadent’, ‘moed’, ‘zedelijk besef’);
7. een houding tegenover het bestaan uit te drukken (‘levensgevoel’, ‘persoonlijkheid’, ‘oorspronkelijkheid’);
8. een momentane indruk uit te spreken (‘impressie’, ‘schets’, ‘verfijnde waarneming’);
9. een momentane emotie uit te drukken (‘ontroering’, ‘gevoeligheid’);
10. algemene (psychische) inhouden uit te drukken (‘boventijdelijkheid’, ‘algemeen-menselijkheid’, ‘transformatie’, ‘depersonalisatie’);
11. persoonlijke psychische (onderbewuste) inhouden uit te drukken (‘extase’, ‘geheimzinnigheid’, ‘sadisme’);
12. een katharsis te bewerkstelligen, bij schrijver en lezer (‘zuiverende werking’, ‘bevrijding’);

50 De ‘signaalwoorden’ zijn niet als karakteristiek bedoeld, maar als globale aanwijzing aan de lezer, zodat hij een beetje weet waaraan ik denk. Het zijn *vaak* deze termen die gebruikt worden als een bepaalde funktie verdedigd wordt door een programmatische schrijver of een oordelende criticus. Meer wil ik niet zeggen.

13. zintuigelijk bevredigende gewaarwordingen te verschaffen (de zgn. esthetische ervaring, ‘welluidendheid’, ‘plastiek’, ‘orde’, ‘schoonheid’);
14. door inhoud of overdrachtsvorm te vermaken (‘ontspanning’, ‘leesbaarheid’, ‘meeslependheid’, ‘spanning’).

Kombinatie van deze funkties is mogelijk en zelfs gebruikelijk (oud voorbeeld: utile et dulce), al zijn er prohibitieve samenvoegingen (2 en 5b die bij invulling inkompatibel kunnen zijn).

Meestal zal er sprake zijn van een hiërarchie. De symbolisten stelden de intuïtieve kognitie van een ‘diepere’ realiteit centraal,[51] maar dat wil niet zeggen dat zij niet óok esthetische bekoring of zelfs wel (dat is zeer persoonlijk) een katharsis konden nastreven.

Belangrijk punt nog: ook verbodsbepalingen zijn mogelijk: ‘mintekenfunkties’. ‘Literatuur mag niet de aandacht van het wezenlijke afleiden door bedwelming met zintuigelijk genot’ (-8), bijvoorbeeld. Negatieve funkties zullen vaak gesteld worden in verzet tegen een voorgaande generatie, dus bij polemische normdoorbreking.

Dat is wat ik op het moment bedenken kan. Erg tevreden ben ik er niet over, want wat ontbreekt is een of ander systeem dat verklaarbaar maakt waarom juist deze funkties aan literatuur toegekend worden. Het zou niet zoveel moeite kosten om de schema's van Abrams of Jakobson als transparant over mijn veertiental te leggen, maar dat zegt maar weinig, gezien het karakter van algemeen kommunikatie-model dat beide voorstellen hebben. *Waarom* op een bepaald moment de literatuur een geprivilegeerde rol toebedeeld krijgt bij het effektueren van een bepaalde (taal)funktie, en waarom juist deze funkties uit de bus komen, wordt door zo'n gelijkstelling niet verklaard, en dat is de vraag waar het hier om gaat. Vermoedelijk moet de hele (buitenliteraire) situatie in de analyse betrokken worden om de (tijdbepaalde) specifieke funk-

51 Op deze grond herkenden zij vaak literaire uitingen uit het verleden als verwant, terwijl de uiterlijke gelijkenis soms heel gering was; aan (neo)platoonse filosofieën gekoppelde literatuuropvattingen kenden de poëzie vaak de funktie toe, de ‘realiteit achter de fenomenen’ zichtbaar of ervaarbaar te maken, en dat kan leiden tot opname in het symbolistische pantheon. Modelgeval: Eliot en Herbert. Dit is een van de manieren waarop ‘literatuur’ uit het verleden in het hedendaagse besef opgenomen kan worden.

tie(s) uit al de beschikbare mogelijkheden te lichten. Nieuwe omstandigheden zouden dan nieuwe funkties aan de orde kunnen stellen. Als dat zo is, zit er een toevalsfaktor in het door mij opgesomde rijtje, het toeval dat 'de europese kultuur' heet.

Hierbij aansluitend nog een waarschuwing: voor ieder van deze funkties geldt dat meestal ook andere taalbouwsels (of zelfs: andere artefakten) de zelfde rol kunnen vervullen. Of er sprake is van 'literatuur' wordt niet louter door de opgesomde funkties bepaald, maar mede door de daaraan te koppelen opvattingen over het verschil tussen niet-literaire en literaire objekten/kommunikatie. Daarmee is de, al aangekondigde, onlosmakelijke relatie tussen 'funktie' en 'aard' gegeven. Denkbeelden omtrent de 'aard' zonder ideeën over de 'funktie' als fundament daarvoor kan ik mij niet voorstellen, maar een LO alleen op basis van het laatste, dus zonder invullingen op het gebied van het bijzondere karakter van het verschijnsel literatuur, zou inkompleet zijn omdat er geen scheiding + of - literair aangebracht zou kunnen worden.

Aard. Denkbeelden over de aard van literaire objekten en/of kommunikatie zijn, openlijk of verborgen, altijd normatief; al was het maar omdat zij te maken hebben met een keuze voor een bepaalde funktie. Op een moment dat er een grote samenhang bestaat binnen de kultuurgemeenschap, kunnen die ideeën voor allen die deel hebben aan die kultuur evident lijken, maar voor het nageslacht blijkt het normatieve karakter weer.

Er is over dit onderwerp veel, en op allerlei wijzen, geschreven. De meest gemarkeerde standpunten die mij te binnen schieten, zijn:

a. *Literatuur*[52] *is een getrouwe afbeelding van onze ervaringswerkelijkheid;* (Dit is al een duidelijk normatieve vaststelling, die misschien zelfs beter geformuleerd kan worden als: 'literatuur dient te zijn', of '*echte* literatuur is'. Omdat dit het normatieve aspekt van juist deze positie echter te zeer zou beklemtonen, en daardoor die van andere onderschat zou kunnen worden, formuleer ik ook in dit geval beschrijvend.

52 Om mijn betoog niet nog gekompliceerder te maken, differentieer ik niet tussen 'literatuur' (als samenvattend begrip) en 'literaire tekst', al zou in het ene geval de eerste aanduiding, in het andere de tweede adekwater zijn (en soms beide tegelijk).

Verder: de term ‘mimetisch’ gebruik ik maar niet, al zullen velen deze hier op zijn plaats achten. Terecht wordt het begrip echter meestal beschouwd als de weergave van een veel gekompliceerder standpunt, cf. Verdenius 49.)

b. *Literatuur bouwt een autonome ‘wereld-in-woorden’, een heterokosmos, op;* (Dit standpunt, dat meestal omschreven wordt als dat van de ‘fiktionaliteit’, wordt nu eens aan eigenschappen van de taalbouwsels gekoppeld, dan weer aan de situatie waarin deze voorkomen; de problematiek krijgt de volle aandacht in het derde hoofdstuk.)

c. *Literatuur is een komplexe metaforische uitspraak;*
(Fraai voorbeeld: Northrop Frye.)

Deze drie opvattingen hebben betrekking op de relatie literatuur - niet-tekstuele wereld. Andere ideeën over het fenomeen literatuur richten zich eerder op de verhouding tot andere *tekstsoorten:*

d. *Literatuur is een specifiek georganiseerd soort taalgebruik;*
(Een stelling die in de meeste literatuurtheorieën terug te vinden is, soms in ver uitgewerkte ontologieën zoals Ingardens ‘lagen-theorie’, waarin klankniveau, betekenisniveau, niveau van het (werkelijkheids)materiaal, niveau van de optiek en niveau van de ‘idee’ onderscheiden, maar niet gescheiden, worden.[53] Dergelijke theorieën die, op vaak visueel beeldende wijze, willen aangeven dat het literaire taalbouwsel een komplexe struktuur vormt, komen in allerlei maten en gewichten voor, en zij lijken soms in het geheel niet op het systeem van Ingarden.)

e. *Literatuur is een normaal georganiseerd, maar situationeel specifiek soort taalgebruik;*

Alleen op de relatie van literaire teksten onderling hebben de volgende positiebepalingen betrekking:

53 De positie van de ‘idee’ wisselt in de verschillende formuleringen die Ingarden gepresenteerd heeft. De andere lagen heb ik korte roepnamen gegeven, die soms bij Ingarden niet voorkomen. Wie nooit van ‘schematisierte Ansichten’ gehoord heeft, schiet met de juiste term niets op, en wie Ingardens systeem kent, vindt dit begrip in mijn weergave door ‘optiek’ gemakkelijk terug.

f. *Literatuur bevestigt normen die door andere teksten gesteld zijn;*

g. *Literatuur doorbreekt normen die door andere teksten gesteld zijn.*

De verschillende stellingen die uitgewerkt zouden kunnen worden op grond van lijsten van konkrete eigenschappen, zijn weer kombineerbaar, behalve de soms inkompatibele a en b; als het standpunt gehuldigd wordt dat literatuur geen fantasie-situaties aan de orde mag stellen, is fiktionaliteit een uitgesloten mogelijkheid. Een bijzondere plaats nemen f en g in: zij zullen slechts zelden in 'pure' staat voorkomen (namelijk alleen in polemische literaire programma's, en dàn zijn zij inkompatibel); meestal worden zij als beschrijvingstermen gekoppeld aan één of meer van de andere stellingen, en dan kàn het heel goed voorkomen dat zij kompatibel zijn. Dit gebeurde bij de Praagse Strukturalisten, die een fiktionalistisch standpunt en dat van de gekompliceerde struktuur (en nog wel meer) kombineerden met de these dat literatuur beurtelings 'normbevestigend' en 'normdoorbrekend' is. Een bepaalde kijk op de diachrone ontwikkeling dus.

Uit de omschrijving van de mogelijke standpunten blijkt al dat zij soms op eigenschappen van taal*objekten* gericht zijn, soms op taal*situaties*; d en e onderscheiden zich onderling zelfs juist op dit punt. In het eerste geval is aan eigenschappen van het taalbouwsel af te lezen dat het een literaire rol moet spelen (voorbeeld: het sonnet), in het tweede wordt daarover alleen door de kontekst beslist (voorbeeld: een ready-made). Meestal zal men beide een aandeel geven. Zo zal de komplexe struktuur van het taalbouwsel meestal wel als aantoonbare eigenschap behandeld worden, maar een aspekt als 'klank' daarbinnen wordt soms beschreven als: alleen (funktioneel) waarneembaar voor bepaalde lezerskategorieën. Over fiktionaliteit als eigenschap of situatie zijn de meningen verdeeld, zoals in hoofdstuk III zal blijken.

De relatie tussen 'funktie'- en 'aard'-opvattingen is niet één-op-één, hetgeen al blijkt uit het verschil in aantal. Allerlei kombinaties zijn mogelijk. Bijvoorbeeld: 1 met d+g, nieuw inzicht in onze ervaringswerkelijkheid als funktie, en specifieke organisatie van het taalbouwsel en normdoorbreking als kenmerken (Russische Formalisten). En: 5b met b+c+d, kognitieve funktie gekombineerd met fiktionaliteit, metaforiek en specifieke taalorganisatie als

kenmerken (de Symbolisten).[54] En: 1 (eventueel +3) met a, inzicht in onze ervaringswerkelijkheid (eventueel: om die te veranderen), gekoppeld aan een getrouwe afbeelding daarvan (New Journalism, Socialistisch Realisme); en daartegenover 1 (eventueel +3) samen met b (fiktionaliteit): de 'experimentele roman' van Zola.

Er zijn ook in deze kombinatie van funktie- en aardopvattingen weer een paar prohibitieve te signaleren. Een intuïtief-kognitieve funktie is niet te verzoenen met de gedachte dat literatuur bestaat uit normale taalbouwsels die alleen situationeel van andere te onderscheiden zijn. Dit hangt samen met het principieel essentialistische karakter van de literatuuropvatting die 'inzicht in een verborgen werkelijkheid' als specifieke funktie bevat want dat impliceert dat literair-zijn een wezenskenmerk van een bepaald objekt is, aangezien het onvoorstelbaar is dat ieder willekeurig taalbouwsel die bijzondere rol zou kunnen spelen.

In deze kombinatie van 'funktie' en 'aard' kan ook preferentie voor bepaalde teksttypen ('genres') opgesloten liggen. Intuïtieve inzichten worden meestal niet door middel van gedetailleerde beschrijvingen uitgesproken maar in suggestieve evokaties; vandaar een voorkeur voor lyriek bij de Symbolisten. Inzicht in onze empirische werkelijkheid, al dan niet om deze te veranderen, wordt echter juist door uitbeelding en uitvoerige deskriptie (met eventueel redeneringen) overgedragen; het Naturalisme heeft dan ook overwegend (lange) romans en drama's geproduceerd.

In de rij 'kenmerken' (van objekt of situatie) heb ik er één weggelaten, na enige aarzeling, en dat is: het stellen van waarden. Naar mijn oordeel is 'esthetische waarde' een omschrijving van de werking die literaire taalobjekten uitoefenen op grond van bijvoorbeeld een komplexe struktuur of specifieke taaleigenschappen, in kombinatie met funktie 13, de 'esthetische ervaring'. Er is dus in mijn beschrijving al een plaats ingeruimd voor 'literatuur als waarde-stellend taalgebruik'. Natuurlijk heb ik er geen bezwaar tegen, het rijtje kenmerken met één te vermeerderen als dit voor een beschrijving van de voorkomende LO's gewenst blijkt te zijn.

Strategieën (konstruktieprincipes, kunstgrepen). Afhankelijk van de funktie die schrijver en lezer aan de literatuur toekennen, en van wat zij

54 Andere funkties, bijv. esthetische werking, kunnen daar nog bij komen, hetgeen nadere indelingen binnen de groep mogelijk maakt.

onderscheidend achten voor literaire situaties/objekten, worden strategieën van presentatie ingeschakeld. Dit is wat de Russische Formalisten ‘priëm’ noemden.

Het zou aardig zijn, als er een uitgebreide inventarisatie van mogelijke strategieën bestond. Ik ken er geen. Zelf zie ik geen kans tot een improviserende systematisering, of zelfs rubricering, van mogelijke strategieën. Ondoenlijk hoeft dat overigens niet te zijn, gezien de nauwe band met opvattingen over aard en funktie van literatuur enerzijds, en de enorme hoeveelheid onderzoeksresultaten op het terrein van struktureringsmiddelen anderzijds.

Om dit meest konkrete onderdeel van de LO niet helemaal onbesproken te laten, noem ik een enkel voorbeeld, vooral om te laten zien dat bij systematisering een heel gekompliceerd bouwsel te verwachten is.

Neem iets zo eenvoudigs als: exakte beschrijving van een onderdeel van onze ervaringswereld, een strategie die te koppelen is aan funktie 1, aard a. De ‘natuurgetrouwe’ beschrijving vertakt zich meteen in verschillende keuzemogelijkheden:

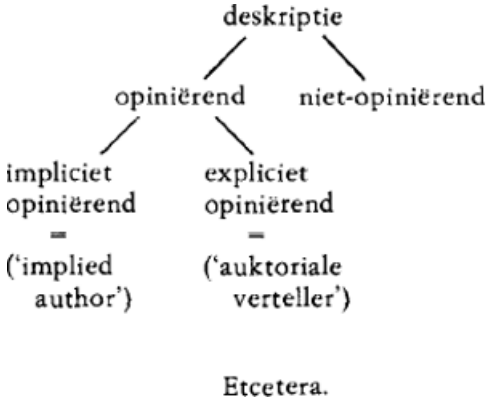

Een hele boom groeit onder onze handen: deskriptie is natuurlijk geen enkelvoudig begrip. (Ik had heel andere verdelingen kunnen aanbrengen, bijvoorbeeld die van een Genette-narratologie, maar het gaat mij verder niet om het gebruik doch alleen om illustratie van het soort problemen dat zal opkomen bij een systematische aanpak.)

Voor de vuist weg een paar van die ‘strategieën’: dokumentatie, chronologische omzetting, idiolekt van personages, ‘coupling’, typografische presentatie.

Ik noem deze vijf om er enkele opmerkingen aan vast te kunnen knopen: de strategieën kunnen bijkomstige verschijnselen betreffen (fabel-sujet omzetting), verschijnselen, bedoel ik, die bij heel uiteenlopende opvattingen over funktie en aard kunnen aansluiten; zij kunnen echter ook rechtstreeks aan *bepaalde* denkbeelden daarover gerelateerd zijn (persoonlijk taalgebruik van romanfiguren wijst op een 'realistische' doelstelling, weergave van een op zijn minst waar-schijnende ervaringswereld); en tenslotte kunnen zij zelfs de belangrijkste faktor vormen in het proces van lezerssturing naar de LO waarbinnen de schrijver zich plaatst: konventionele (of juist ongewone) distributie van versregels.

Op de 'étage' van de strategieën zijn *de synchrone verschijnselen* overwegend te lokaliseren. Veel kunstgrepen zijn niet zozeer aan bepaalde poëtica's gebonden, als wel aan een tijdsbestek. Een beschrijving van dominante strategieën zal dus vaak een 'horizontaal', synchroon, karakter hebben, en schrijvers met heel verschillende LO's in één verband samenbrengen.

Intrigerende vraag: als een kunstgreep uit het verleden opnieuw opgenomen wordt, gebeurt dat dan altijd vanuit een literaire situatie die trekken van verwantschap toont met die vroegere? Literatuurhistorici lijken deze stelling als evident te hanteren.

6

Langzamerhand komen wij terecht bij het voorstel dat ik doen wil over het koncept 'literatuuropvatting'.

Iedere schrijver en lezer heeft een bepaalde voorstelling over funktie en aard van de literatuur, en onderscheidt bepaalde strategieën die hij daaraan, min of meer strak, verbindt. Deze voorstelling kan echter geheel ongereflekteerd zijn, een, niet bewust gemaakte, richtsnoer voor 'literair optreden'. Ik noem dit: *poëtikale attitude.*

Vaak echter, in schrijverspoëtica's maar vooral in de literaire essayistiek (hierover is hiervóor al het een en ander gezegd), komt men tot een (gedeeltelijke) explicitering, *vooral van de denkbeelden omtrent de aard van het literaire objekt / de literaire situatie.* In dat geval spreek ik van een LO, een beschrijfbaar komplex.

De *funktie die literatuur heeft*, wordt binnen een groep die over literaire problemen in diskussie is niet zelden vanzelfsprekend geacht. Denkbeelden daarover blijven dan impliciet, wat grote

problemen kan geven voor de literatuurhistoricus. Als er geen evidentie-aanname is, op een moment van pluriformiteit in literaire opvattingen bijvoorbeeld, moeten de ideeën over de funktie van literatuur nader gespecificeerd worden. Wij kunnen in dat geval ook deze zonder moeilijkheden in onze beschrijvingen van LO's opnemen. Als wij ons richten op perioden met een sterke consensus, speelt onze eigen interpretatie van de bestudeerde opvattingen echter een grotere rol, omdat schrijvers en critici geen behoefte aan gedetailleerde specifikatie hebben.

De *uitvoeringsstrategieën* kunnen een heel verschillende status hebben. Als het om fakultatieve middelen gaat, met enerzijds een groot aantal alternatieve mogelijkheden, anderzijds toepassing bij heel verschillende denkbeelden over aard en funktie, zijn zij voor een beschrijving van de LO niet of nauwelijks relevant. Ook wanneer de konventie-druk zo groot is dat de schrijvende en lezende gemeenschap een direkt en onlosmakelijk rapport aanbrengt tussen funktie + aard en bepaalde struktureringsprincipes (in 'klassicistische' stromingen bijvoorbeeld), leert de strategie ons vaak weinig over de LO, behalve bij konfrontatie met heel anders georiënteerde literatuurtypen. Maar als zich een groep schrijvers, bijvoorbeeld op grond van een normafwijkings-poëtica, presenteert met behulp juist van heel uitdrukkelijke vormingsprincipes, dan is opname van een beschrijving van de gehanteerde strategieën in het LO-komplex onontbeerlijk. Dat is het geval bij de avantgardistische stromingen uit de eerste decennia van deze eeuw.

Samenvattend:

Een LO is de beschrijving van de denkbeelden van een (groep) auteur(s) of een (groep) lezer(s) omtrent aard en funktie van de literatuur, uitgebreid met een beschrijving van de strategieën als deze een programmatisch karakter hebben.[55]

De denkbeelden over de aard van literaire objekten/situaties kunnen steeds met zekerheid vastgesteld worden (anders is het geen 'LO' waar het om gaat, maar een 'poëtikale attitude'), die over de funktie soms wel, soms niet (en in het laatste geval heeft onze beschrijving een interpretatief karakter), die over de strategieën

55 Deze omschrijving zal voor sommige lezers samenvallen met het begrip 'poëtica'. Maar niet voor allen, en juist om die diskrepantie in het gebruik van de bekende term, voer ik een nieuwe in, die precieser te omschrijven is, geen associaties met 'poëzie' oproept, en de aandacht sterk richt op het belangrijkste aspekt: de vooronderstellingen omtrent het begrip 'literatuur'.

zijn zo precies als de betreffende auteur of lezer/criticus is.

Dit, natuurlijk, is geen voorstel waarin alle elementen voor de beschrijving van ieder afzonderlijk geval gegeven zijn. Het zijn de stokken en de bossen stro; wanneer ons een afzonderlijke schrijver of een criticus in handen valt, zullen wij er de jassen en de lappen omheen moeten hangen waardoor het een individuele gestalte wordt. En zelfs dan zal het altijd zoveel op het slachtoffer lijken als een vogelverschrikker op een mens. Zo gaat dat met beschrijvingen.

Een verfijnder kategorisering zou over het doel heen schieten. Niet alleen omdat het onmogelijk is, om beschrijvingskategorieën zo verfijnd te maken dat individuele gevallen er nauwkeurig mee 'afgebeeld' kunnen worden (dat is hun taak ook niet), maar ook omdat het ons vooral te doen is om het algemene 'fond' waartegen het individuele afgezet wordt. Het begrip LO mikt niet alleen, zelfs niet in de eerste plaats, op de karakteristiek van afzonderlijke gevallen, maar probeert minstens evenzeer aan te geven wat een individueel geval *verbindt* met andere.

De interpretatieve bewegingen richtten zich vaak bij uitstek op de individualiteit van schrijvers, en zelfs: teksten. Hun 'apparatuur' was daarop gericht, en precies die doelstelling maakt hun uitspraken vaak zo subjektief en ondiskutabel. Hun beschrijvingskategorieën waren te weinig voor diskussie toegankelijk, omdat zij een niet-publiek, persoonlijk, doel moesten dienen.

De literatuurhistoricus, aan de andere kant, werkte in die zelfde periode meestal met zo brede kategorieën, zo grove generalisaties, dat hij niet zelden tot uitspraken en ordeningen kwam waarin eigenlijk niets meer over de bijeengebrachte objekten en personen uitgedrukt werd. Bovendien waren deze generalisaties vaak ook weer langs subjektieve en onkontroleerbare weg tot stand gekomen, omdat zij een persoonlijke totaalvisie van de historicus op de werkelijkheid weerspiegelden.

Met het koncept LO wil ik in het gebied tussen generalisatie en partikularisatie terecht komen, vanwaaruit zowel de historische verbanden, de relaties tussen auteurs en 'stromingen', als de meer persoonlijke aspekten (het samenstel van 'dominanten' en 'slapers' in een individueel geval) beschrijfbaar worden. Als men, bijvoorbeeld, een gedicht als *gelezen* tekst altijd onder meer de uitdrukking van de literatuuropvatting van de auteur en de lezer acht, moet voor een beschrijving ('interpretatie') daarvan die LO van

schrijver en/of lezer (criticus) op tafel komen. Men kan dat natuurlijk achterwege laten, maar in een *wetenschappelijke* benadering is het niet aanvaardbaar dat de beslissende vooronderstellingen impliciet blijven. En de struktuur van een bepaalde 'stroming', maar ook de positie van individuele schrijvers daarbinnen, zal voor het leeuwendeel identiek zijn aan de LO (met zijn varianten) die door zo'n groep vorm krijgt.

Als de opzet lukt, als mijn rijtje items (aangevuld met waargenomen 'strategieën') redelijk geschikt is voor de beschrijvingsdoeleinden, worden literatuurgeschiedenis en tekstinterpretatie naar elkaar toegebogen, wat een verwaarloosd streven is ná de Russische Formalisten, die één terminologie voor tekstbeschrijvingen en historische samenhangen hanteerden ('kunstgreep', 'literair systeem').

De poging lijkt mij de moeite waard. Tot een uitvoerige toepassing kan ik hier niet overgaan, maar wel kan ik enkele voorbeeldgevallen schetsmatig uitwerken. Het risiko van improvisatie dat ik daarmee loop neem ik op de koop toe, omdat helemaal geen proefgeval voorleggen mij nog onbevredigender voorkomt.

7

Heel globale karakteristieken kunnen opgesteld worden van die literatuurbeschouwingen die geheel van één of misschien twee funkties uitgaan, maar op het punt van de 'aard' een breed gamma inkorporeren. Een freudiaanse LO, bijvoorbeeld, kan 'uitdrukking van psychische inhouden' en (vaak) 'katharsis' zó zeer naar voren halen dat andere funkties afwezig zijn, of hoogstens tot de bijkomstigheden gerekend moeten worden. Een marxistische stelt 'verandering van de (sociale) omstandigheden' centraal; allerlei uiteenlopende denkbeelden over de aard (van 'autonomistisch' bij Adorno, tot getrouw afbeeldend + fiktioneel bij Lukács) zijn hiermee kombineerbaar, zonder dat de criticus/wetenschapper er zijn status als marxist door verliest.[56]

Deze zeer breed grijpende benaderingen vallen daardoor nauwelijks te beschrijven in de termen van mijn LO-kategorieën, behalve

56 Zo liggen de zaken tenminste vanuit het perspektief van de buitenstaander. Onder elkaar kunnen marxisten (en freudianen!) tot krasse verkettering overgaan. Vraag: is Adorno een marxist? Antwoord: een pandemonium.

in zoverre als deze laten zien dat het niet specifieke *LO*'s zijn die dergelijke opvattingen onderscheiden van andere. Het gaat om a-historische (a-historisch geachte) grondbegrippen, die zoveel tegelijk moeten verhapstukken dat zij enerzijds tot eenzijdigheid leiden (één funktie), anderzijds alle 'varianten' een plaats moeten geven, zonder specifikatie. Het zijn eerder levens- en mens-beschouwingen dan literatuuropvattingen.

Interessanter wordt het als wij bepaalde literaire stromingen bij de kop nemen. Daar zien wij al verder gaande invullingen, en meestal kombinaties van funkties (ook min-funkties) en 'eigenschappen'. Een paar voorbeelden:

Het symbolisme

Funktie: blootleggen (5a) of ervaarbaar maken (5b) van dieper liggende verbanden in de werkelijkheid; abstraheren van gewone werkelijkheidservaring (-2, -3, -6).

Termen: 'inzicht', 'ziener', 'profeet', 'waar', 'wezen', 'boventijdelijk', 'hoog', 'diep'.

Deze opvatting over de funktie van literatuur verenigt alle symbolisten, zonderdien *zijn* zij geen symbolisten. Individuele varianten ontstaan gedeeltelijk door toevoeging van andere funkties, zoals 'esthetische ervaring' (13), inzicht in ervaringswerkelijkheid door relativering daarvan (1), uitdrukking van algemene psychische inhouden (10).

Aard: autonome wereld (b) + komplexe metaforische uitspraak (c) + specifiek georganiseerd taalgebruik (d). Nooit louter situationeel (-e) of werkelijkheidsgetrouwe afbeelding (-a).

Een kleine waarschuwing: symbolisten kunnen nogal gedetailleerde beschrijvingen van objekten leveren, maar dat maakt voor hen nooit het eigenlijke van de literaire uitspraak uit; er zal juist steeds over die feitelijke situatie heen naar een diepere realiteit gewezen worden (Leopolds *Molen*). De min of meer preciese beschrijving is dus een *strategie*, geen doel, en wordt altijd gekombineerd met andere kunstgrepen, zoals 'geheimzinnig-maken'.

Strategieën: suggestief oningevulde elementen (voorkeur voor lyriek); onkonventionele beelden en metaforen (zelfs vaak neiging tot privétaal), die door de lezer 'geduid' moeten worden, formele koherentie (komplexiteit + integratie).

Het naturalisme

Funktie: inzicht in ervaringswerkelijkheid (1). Vaak kombinatie met: verandering van (sociale) omstandigheden (3), maar ook wel bloot leggen van diepere verbanden (5a, positivistische determinatie).

Termen: 'tranche de vie', 'waarheidsgetrouw', 'dokument', 'noodlot', 'temperament'.

Koppeling aan 'moreel voorbeeld' (6) en uitdrukking van houding tegenover het bestaan (7) komt veel voor, maar is zeker niet noodzakelijk (in de expliciete poëtica worden zij zelfs vaak afgewezen).

Bij kombinatie met weergave van momentane indruk (8, schrijver) en/of verschaffen van zintuigelijk bevredigende gewaarwordingen (13, lezer) ontstaat de impressionistische variant.

Aard: getrouwe afbeelding van ervaringswerkelijkheid (a) + fiktioneel (b).[57]

Strategieën: gedetailleerde beschrijvingen (voorkeur voor roman en 'schets') en uitbeelding van uiterlijk gedrag (drama); beschrijving van personen op grond van generaliserende kategorieën; beschrijving van maatschappelijke toestanden; tot stand brengen van identifikatie bij de lezer door perspektiefmiddelen (objektieve verteller gekombineerd met optiek vanuit personages); direkte rede, waarbij idiolekt.

De overgang van Naturalisme naar Symbolisme bij een aantal auteurs is voor een belangrijk deel dus het verschuiven van de aandacht voor de (sociale) realiteit naar 'diepere' niveaus; in de literaire ontwikkeling houdt dit norm-doorbreking in, maar dat begrip moet voorzichtig gehanteerd worden want er is anderzijds sprake van aanknopen bij oudere normen.

Het surrealisme

Funktie: centraal de uitdrukking van algemeen-menselijke (10) en persoonlijke (11) psychische inhouden + katharsis (12); perifeer (gedeeld met andere avantgardistische stromingen): nieuw inzicht in ervaringswerkelijkheid (1), intensivering van werkelijkheidservaring (2).

Aard: autonome wereld (b; exakte werkelijkheidsafbeelding is

57 Bij het Naturalisme is dus geen sprake van een tegenstelling tussen a en b; in de sociaal-realistische collage-literatuur wel, want daar is sprake van +a en -b.

hoogstens een strategie); komplexe metaforiek (c); normdoorbreking (g). Ten aanzien van het al dan niet specifieke karakter van het taalgebruik zijn verschillende houdingen (misschien zelfs richtingen) te konstateren: als het in eerste instantie om onderbewuste inhouden van de schrijver gaat, wordt voor eigensoortig taalgebruik gekozen (hieronder, bij strategieën, de p-gevallen), wordt de aktivering van het lezers-onderbewuste nagestreefd, dan kan situationele bepaaldheid verkozen worden (q-gevallen).

Strategieën: associatie in plaats van vergelijking (p), vreemdmaking (p), 'cadavre exquis' (q), symboolgebruik (p), 'objet trouvé' (q).

Het expressionisme

Funktie: intensivering van werkelijkheidsbeleving (2); uitdrukking van houding tegenover bestaan (7).

De 'sociale' variant wil wijziging van de omstandigheden bereiken (3), de 'kosmische' legt de nadruk op nieuw inzicht in de werkelijkheid (1) + ervaarbaar maken van diepere verbanden (5b).

Natuurlijk is hier individueel weer van alles en nog wat aan toe te voegen, zoals: esthetische ervaring teweeg brengen, weergeven van momentane indrukken, maar dat kenmerkt niet het, tweekoppige, Expressionisme als geheel.

Aard: heterokosmos (b); komplexe metaforische uitspraak (c); specifiek georganiseerd taalgebruik (d), normdoorbreking (g).

In bepaalde opzichten, zowel wat aard als funktie betreft, dus: voortzetting van het Symbolisme (heterokosmos, komplexe metaforiek, specifieke taal), in andere een breuk daarmee (intensivering van werkelijkheidservaring, normdoorbreking t.o.v. het klassicisme van vooral de latere symbolisten). De 'kosmische' expressionisten zetten ook op het punt van 'diepere verbanden' de symbolistische lijn door, de 'sociale' faktie sluit m.b.t. de realiteit eerder bij de naturalisten aan.

Strategieën: formele verbrokkeling; juxtapositie van menselijk en kosmisch niveau,[58] associatie en vergelijking, verstoring van normale waarnemingsvormen ('Verzerrung').

58 *Weltende* van Van Hoddis: treinen vallen van bruggen, alles stort in, en ik ben verkouden (ironische konfrontatie); Marsman, *Heerser*: 'ruimte was hem soepel kleed', *Verhevene*: 'schragend geleund in de nis der kimmen', *Amsterdam*: 'ruggelings schuivend langs de hemelschuinte'.

Al doende moest ik soms al differentiëren in scholen binnen deze ‘stromingen’. Bij de beschrijving van personen en hun LO worden deze groeperingen in zoverre doorbroken dat slechts zelden een auteur op het niveau van funktie en aard helemaal door ‘stromingskenmerken’ gekarakteriseerd zal kunnen worden; en op dat van de strategieën helemaal niet want die zijn soms meer tijdgebonden (en kunnen dus bij verschillende stromingen tegelijk voorkomen), soms meer partikulier. Eén uitgebreid, en een paar schetsmatige voorbeelden.

Van Ostaijen, de vroege (I) en de latere (II)

Funktie: nieuw inzicht in de fenomenale werkelijkheid (1), intensivering van werkelijkheidsbeleving (2), verandering van de sociale omstandigheden (3, I), intuïtief inzicht in een diepere werkelijkheid (5b, tegelijk met 2!), uitdrukking van houding t.o.v. het bestaan (7), uitdrukking van algemene en persoonlijke psychische inhouden (10, 11), amuseren door de wijze van overdragen (14).

Geen momentane indruk (II, -8) of emotie (-9), geen moreel voorbeeld (-6).

Enkele citaten uit de expliciete poëtica om deze keuze te rechtvaardigen: ‘Door zijn wijze de fenomenen te zien onder een - wellicht slechts schijnbaar - veranderde belichting van het begrijpen, d.w.z. door het publiek een nieuw aspekt te tonen van tot beuwordens toe geziene en gewaand door-en-door gekende fenomenen, volvoert de dichter de creatie: de nieuwe goocheltoer’ (Van Ostaijen 77: 163, 1923). ‘De eerste vooruitzetting blijft: de vizioenaire of de synthetiese energie van de kunstenaar. Het grijpen naar - het begrijpen - van het GEBEUREN. Dit begrijpen kan slechts syntheties zijn, kosmies-intuïtief’ (v0 77: 129, voorwoord van het niet verschenen tijdschrift Sienjaal, 1920-1921). ‘Poëzie is woordkunst. Niet mededeling van emoties. [...] Ethies is de dichter *niet door het thema*, maar *enkel door zijn standpunt* tegenover de fenomenaliteit. Ethiek ligt in het streven van elk kunstenaar: streven naar ontindividualisering’ (v0 77: 133, 1920-1921). ‘[Poëzie] is eenvoudig een in het metafysiese geankerde spel met woorden’ (v0 77: 338, laatste periode), ‘[dichten is] het uitdrukken van de intuïtieve kennis van de wereld’ (v0 77: 352, 1926). De ‘feitelik lyriese taak’ lijkt hem ‘[de resonans van het woord in het onderbewuste] naar de oppervlakte te voeren’ (v0 77: 374, 1925-1926).

In deze citaten is ook heel wat materiaal te vinden over Van

Ostaijens denkbeelden met betrekking tot de:

Aard van het literaire werk: autonome wereld (b, 'Het kunstwerk is een organisme', v0 77: 129, 1920-1921); specifiek georganiseerd soort taalgebruik (d). In de expliciete poëtica wordt niet over normdoorbreking of -bevestiging gesproken, maar wel wordt de individualiteit van ieder gedicht beklemtoond.

Géen komplexe metaforische uitspraak (-c), geen louter situationeel bepaald taalgebruik (-e).

Kenmerkende strategieën zijn bijvoorbeeld: variërende themazinnen (II), visuele weergave van inhoud ('topologische ikoniciteit', I), associatie maar geen beeldspraak of vergelijking (I en II), gemarkeerde voorkeur voor poëzie + enkele korte verhalen (I en II), klankherhalingen (I en II), geen overgeleverde vormen (I en II), a-logische overgangen (II), ontpersoonlijking (II).

Alles bijeen: er zijn symbolistische, expressionistische en surrealistische trekken in Van Ostaijens programma. In de strategie kubistische (of konstruktivistische) elementen. Van Ostaijen noemde zich zelf wel 'organisch expressionist' (en vooral geen 'romantische' = sociale), maar dat betekent wel wat anders dan wat men meestal onder (kosmisch) expressionisme verstaat, want het omvat ook het kubisme, het konstruktivisme, aspekten van het surrealisme. Een eigenzinnige poëtica, expliciet en impliciet; geen 'tijdvakdichter', waarover hij dan ook een scherpe veroordeling uitspreekt.

De elementen van de LO worden door deze opsomming, meen ik, redelijk bestreken, maar het partikuliere ervan zit toch vooral in de kombinatie van, en zelfs in de door Van Ostaijen zelf aangebrachte schakels tussen, op het eerste oog heterogene elementen. Die verbanden kunnen in het model niet opgenomen worden; de hele LO van Van Ostaijen,[59a] leggen wij op deze wijze dus *niet* vast. Dat hoeft ook niet, mag zelfs niet: de poëtica wordt beschrijfbaar gemaakt zonder dat de plaatsing in de literairhistorische kontekst geblokkeerd wordt door oriëntatie op het unieke.

Kort, alleen in kode-vorm, nog een paar andere auteurs/critici, namelijk Marsman, Brooks, Multatuli,[59b] nogal ver uiteen liggende gevallen dus.

59a De *ontwikkeling* in Van Ostaijens denken heb ik met de franse slag behandeld. Als het om meer dan een illustratie ging, zou ik mij dat natuurlijk niet kunnen permitteren.

59b Ik kies deze drie omdat zij elders in dit boek onder het mes genomen worden; een globale karakteristiek van hun LO kan ik goed gebruiken.

Marsman: 2 (centraal), 5b, 7, 9, 13; -a, b, c, d. Strategieën: associaties, vergelijkingen (vooral later), geen traditionele vormen, identifikatie op taalniveau van ‘kosmisch’ en ‘menselijk’ niveau (vooral vroeg werk), subjektieve optiek.

Vanuit Van Ostaijen gezien: 50%.

Multatuli: 1, 3, -4 (tegengaan van aanvaarding van de sociale situatie), 6, ± 13, ± 14 (esthetische bekoring en lezersvermaak als oppervlakte-verschijnselen)[59c]; a, b, g.

Strategieën: bij deze paradoxale doelstellingen past een strategie waarbij werkelijkheidsweergave en illusie tegen elkaar uitgespeeld worden, en waarbij de lezer ‘vermaakt’ en ‘zintuiglijk gestreeld’ wordt bij wijze van verleiding tot een heel andere konfrontatie.

Exklusief verhaal en betoog, geen poëzie; idiolekt; gekompliceerde vertelsituaties; verwerking van maatschappelijke (politieke) standpunten.

Cleanth Brooks: (1), -2, -3, 5b, -6, 7, -8, -9, 12; -a, b, c, d, -e. Strategieën alle af te leiden uit het ‘irony’-principe. Dat betekent: weinig analytische aandacht voor strategieën voorzover zij niet onder die ene noemer te vangen zijn, monodische poëtica. (Het is een heel zonderlinge manoeuvre, om Brooks bij de ‘formalisten’ te zetten!)

Leg dit naast de algemene karakteristiek van de symbolistische LO, en Brooks wordt daar een zuivere vertegenwoordiger van: nergens in strijd met de algemene ‘lijn’, wel een paar fakultatieve uitbreidingen.

Het lijkt mij waarschijnlijk dat een toetsing van de elementen, waaruit ik de beschrijving van een LO zou willen opbouwen, aan de afzonderlijk ondernomen gedetailleerde analyse van de LO's van een aantal auteurs[59d] en programmatische stromingen nog wel enkele toevoegingen zou opleveren. Het grootste gat zit in de ‘strategieën’, waar ik tamelijk willekeurige opsommingen van

59c Dit is een geval - het komt meer voor - waarin funktie en aard niet helemaal te scheiden zijn. Misschien kan men zeggen: de funktie is -13 en -14, de aard kan d, namelijk ‘esthetisch georganiseerd’ zijn.

59d Natuurlijk heb ik voor Van Ostaijen en Marsman gebruik gemaakt van het los van *dit* onderzoek verzamelde materiaal uit mijn dissertatie *Vorm of vent* (69), die voor een groot deel gewijd is aan poëtikale standpuntsbepalingen van de nederlandstalige auteurs tussen 1916 en 1940.

gegeven heb. De vraag wanneer een ‘kunstgreep’ tot de LO gerekend moet worden, en wanneer niet, is waarschijnlijk voor een aanzienlijk deel van de kontekst afhankelijk, en dat maakt ook het interpretatieve moment in dergelijke vaststellingen groter.

Ook moet men de problematische relatie tussen interne en externe poëtica goed in het oog houden. Zij moeten een afzonderlijke beschrijvingen onderworpen worden, en van de overeenstemming of diskrepantie van die beschrijvingen hangt af wat men ermee doet.

De *opzet* van het model lijkt mij echter door deze bezwaren niet aangetast te worden. En daar ging het mij om. In de rest van dit boek zal ik de term LO gebruiken met iets meer vertrouwen dat de lezer begrijpt wat ik op het oog heb.

Hoofdstuk III
Fiktionaliteit

Literatuurtheorieën, beweer ik voortdurend, zijn vaak zoeklicht-theorieën; zij specificeren en expliciteren een (deel van een) literatuuropvatting.

Maar slagen zij daar in de praktijk in? Is, om het maar zo konkreet mogelijk te maken, een begrip als 'fiktionaliteit' intersubjektief te formuleren, is fiktionaliteit een voor iedereen vaststelbaar verschijnsel (of kan het dat zijn)? En kunnen wij vervolgens op grond van die formulering en vaststelling ja-nee beslissingen omtrent literairheid nemen?

Twee taalgebruikers die de zelfde taal spreken, kunnen over voorwerpen en toestanden uit hun direkte omgeving praten. Met de vinger wijzen is alleen nodig in leersituaties of als er meer dan één mogelijkheid is, want zij kennen de betekenis van de gebruikte woorden. Als er specifieke objekten aangewezen moeten worden, kan dat doorgaans plaats vinden door de gehanteerde taaltekens zelf, want die hebben mede die wijsfunktie.

Die wijsfunktie is wat ik voor deze gelegenheid 'refereren' zal noemen. Voor deze gelegenheid, want het spraakgebruik is nogal verward en verwarrend; zelfs linguisten zijn het onderling niet eens, en literatuurwetenschappers hebben bij de hantering van de term zo hun eigen gewoonten ontwikkeld. Omdat ik de standpunten van andere literatuurwetenschappers ruimschoots ter sprake breng, houd ik mij - met een zekere reservatio mentalis - aan die gewoonten.

Wat de twee sprekers met elkaar bekokstoven heeft zelden het wijzen als *doel*; meestal gaat het om nadere informatie, oordelen etc., over de door middel van taal 'aangewezen' objekten.

Tweede stap: de relatie tussen de gebruikte taaltekens en de aangeduide klasse objekten is konventioneel bepaald.[60] Dat is de

60 Ik negeer hier sprookjesvertellers over 'oertaal' en 'eigenlijke' gemotiveerdheid van alle taalvormen, en denk daarbij zelfs aan de eerbiedwaardige Jakobson, die ons onverhoeds kan overvallen met Van Ginneken-achtige fantasieën.

'betekenis' van die taaltekens. Of het objekt in de spreeksituatie aanwezig is of niet, die relatie is bekend.[61]

Derde stap: als een objekt niet aanwezig is in de spreeksituatie, kan er (dus) toch over gesproken worden. Het kan zich 1. volgens de aanname van de taalgebruikers elders bevinden, of 2. alleen in een 'niet-bestaande', de onze op bepaalde punten overlappende, 'wereld'[62] voorkomen; in een 'fantasie-universum' bijvoorbeeld.

In het eerste geval is er sprake van aanwijzing op grond van soms een hele data-bank van voorkennisgegevens: *bestaat* het dorpje Fydong, in Le Monde genoemd in verband met amerikaanse oorlogsmisdaden, of anders gezegd: is het een 'referentiële' term? Het begrip 'spreeksituatie' is nu verruimd tot: het geheel van verschijnselen waarvan de taalgebruikers gezamenlijk *aannemen* dat zij ergens in de werkelijkheid bestaan.

In het tweede geval kan van 'betekenen' in kombinatie met 'niet-refereren' gesproken worden. Daarvan is onder meer sprake in (veel?) romans.

De mogelijkheid van 'niet-referentieel spreken' staat niet *tegenover* 'refereren', maar is er het logische komplement van. *Omdat* de direkte relatie woord-werkelijkheid geen eis is voor taalgebruik, bestaat de mogelijkheid van 'niet-referentieel' taalgebruik.

'Fiktionele' teksten onderscheiden zich van andere doordat er overwegend (?) niet-refererende uitdrukkingen in voorkomen. (Dit is natuurlijk een parafrase van onder meer Maatje $^{4}77$, waar ik nog ruimschoots op terug zal komen, evenals op dat vraagteken dat ik zelf erbij gezet heb.) Het heeft geen zin, de aangeduide objekten in de werkelijkheid te gaan zoeken, want daar bevinden zij zich niet. Uitspraken erover hebben geen waarheidskarakter, of liever: de waarheidsvraag is voor dergelijke objekten niet relevant. Wat gezegd wordt, is waar omdat het gezegd wordt, en nergens anders om. Wij glimlachen allemaal vertederd om de naieveteit van de lezer die een feuilleton-schrijver smeekt, de heldin nog wat te laten leven en niet op een onverwarmde zolderkamer aan de tering te doen sterven. De emotionele betrokkenheid is geoorloofd, maar de vermenging van 'fiktionele' en 'reële' situaties wijst op een

61 Wat ik hier beweer, is natuurlijk niet bedoeld als een taalkundige uitspraak. Ik wil alleen vastleggen welke keuze ik maak op een terrein waar vrijwel alles mogelijk is.

62 De aanhalingstekens signaleren het metaforische karakter van de term; ik zou voor geen geld willen dat ik ervan verdacht wordt, de (redelijk exakte) logische term 'mogelijke wereld' te impliceren.

verkeerd begrip van wat een verhaal is.

Zo, ongeveer, ziet in mensentaal het begrip 'fiktionaliteit' er voor de meeste lezers uit. Er blijven in deze eerste omschrijving, die ik alleen maar wat opgesierd heb met enkele aanvullende verklaringen van mijzelf, wel een paar open plekken, zoals:

1. Wat is het verband tussen 'fiktionaliteit' en 'literatuur'? (Er zijn theoretici die identiteit aannemen). Afgesplitste vragen zijn vervolgens:
2. Zijn 'fiktionele teksten' altijd 'literair'?, en:
3. Zijn *alleen* 'literaire' teksten 'fiktioneel'? Dan:
4. Is een tekst in zijn geheel 'fiktioneel' als er 'niet-refererende' uitdrukkingen in voorkomen? En daarmee samenhangend:
5. Wat doen wij met konkrete verwijzingen, zoals eigennamen, in een roman of andere 'fiktionele' tekst?
6. Hoe *weet* de lezer dat hij met een 'verzonnen' wereld te maken heeft, zodat hij verstandig doet, de 'waarheidsvraag' niet te stellen?
7. Nemen alle lezers steeds de zelfde beslissing op dit principiële punt, en als dat niet zo is, heeft één van de twee dan gelijk, en hoe maken wij dat uit?
8. Wat is het verschil precies tussen: aannemen dat iets 'ergens' in onze wereld 'bestaat', en: aannemen dat iets alleen 'in de geest' bestaat?
9. Is er een onderscheid tussen (literaire) fiktionaliteit en (wetenschappelijke) vooronderstellingen?[63]

Er is nog wel meer, en van het één zal het ander komen, maar ik begin met deze vragen. De, zo langzamerhand talrijke (en de laatste tijd weer toenemende), auteurs over het fiktionaliteitsprobleem spreken allemaal over deze negen punten, al leggen zij de akcenten natuurlijk verschillend. Ik zal een aantal typische vertegenwoordigers van de uiteenlopende standpunten behandelen.

63 Het is een belangwekkend feit - bij mijn weten nooit grondig besproken - dat de term 'fiktionaliteit' uit de filosofie stamt (Vaihinger), en daar aangeeft dat ons denken over de werkelijkheid 'alsof-kaders' vooronderstelt, waarbinnen pas observaties mogelijk (en geldig) zijn. De term 'alsof' komt men soms ook bij literatuurtheoretici tegen.
Plessen 71 bespreekt Vaihiinger wel, maar zij analyseert niet, geeft alleen een overzicht in vogelvlucht.
De mogelijkheden van een vergelijking met de engelse 'if-history' ('als dit of dat niet gebeurd was, hoe zou dan de geschiedenis zich ontwikkeld hebben?') zijn geloof ik door niemand ooit genoemd, laat staan geëxploreerd.

Niet zelden spelen de diskussies zich af in een verbale, of als men aardig wil zijn: filosofische, sfeer, waar juist dit probleem mij ongeschikt voor lijkt. Daarom begin ik aan de andere kant: bij literaire teksten, en ik zal deze raadpleging van de basis zo lang mogelijk volhouden.

2

Zen and the Art of Motorcycle Maintenance; an Inquiry into Values van Robert Pirsig is een problematisch boek, - vanuit de fiktionaliteitsvraag bijvoorbeeld. Heel geschikt dus om er door in de war gebracht te worden, en zo de problemen van de 'literaire fiktionaliteit' te exploreren.

Een vader, naam ongenoemd, vertelt ons hoe hij met zijn zoon Chris op de motorfiets van het Midwesten van de VS naar de westkust trekt. De verhouding tussen de twee is gespannen, wat te maken heeft met problemen van de puber, die door de artsen als beginnende psychopaat is gebrandmerkt, maar niet minder met die van de vader: geen luchthartige baas. In een soort innerlijke monologen[64] deelt hij ons mee hoe hij denkt over de amerikaanse, en de hele hedendaagse, kultuur, over wat er vanaf Plato in ons denken is misgegaan, en hoe wij uit de nesten kunnen komen. Het is niet zomaar een piekerend romanpersonage, deze x, want wat ons voorgezet wordt is een volwaardige filosofie, waarin via het begrip 'quality' een positivistisch getinte wetenschapsopvatting met een fenomenologisch georiënteerde gekonfronteerd, en, schrik niet, in wederzijds aanvullende samenhang gebracht wordt.

Men zou zeggen: deze x lijkt vanuit ons normale standpunt aardig schizoïde. En dit maatschappelijke oordeel wordt in het verhaal zelf bevestigd. De 'ik' knoopt aan bij redeneringen van een zekere Phaedrus, en al gauw blijkt hij dat zelf te zijn, in een vroegere levensfase. Tenminste: lichamelijk. Want Phaedrus is met zijn filosofisch onmogelijke, want de hele westerse kulturele ontwikkeling naar de pre-socratici terugdraaiende, denkexperiment in

64 De toevoeging 'een soort' houdt de waarschuwing in, dat het monoloog-karakter niet onproblematisch is. Zo wordt voortdurend de lezer toegesproken. In de literatuurtheorie wordt het begrip meestal zo gebruikt dat *Zen* op zijn best als een weinig voorkomende variant beschouwd zou kunnen worden. De konklusies die over de 'monologue intérieur' getrokken zijn, mogen dan ook niet zonder meer voor een beschrijving van *Zen* gebruikt worden.

een onoplosbaar konflikt gekomen met de officiële 'Akademie'. Hij knapt af, en wordt nogal radicaal geholpen: zijn persoonlijkheid wordt 'vernietigd' door middel van stroomschokken. De enige aanwijzing dat hij als ongeneeslijk schizofreen gediagnosticeerd is, ligt in de mededeling omtrent die medische ingreep, want de 'ik' gebruikt een zo op de dichotomie normaal/abnormaal gebaseerde terminologie nergens.

De toenemende identifikatie van de 'nieuwe' ik met zijn vroegere alter ego is medisch gezien waarschijnlijk een ongezellig verschijnsel (als het al mogelijk is). Maar de lezer, die aanvankelijk niet gewaarschuwd wordt, en met de vertellende hoofdpersoon mee denkt, heeft heel wat minder moeite met Phaedrus dan de dokters hadden, behalve op intellektueel gebied, want hij wordt volop in de diep borende diskussie betrokken.

De filosofische standpunten van Phaedrus en 'ik' (van Pirsig?) worden uiteengezet in bespiegelingen waaraan een bepaalde retorische vorm gegeven is, die van de 'chautauqua', wat zoiets schijnt te zijn als: toespraak van rondreizende volksredenaars aan het eind van de vorige eeuw. Maar het is wel een chautauqua 'om te lezen', niet een 'om te horen'. Men kan zeggen: de chautauqua is een kunstgreep ('skaz' zou Éjchenbaum het noemen), geen 'echte' toespraak. Het is zelfs geen *opgeschreven* toespraak, want daarvoor ontbreekt binnen het verhaal de mogelijkheid. Van de tijdsbesteding van de 'ik' wordt precies rekenschap afgelegd, en daarin is geen ruimte voor schrijven; hoogstens voor denken, namelijk tijdens het motor-rijden en op de momenten dat die 'ik' in gezelschap stil valt.

Toch is *Zen* niet zonder meer een filosofisch betoog te noemen. Het is namelijk ook een *verhaal*, over de tocht van vader en zoon, over hun relatie, over het landschap, over ontmoetingen met anderen. Bovendien wordt enerzijds een standpunt meegedeeld, van de ik of van Phaedrus, maar anderzijds wordt dat standpunt dynamisch weergegeven, als een groeiproces, en ook dat is 'verhaal'. Die intellektuele ontwikkeling wordt weer op een nauwkeurig uitgekiende wijze gesynchroniseerd met de buitenwereldervaringen van de motorrijders, dus vooral met de zich ontplooiende relatie van de verteller tot Chris, en met de tocht door een wisselend landschap naar de stad waar 'Phaedrus' vroeger gewoond heeft;[65] als zij daar aankomen, is dat in alle verhaallijnen èn in het betoog een krisis-moment.

65 Er zijn tientallen verwijzingen over en weer van 'betoog' naar 'verha(a)l(en)'; en legio zinnen die in minstens twee ontwikkelingslijnen tegelijk funktioneren, en die dus ambigu zijn.

Maar Phaedrus wordt gepasseerd: vader en zoon gaan verder. Op het eind wordt de spanning tussen de twee opgelost. De vader, intussen geheel in zijn denken samenvallend met Phaedrus, blijkt in de ogen van de zoon nooit krankzinnig geweest te zijn, en dat is blijkbaar voor beiden een grote bevrijding.

Maar wat houdt dat in? Is de krisis overwonnen? Zijn de twee door deze katharsis gered? Of gaan zij op in een folie à deux, waar de 'gezonde' mensen straks niet van terug zullen hebben? Wij krijgen het niet te horen, want het boek is uit. Veel reden voor optimisme is er niet, zegt de ene lezer; alles is op het nippertje nog voor elkaar gekomen, vindt de ander. Ik was mijn handen in interpretatieve onschuld.

'Verhaal', 'betoog', ik heb niet altijd een keuze kunnen doen: het is allebei juist. *Is dit nu een fiktionele tekst of niet?*

Voorzover het betoog is (driekwart van de tekst) naar algemeen spraakgebruik niet; haast iedere theoreticus zal het begrip reserveren voor (bepaalde soorten) verhalende en dramatische, soms ook 'lyrische', teksten. Voor het moment volgen wij hem daarin. De waarheidsvraag kan men in een betoog moeilijk irrelevant achten!

Alle critici die ik gelezen heb, en alle lezers die ik erover ondervroeg,[66] nemen de vraag of Pirsig [!] gelijk heeft volkomen au sérieux.

Men kan verder nog aanvoeren dat de 'ik' zelf met nadruk zegt: 'I suppose if I were a novelist rather than a Chautauqua orator, etc' (120), maar dat kan een romanfiguur natuurlijk ook beweren.

De letterlijke citaten van, en de konstante polemiek met, gerenommeerde filosofen, en een taktiek als het gebruiken van citaten van de historicus Kitto (341), ter ondersteuning van de beweringen, zijn al een overtuigender aanwijzing, want zij duwen de lezer in de richting van een serieuze standpuntsbepaling. Maar vooral: wie de *redeneringen* niet ernstig neemt, kan het *verhaal* niet tot stand brengen. Zonder de redelijke mogelijkheid om het standpunt van de 'ik' filosofisch te verdedigen, is er alleen sprake van een verhaal over een krankzinnige.

66 Onder meer een vijftal studentengroepen van samen ruim 60 deelnemers.

En? Mag dat dan niet? Jawel, maar op zijn minst is een andere lezing mogelijk, een ‘tragische’ (botsing van individu en gemeenschap) en daarvoor moet men de standpunten van de protagonist verdedigbaar achten.

Maar waar maak ik mij druk over? Dat hetgeen verhaal is, wordt al aangeduid door de rubricering als non-fiction (in de Bantam-editie). En iemand die een *roman* zó'n titel mee geeft, zou zijn lezers toch het donkere bos in sturen!

Klap op de vuurpijl: niet alleen de uitgever kondigt ‘non-fiction’ aan, ook Pirsig zelf wijst in die richting, niet *in* het boek (binnen de magische cirkel van de fiktionaliteit kan alles) maar er *over*, namelijk in de ‘Author's Note’: ‘What follows is based on actual occurrences. Although much has been changed for rhetorical purposes, it must be regarded in its essence as fact’. Dit slaat, gezien de formulering, op de gebeurtenissen, maar daartoe behoren ook de ideeën van alter ego Phaedrus, en de ernst waarmee de ‘ik’ daarover spreekt.

Er is retorische inkleding, ongeveer zoals de dialogen van Plato genuiene filosofie zijn in een ‘literaire’ vorm. Het kost ook weinig moeite om bijvoorbeeld gesprekken met vrienden niet als ‘verhaal-elementen’ te beschrijven, maar als schakels in een betoog dat op bepaalde momenten tegenspel nodig heeft.

Jammer is een beetje dat Pirsig in zijn ‘Note’ verder gaat: ‘However, it should in no way be associated with that great body of factual information relating to orthodox Zen Buddhist practice. It's not very factual on motorcycles, either’. Want wat is dan wèl feitelijk?

Maar goed, uitgever en schrijver hebben hun best gedaan om het boek te laten lezen als non-fiction, als waarheid-gericht, zowel voor zover het *betoog* is (Chautauqua) als van de verhaal-zijde (‘actual occurrences’; het omgekeerde van wat rechtervrezende romanciers plegen te beweren!).

Dat is dan één kant. De andere is dat het boek als roman moet worden gelezen.

Een heel klein beetje omdat het voor ons *niet van belang* is of er ‘actual occurrences’ achter steken, aangezien er niets verandert door een positief of negatief antwoord op vragen als: is dit een waarheidsgetrouw verslag? heeft Pirsig, of althans iemand, dit zo en niet anders meegemaakt? Voor medici ligt dat misschien wat anders dan voor de hippokratische leek, maar uit niets blijkt dat het

boek speciaal voor artsen geschreven is.

En nog meer worden wij in de richting van de ‘roman’ geduwd vanwege de intertextualiteit, die het boek in een reeks van erkend literaire (fiktionele) teksten plaatst: door de opzet van parallelisme tussen een reis en een psychologisch proces, al minstens sedert Bunyan (en eigenlijk al in de Middeleeuwen) een bekende literaire konstruktie; door het spelen met Goethe's *Erlkönig* (wie dat gedicht niet kent, mist een deel van het spanningsverloop); door ontelbare allusies aan literaire ‘situaties’ waaronder de impliciete verwijzing naar Anaeas-Anchises in de laatste pagina's, die als een bliksem van inzicht bij de lezer inslaat: ‘I haven't been carrying him [Chris] at all. He's been carrying me!’ (370).

Maar dat allemaal is toch heel goed mogelijk in een, wat literair opgesmukt, filosofisch betoog? Rhetorical purposes.

Ja, op één ding na. *Wat* zitten wij daar te lezen? Een verslag? Wat de gebeurtenissen zelf betreft (het ‘refereren’ in de zin van de fiktionaliteitstheorie), zou dat heel goed kunnen. Maar de *wijze* waarop het ons meegedeeld wordt, daarmee is iets aan de hand, dat ook wel met ‘referentie’ te maken heeft, maar dan niet in die inhoudelijke zin die doorgaans bedoeld wordt.

Iemand, een ‘ik’, vertelt een verhaal. Dat kan nog heel goed een verslag zijn, maar in dat geval krijgen wij de gebeurtenissen zo te horen dat de schrijfsituatie er buiten gehouden wordt. Het zijn dan achteraf-mededelingen over eigen ervaringen, of rekonstrukties van die van anderen (bijvoorbeeld in een geschiedwerk). Als wij in de feitelijke ontwikkeling betrokken worden, ‘onderweg’ ingelicht, dan moet ook van de verslaggeving zelf rekenschap afgelegd worden. Zelfs Hunter Thompson die ‘literaire’ trucs bepaald niet schuwt, laat in zijn juist op het punt van de vertelsituatie sterk naar de ‘roman’ tenderende reportage *Fear and Loathing in Las Vegas* duidelijk uitkomen, hoe en wanneer de tekst gefixeerd is (namelijk: door opname op de band en later uittikken). Dat *moet*, wil de mededeling van gebeurtenissen die zich ‘in aanwezigheid van de lezer’ afspelen, mogelijk zijn. Het vertellen is immers zèlf een gebeurtenis, die tijd kost. Zelfs in romans die zo'n ‘synchroon’ verslag willen *suggereren*, worden middelen te baat genomen als het aanbrengen van tussenvoegingen, van het type: ‘Iedereen is weg, een boottochtje maken, ik neem de gelegenheid waar om te vertellen wat er gebeurd is, sedert ik het laatst de pen neerlegde’.

Iets in die richting komt ook voor in *Zen*, zoveel tenminste dat wij

er uit op kunnen maken dat wij mee-bewegen met de verteller: ‘the scientific method talked about earlier, back just after Miles City’ (288). Wij nemen deel aan de tocht (het verhaal/verslag) zoals wij het betoog in zijn ontwikkeling volgen, en het één in het ander. Maar dan moet voor de informatie-verschaffing óok tijd vrij gemaakt worden, ruimte in de tekst. En dat gebeurt hier nu juist niet. Wij horen precies, ik zei het al, hoe de verteller zijn tijd besteedt, en daar is schrijven of in de band praten niet bij. De vertelhandeling wordt gesuggereerd, maar in de serie gebeurtenissen is hij weggelaten; tussen ‘vertellen’ en ‘gebeuren’ is geen speelruimte.

Ieder verhaal wordt in een bepaald kader geplaatst: hier is de verteller, daar zit U, de hoorder/lezer. Zo'n kader is een soort afspraak tussen schrijver en lezer: zij gedragen zich *alsof* een bepaalde situatie bestond. ‘Als wij aannemen dat dit een dagboek is, dan...’. Wanneer het gaat om ‘fiktie’ die de auteur akceptabel wil maken, kan hij een hele rhetorica aan trucs inschakelen om de ‘alsof-situatie’ te authenticeren (bij een ‘dagboek’ bijvoorbeeld: taaleigenaardigheden, aktualiserende onderbrekingen, schrappen, verdwijnen van pagina's). Het zelfde geldt voor gefingeerde achteraf-rekonstrukties, waarbij kunstgrepen gebruikt kunnen worden als: vergeten feiten, die de verteller op een later moment weer te binnen schieten, tijdsmarkering door het noemen van algemeen bekende gebeurtenissen e.d.

Deze authenticering van ‘fiktionele’ vertelsituaties kàn achterwege gelaten worden. Er wordt dan een (stilzwijgende) afspraak gemaakt om iets aan te nemen dat in de werkelijkheid *niet* mogelijk is. Dat kan plaats vinden op het niveau van de vertelde gebeurtenissen, maar ook op dat van het vertellen zelf. Een voorbeeld van het laatste is *Zen.*

Deze ‘onmogelijke alsof-situatie’ kan men desnoods ook een soort niet-referentialiteit noemen, maar dan niet met betrekking tot de ‘occurrences’, maar tot het *vertellen* daarvan. Het is dàt aspekt van *Zen* dat het onweersprekelijk ‘fiktioneel’ maakt. Men is *gedwongen* tot een alsof-aanname, waarvan men weet dat hij betrekking heeft op een situatie die eigenlijk niet mogelijk is.

Dus: de direkte *presentatie* van de tekst wijst hoofdzakelijk op -f[67] (namelijk: ‘non-fiction’ in de zin van betoog), de tekst zelf is in

67 Voor het gemak duid ik voortaan ‘niet-fiktioneel’ zo aan, en ‘fiktioneel’ als +f.

wisselwerking betogend en verhalend, en bij dat verhaal wordt voor de lezer door de ‘onmogelijke alsof-situatie’ de weg afgesneden om de suggestie van de auteur dat het allemaal ‘echt gebeurd’ is volledig te aanvaarden. Op dat punt is de tekst +f. Wij willen graag geloven dat het verslag-element niet gering is, maar dat is voor de lezer verder niet kontroleerbaar, terwijl de vertelsituatie maakt dat de tekst onontkoombaar als +f gelezen moet worden. Als men dat een louter retorische aangelegenheid wil noemen, en op die grond de tekst ‘eigenlijk’ als -f betitelt, wordt een groot deel van de roman-literatuur -f, zonder dat wij kunnen uitmaken wanneer dat het geval is. Hele ritsen auteurs hebben ons doen weten dat zij ‘niets verzinnen kunnen’, Nescio, Elsschot, Van het Reve, en zelfs Couperus, om alleen een paar taalgenoten te noemen.

Kortom, ik zie geen *sterker* argument voor de beslissing +f, dan zo'n onmogelijke alsof-situatie. Dit heeft echter maar een zwak verband met + of - referentialiteit van de inhoudelijke gegevens. Dergelijke vertel-situaties, waar men misschien ook de ‘alwetende verteller’ toe kan rekenen, en de ‘hij’ die in zijn gedachten gevolgd wordt (cf Ihwe 79: 231-232), houden een lezerssturing in, niet minder dan omslag- of titelblad-aanwijzingen van het type: ‘roman’, ‘zakdoekenreeks’. Men spreekt wel van externe en interne ‘indikaties’ of ‘indikaties-in-het werk-zelf’ en ‘begeleidende indikaties’ (Maatje 77: 78).[68]

Maar waar wordt de lezer nu heen gestuurd?

Naar niet-referentialiteit, zegt Maatje: de waarheidsvraag doet er niet toe (p 70); de meeste theoretici zijn het daarin met hem eens.

Van dat woord ‘waarheid’ houd ik niet zo erg, omdat het de mogelijkheid opent tot zinloze diskussies over de ‘diepere’ waarheid waar fiktionele (‘literaire’) teksten op af zouden koersen. Maar als er niets anders mee bedoeld wordt dan: het heeft geen zin, de dingen waarnaar gerefereerd *lijkt* te worden, in de werkelijkheid op te zoeken, wil ik de term ‘waarheid’ wel aanvaarden.[69]

Om er meteen aan toe te voegen: het standpunt lijkt mij op een

68 Gale 71: ‘explicit fictive illocutionary indications’. Dat Van Zoest hieraan ook de -f indikaties toevoegt (Van Zoest 80: 29) lijkt mij, gezien ons voorbeeld, terecht.

69 Vaak wordt dat *niet* bedoeld, en niet zelden begrijp ik helemaal niet waar de theoreticus aan denkt. Wat moet men bij Schmidt verstaan onder ‘truth-functional’ (wat literaire werken niet zijn), als deze term in oppositie geplaatst blijkt te kunnen worden tot ‘new and interesting’ (wat dan wèl een criterium is). Zijn de twee onkombineerbaar? Waarom?

vergissing te berusten.

Maar voordat ik daar nader op in ga, wil ik ons vragenlijstje van hierboven nog eens in de hand nemen, en kijken wat *Zen* ons geleerd heeft. Naast deze eigen bevindingen leg ik een aantal uitspraken van anderen, om te laten zien, hoe uiteenlopend de standpunten zijn, zelfs op beslissende punten.

3

Over de relatie literairheid-fiktionaliteit kan de bespreking van *Zen* ons niet veel leren. Hoogstens zou iemand kunnen beweren: voorzover het een betoog is, kan het boek geen literatuur genoemd worden (maar bijvoorbeeld filosofie), voorzover het verhaal is wel.

Die beslissing zou niet erg interessant zijn, want nogal circulair. De bewering is niet meer dan de toepassing van een apriori ingenomen standpunt over één van de kwesties, die in ons vragenlijstje voorkomen: de relatie literatuur-fiktionaliteit.

Wij doen daarom verstandig, in dit geval eerst de theoretici aan de tand te voelen, om te zien of het probleem daardoor belangwekkender wordt.

The times they are a'changing: haast niemand maakt zich meer erg druk over de vraag of +f = literair. Zelfs Maatje, die in de eerste druk van *Literatuurwetenschap* (1970) het literaire werk (te onderscheiden van 'de literatuur') als een taaluiting beschouwde waarvan de 'taaltekens geheel of in ieder geval overwegend NIET-REFERENTIEEL zijn' (ook nog Maatje 77: 16), wat hij met het 'empirische' gegeven van fiktionaliteit in verband brengt,[70] stelt in 1977 in de vierde druk, 'Opmerkingen vooraf', vast dat hij een theorie biedt 'over het literaire werk, voor zover dit fictioneel is' (p 2). Dat dekt vrijwel letterlijk wat Gabriel 75 schrijft: 'Ich beschäftige mich hier mit Literatur, *sofern* sie fiktional ist' (30). Wij raken op deze wijze ver van die vroegere theoretici (als Ingarden, Kayser, Wellek & Warren, en eigenlijk zowat iedereen), die +f een essentieel aspekt van literair-zijn achtten. Van Zoest 80 en vooral Schmidt 76 (in het

70 Cf. ook zijn opmerking dat het verschil tussen fiktionele en niet-fiktionele taaluitingen 'de belangrijkste onderscheiding [is] die de beoefenaar van de literatuurwetenschap dient te maken' (Maatje 77: 70). Een additioneel probleem is dat de één een heel andere groep teksten fiktioneel noemt dan de ander: voor Hamburger is lyriek *niet* fiktioneel, voor Van Zoest (80: 63) is het 'fictie in zijn zuiverste vorm' (en dat is bij hem gelijk aan fiktioneel).

voetspoor van Frege) houden nog het meest vast aan de oude gelijkstelling. Pelc 71 vindt de vraag zo weinig de moeite waard voor zijn probleemstelling, dat hij genoeg heeft aan de mededeling dat 'sometimes [literature is] described as the art the works of which are works of fiction' (119).

Het verdient de aandacht dat het bij vrijwel iedereen blijkbaar vooral gaat om het afzetten van 'verhaal' tegen 'verslag', en niet zozeer tegen 'betoog', een onderscheid dat doorgaans wel gemaakt wordt, maar vervolgens inderhaast afgedaan. Een deel van ons *Zen*-probleem wordt daardoor in de theoretische diskussies nauwelijks serieus aan de orde gesteld.

Searle spreekt een standpunt uit dat ik zou willen bijvallen ('de' literatuur kan beschreven worden als een wittgensteinse familie), als hij er zelf een beetje aandacht aan besteed had. Hij werkt zijn mededeling echter niet uit, en gaat over tot wat voor hem de orde van de dag is: het kommunikatieve karakter van de fiktionaliteitsbeslissing door lezers. Ik neem aan dat zijn standpunt is: de vaststelling 'deze tekst is +f', waardoor een bepaalde leeshouding tot stand gebracht wordt, *kan* identiek zijn aan de beslissing: 'deze tekst is literair', maar dat *hoeft* niet, want ook andere criteria kunnen een rol spelen.[71]

Het intrigerendst is het standpunt van Ihwe 79. Hij gaat er, zo te zien, wel van uit dat 'literatuur' fiktioneel is, maar stelt tevens met nadruk vast dat er meer tekstsoorten zijn die onder dat begrip vallen, ja dat in zekere zin *alle* teksten fiktionele elementen bevatten. Tegen Gabriel brengt hij in dat er geen reden is, om 'Annahmen' te onderscheiden van 'fiktionale Rede' = literatuur.[72] Daarmee begeeft hij zich in een richting die diametraal tegengesteld is aan die van de oude literatuurwetenschap: fiktionaliteit is niet alleen geen distinktief kenmerk, maar komt juist ook in wetenschappelijke teksten voor. En zo belandt hij bij het standpunt van Vaihinger. Het is heel jammer dat Ihwe zijn positiekeuze alleen globaal aangeeft, en niet, bijvoorbeeld in een konfrontatie met Vaihinger, uitwerkt. Maar misschien komt dat nog eens.

Uit onze *Zen*-verkenning kunnen wij wat meer gegevens putten

71 Dat is in ieder geval voor mij de onderliggende gedachte voor een wittgensteinse beschrijving van het corpus.

72 Het is mij niet duidelijk of dit zou moeten inhouden dat 'Annahmen' *niet* uiteindelijk op het ontwerpen van ware uitspraken gericht zijn. Als dat zo is, lijkt het mij duidelijk dat Ihwe een belangrijk onderscheid over het hoofd ziet.

over enkele andere vragen (als 4 en 5 genummerd op p. 79): wordt een *hele* tekst fiktioneel als er fiktionele elementen in zitten? en: wat is dan de status van -f elementen?

Ik heb, naar ik meen, laten zien dat de beslissing: *Zen* is zonder meer een +f tekst, niet erg vruchtbaar zou zijn. De lezer krijgt signalen die hem in de richting van +f sturen (vooral de 'onmogelijke alsof-situatie') en andere die juist een -f leeswijze van hem vergen, en die twee lees-attitudes worden *tegelijk* ingeschakeld. Op het eerste oog zou men misschien kunnen menen dat 'betoog' en 'verhaal' elkaar afwisselen en door witregels (die inderdaad veelvuldig voorkomen) gescheiden worden. Maar vooral later in het boek springt het verhaal soms midden in een alinea, ja zelfs binnen een zin, ongegeneerd om in betoog, en omgekeerd. Een aantal wendingen zijn als schakel in beide te lezen.

Wat moeten wij nu aan met de 'besmettingstheorie', waarvan Van Zoest zich een overtuigd voorstander toont (Van Zoest 80: 12): 'Hieruit blijkt dat fictionele "atomen", in samenhang met niet-fictionele, de gehele tekst-"molecuul" fictioneel maken'.[73] Deze theorie is gebaseerd op de stelling: alle elementen van een tekst zijn +f als er +f eigenschappen in die tekst voorkomen; als die er niet zijn, is de hele tekst -f. Fiktionele eigenschappen zijn voor Van Zoest niet-refererende uitdrukkingen.

Bij Pirsigs boek levert dit uitgangspunt forse problemen op. De -f indikatie die in de uitgave-vorm besloten ligt (Bantam non-fiction) vormt het eerste stuurmiddel waarmee de lezer gekonfronteerd wordt; daarna komen titel en 'Author's Note' die in de zelfde richting wijzen. En inhoudelijk bevestigen een aantal teksteigenschappen nog eens de juistheid van die keuze. Maar even zo vrolijk wijzen andere, hoofdzakelijk de vertelsituatie betreffende, verschijnselen op de net zo grote onvermijdelijkheid van een +f leeswijze. Dit dilemma kan niet opgelost worden door de boude bewering dat 'men mag aannemen dat, als ze elkaar zouden tegenspreken, de interne indicaties de externe overstemmen' (Van Zoest 80: 32), en nog minder door uit te varen tegen mensen die 'de tegenstelling tussen fictie en niet-fictie [...] ontkennen' terwijl zij 'beter zouden moeten weten' (idem: 67). Juist omdat het verschil tussen +f en -f erkend wordt, komt het probleem op dat zij (soms)

73 Elders (p 32): 'als op een veelvoud van referentiële niet-fictie-tekens één enkele fictie-indicatie van deze soort (één drupje Anna Karenina) wordt toegevoegd: dan wordt de niet-fictie als bij toverslag tot fictie'. Oinou hena stalagmon.

kombineerbaar zijn!

In abstracto is het trouwens niet zo moeilijk te beschrijven: als de lezer door allerlei indikaties tot de beslissing +f of -f gebracht wordt, kan men in één tekst die in verschillende richtingen wijzende indikaties kombineren, mits zij niet kontradiktoir zijn. Wat heeft dat dan voor gevolgen voor de lektuur? Om daar wat over te kunnen zeggen, moeten wij eerst kijken naar de relatie tussen de 'teksteigenschappen' (= indikaties?) en de lezershouding die daardoor in het leven wordt geroepen.

Hoe zat dat bij Pirsig? Fiktionele (verhaal-) en niet-fiktionele (betoog-) indikaties, intern en extern, worden gekombineerd, en dat belemmert de lektuur in het geheel niet. Teksten die 'verhalen' en 'betogen' eerder als komplementaire strategieën hanteren dan als onoplosbare tegenstellingen, bestaan al zolang als er filosofie is. Van de andere kant, de 'literatuur', gezien: de grensdoorbreking is eerder traditie dan een nieuwigheid (Tristram!). Misschien dat alleen tussen 1850 en 1950, in de 'eeuw van Flaubert', een strengere scheiding gehandhaafd is. Maar zelfs in die periode zijn de voorbeelden van dubbel-teksten, teksten die tegelijk betogend en vertellend zijn, legio. Ik noem alleen maar Multatuli, wiens *Max Havelaar* roman en pamflet (brief aan de koning) tegelijk is, en die zijn Woutertje Pieterse zó in de *Ideeën* integreerde, dat geen twee uitgaven van deze 'roman' gelijk zijn. Dat de roman = fiktie opvatting een meer gekompliceerde hantering van *Woutertje Pieterse* lange tijd belemmerd heeft, wordt zelfs aardig geïllustreerd door de kastraties die de meeste verzorgers (uitzondering vooral Mimi) hebben uitgevoerd. Juist dat wat het verhaal 'echt roman' maakt, is doorgaans opgenomen, alle grensvervagende (naar mijn smaak: beslissende) passages zijn weggesneden, inklusief de tirade waarmee het boek van start gaat, en die juist de rechtvaardiging moet bieden voor de door Multatuli zelf gewantrouwde roman-vorm.

Dat puristische wetenschappers niet zo goed tegen 'onzuivere' gevallen kunnen, bewijst echter niets. In de europese literatuur is een vermenging van betoog en (+f of -f) verteltekst altijd mogelijk geweest. De bewering dat één +f element een hele tekst +f zou maken, is dus onjuist òf zou moeten slaan op die andere tegenstelling, +f en -f *binnen de groep vertelteksten*; dat staat nog te bezien. De voorbeelden die meestal gegeven worden ('Anna Karenina stapte in de trein') wijzen in de richting van het laatste.

Laat ons weer *Zen* als voorbeeld nemen. In de vertel-gedeelten

worden allerlei geografische gegevens gebruikt, die voor de opbouw van het verhaal (en het betoog, maar dat laat ik nu maar zitten) onmisbaar zijn. Een lezer die zich iets kan voorstellen bij plaatsnamen, bergen, rivieren, krijgt meer begin-informatie dan degeen die het landschap waar de tocht doorheen gaat nooit heeft aanschouwd. Maar Pirsigs beschrijvingen zijn wel zó expliciet, dat iedereen zich *iets* van dat landschap voor de geest kan halen, genoeg om de 'psychologische' informatie van de beschrijving te kunnen volgen. Achtergrondkennis van de lezer maakt dat de invulling 'kompleter' is, maar de 'referentie' naar feitelijk bestaande situaties is niet principieel, in die zin dat kennisname van de mededelingen geblokkeerd wordt voor lezers zonder achtergrondinformatie. Dus: referentie naar bestaande feiten en toestanden is irrelevant?

Die konklusie komt te vlug. Voor de ene lezer (de 'welingelichte') ligt dat misschien wel anders dan voor de andere, die alles van de woorden moet hebben. 'Refereren' is niet louter een zaak van tekstgegevens, maar hangt minstens zo sterk af van de lezer en zijn voorkennis. Of dat een waarheid als een koe is, zullen wij nog zien.

4

Wie over 'fiktionaliteit van teksten' praat, heeft het over heel verschillende dingen tegelijkertijd. Als hij zich met de 'indikaties' bezig houdt, beschrijft hij konventies van tekstorganisatie; maar beweert hij bijvoorbeeld dat fiktionele teksten behoren tot die teksten die overwegend uit niet-referentiële taaltekens bestaan, dan spreekt hij over de relatie die lezers tussen tekstuele gegevens en de buitenwereld *aanbrengen.* De indikaties kan men 'stuurmiddelen' noemen, de referentie-vraag heeft betrekking op *de wijze van lezen.*

Op de vraag[74] hoe precies de relatie is tussen de middelen van lezers-sturing en het daarop volgende lezersgedrag, worden heel uiteenlopende antwoorden gegeven. Maar die antwoorden hebben ook iets gemeen, namelijk: dat zij geen van alle steunen op empirisch (lezers-) onderzoek.[75]

74 Zie p. 79, 6 en 7.

75 Howell 79: 130 zegt er duidelijk bij dat hij zich voor zijn uitgangspunten op evidentie baseert.

Maatje ziet een zó grote 'synchronie' in de beslissingen van lezers aangaande het +f of -f zijn van 'mededelingen' (zijn aanhalingstekens) binnen bepaalde teksten, 'dat de [!] literatuurwetenschap zich gerechtigd ziet, de eigenschappen waarop die synchronie moet berusten, te behandelen als kwaliteiten van het object, het literaire werk zelve, en niet als een toevallige overeenkomst tussen al [die beslissingen] van al die individuele lezers. Deze eigenschappen zullen we, althans wat betreft het genoemde aanvaarden der mogelijke fictie, in het vervolg als FICTIONALITEIT betitelen. Het feit dat vrijwel alle kennisnameprocessen van individuele lezers m.b.t. de kennelijke niet-referentialiteit der taaltekens in deze groep taaluitingen aan de theorie dezelfde informatie leveren zullen we in het vervolg als een *objectief* gegeven beschouwen' (Maatje 77: 20).

Afgezien van het woord 'toevallige', dat een ander standpunt voorbarig in het absurde trekt, en van de vraag hoe Maatje *weet* dat al die kennisnameprocessen 'dezelfde informatie aan de theorie leveren', laat zijn standpunt aan duidelijkheid niets te wensen over. Fiktionaliteit is een teksteigenschap in die zin, dat bepaalde aanwijzingen opgevolgd moeten worden om een adekwate lezing, en beschrijving, van de tekst tot stand te brengen. En die adekwate lezing is gebaseerd op 'kennelijke niet-referentialiteit der taaltekens', dus op evidentie.

De beslissing ligt dus *niet* bij de individuele lezer, en daarin staat Maatje onder meer tegenover Searle 75: 'There is no textual property, syntactical or semantic, that will identify a text as a work of fiction' (325). Uiteindelijk gaat het voor Searle om een lezersbeslissing, bepaald door schrijversbedoelingen die door middel van konventies duidelijk gemaakt worden.[76]

Wie moeten wij nu gelijk geven? Maatje kijkt in laatste instantie vanuit een tekstgerichte traditie, maar ook Ihwe, vanuit een heel ander perspektief werkend, kent 'Textmerkmale' een centrale rol toe; Searle spreekt als vertegenwoordiger van de pragmatiek, maar ook de logicus Pelc zegt dat het niet gaat om 'the choice of the types of expressions, but the semantic functions of expressions of the same type' (125). Binnen hun vooronderstellingen hebben beide

76 Een onbevredigende kant aan Searle's nadruk op de auteursintentie is, dat hij niet tot een verklaring komt van de mogelijkheid voor literatuur-lezers om beslissingen te nemen die strijdig zijn met de bedoelingen van de schrijver. Hij denkt dit blijkbaar te kunnen ondervangen door van een 'shared pretense' te spreken (330).

partijen misschien wel ‘gelijk’! Voorlopig lijkt het mij verstandig, een zodanige formulering te zoeken dat de twee positiekeuzen er uit af te leiden zijn: *Een fiktionele leeswijze komt tot stand op grond van variërende stuurmiddelen en konventies.*

Tekst of tekstelement, fakultatief of verplicht, - die opties worden in deze formulering (nog) open gehouden. Alles is gericht op de, mogelijke, aanwezigheid van teksteigenschappen en konventies, en verder op een specifieke leeswijze.

Daarmee *beginnen* de problemen echter pas goed. Want wat is ‘een fiktionele leeswijze’, of liever: wat wordt dit verondersteld te zijn?

Maatje, en hij niet alleen, spreekt van niet-referentie. Searle preciseert: ‘pretended reference’ (329),[77] en dat lijkt mij een verbetering, want de wijze waarop de taal in bijvoorbeeld een roman wordt gehanteerd, is *formeel* meestal niet te onderscheiden van die binnen andere taalbouwsels. Dit zegt, behalve Searle, ook een logicus als Pelc. Als wij in een roman lezen: ‘die hond is gevaarlijk’, wordt refererende taal gebruikt. Maar zo'n tekst gaat niet over een ‘echte’ hond die om vijf uur zijn eten moet hebben: voorgewende verwijzing.

Maar betekent dit nu dat de taaltekens binnen een tekst met ‘pretended reference’, die wèl de benoeming zijn van werkelijk bestaande verschijnselen en personen, óok tot die ‘gepretendeerde verwijzingen’ (bij Maatje: niet-verwijzingen) behoren? Volgens de ‘besmettingstheorie’ is dat het geval: zo'n ‘naam’ wordt door de kontekst ontheven van zijn refererende taak. Verwijzing binnen de tekst neemt de plaats in van verwijzing naar de buitenwereld. ‘Napoleon’ in *Oorlog en vrede* is een ander dan de korsikaanse struikrover uit de werkelijkheid.

Ja? Meer dan in het algemeen iets-in-taal niet het zelfde is als iets-in-de-realiteit? Ik heb nooit een goed argument gehoord voor deze bewering. *Hoe weten wij* wat onder ‘Napoleon’ verstaan moet worden?

Natuurlijk besef ik heel goed dat een heleboel tekstelementen *niet* naar een tastbare realiteit verwijzen (‘referentialiseerbaar’ zijn, zegt Gabriel). Maar dat dit de referentiërende funktie van *andere* taalelementen zou beïnvloeden of zelfs opheffen, daarvoor zie ik

77 Al Sidney zegt in zijn *Defence*: ‘Now for the poet, he nothing affirms, and therefore never lieth’ (Sidney 65: 123).

geen enkele reden. Wel voor de tegengestelde bewering.

Teesing 74 heeft er al op gewezen, en het is vreemd dat in ons land zijn betoog over de hoofden heen gegaan lijkt te zijn,[78] dat 'zulke werkelijkheidselementen hun verwijzingskarakter [behouden]' (26).

Wanneer een ons bekend verschijnsel in een roman genoemd wordt, behoort die mededeling tot de bouwstenen van de romanwereld. *Juist omdat* dergelijke tekstelementen refereren (en dat bedoel ik niet in een vage en algemene zin, maar als: verwijzen naar bestaande dingen), kunnen wij er gebruik van maken om een voorstelbare wereld op te bouwen. Pelc 71 heeft onvoorwaardelijk gelijk, als hij zegt: 'The model of the literary language (L_L), i.e., of the artistic language of works of literature, is not, as is often believed, the fictitious model (M_F), consisting solely of fictitious objects (O_{F1}, O_{F2}, O_{F3}, etc.). It consists of both fictitious and real objects (O_{R1}, O_{R2}, O_{R3}, etc.). In that sense it is HETEROGENEOUS. We adopt for it the term "LITERARY MODEL (M_L)"' (137).[79]

Over onze Napoleon zegt Pelc dan ook: 'Some sentences are about the real Napoleon, whereas others are about (in a different sense of the word) an imaginary Napoleon' (134),[80] en dat is aan de taalvorm niet af te lezen.

De positie van Pelc, die ik graag tot de mijne wil maken, is tegengesteld aan de traditionele: woorden waaraan wij een objekt in de werkelijkheid plegen te verbinden, fungeren binnen een 'literaire' tekst als refererende termen. Juist die referentiële funktie bepaalt hun bijdrage aan de totstandkoming van een begrijpelijke 'woordwereld'. De term 'literaire tekst' is hier[81] een afkorting voor: tekst

78 Alleen De Deugd 75: 726 stelt het overtuigende karakter van Teesings argumentatie vast. Zelf overtuigt De Deugd mij niet zo gemakkelijk als hij zegt dat alle taaluitingen 'refereren' (want mimetisch zijn) omdat hij van dat heel algemene begrip 'refereren' uitgaat dat ik in mijn omschrijving aan het begin uitgesloten heb.

79 Terminologische verschillen laat ik onbesproken: de stelling van Pelc is duidelijk genoeg.

80 Maatje 77: 256 vv aanvaardt het referentiële karakter van bepaalde taaltekens (vooral eigennamen) in een fiktionele tekst, maar blijft spreken van 'ondergeschiktheid aan' en 'primaat van' de fiktionaliteit. Zijn bewijsvoering heeft echter betrekking op grotere gehelen (Goethe's Egmond-figuur), en niet op het verwijzingskarakter van de bedoelde taaltekens zelf, en daardoor loopt hij om ons probleem heen.

81 Op deze plaats wil ik de redenering niet nodeloos kompliceren door nog eens te beklemtonen dat ik de fiktionaliteit slechts één van de mogelijke (niet-noodzakelijke) criteria voor literairheid acht.

waarin naast refererende ook niet-refererende termen voorkomen. Bij de eerste is de 'waarheidsvraag' hoogst relevant. Vandaar vermoedelijk het belang dat schrijvers vaak hechten aan het 'kloppen' van details.[82] Als die 'bouwstenen' niet deugen, boet het geheel aan overtuigingskracht in, en worden de 'voorgewend referentiële mededelingen' tot 'leugens', wat niet de bedoeling is. En daarmee zijn wij ver van het standpunt van Frege, gedeeld door Schmidt, dat door lezers alle uitspraken in een literaire [!] tekst als 'nicht-behauptend' opgevat moeten worden.

Nieuwe moeilijkheid: zijn voor iedereen de zelfde termen 'referentieel'? Als dat niet zo is, moet de mogelijkheid bestaan dat een tekst voor de ene lezer gedeeltelijk uit niet-referentiële termen bestaat ('fiktioneel' is), voor de ander geheel uit referentiële. Ik denk dat Gabriel dàt probleem heeft willen omzeilen met de term 'referentieerbaar'. Bij referentieerbare uitspraken is in principe de mogelijkheid aanwezig dat men op kontrole uit gaat. Natuurlijk *doet* niemand dat ooit, en als wij het zouden doen, konden de problemen wel eens nog gekompliceerder blijken te zijn: Elsschot noemt ergens het telefoonnummer van Laarmans' broer, en dat was blijkbaar dat van zijn eigen broer. Wat moeten wij daar nu uit konkluderen? Referentie? en dan?

De bedoeling van Gabriel is echter duidelijk: de lezersgemeenschap *neemt aan* dat genoemde feiten, objekten, gebeurtenissen in de werkelijkheid al dan niet bestaan of plaats gevonden hebben, en op die grond wordt besloten tot 'referentieel' of 'niet-referentieel'. Dat die aannamen, n'en déplaise Maatje, lang niet altijd 'synchroon' zijn, betekent vooral dat schrijvers die geen misverstanden willen laten ontstaan, in hun stuurmiddelen ondubbelzinnig moeten zijn. Maar ook: dat schrijvers die tuk zijn op misverstanden, de eenduidigheid achterwege kunnen laten.

Een mooi voorbeeld van het laatste is weer *Max Havelaar*, dat ons tevens iets over de werking van de fiktionaliteitsstrategie leert. Een was-echte roman, vooral in de 19de eeuw, moet het hebben van de aanvaarding door de lezer van de alsof-afspraken. Gegeven: ene Droogstoppel en ene Stern, die samen op grond van dokumenten

82 Men denke aan W.F. Hermans die in *De donkere kamer van Damocles* aanvankelijk een landweggetje geasfalteerd had afgeleverd, terwijl dat in de werkelijkheid op het veronderstelde moment een zandweg was (veranderd in latere drukken), en die een tourniquet-loket op historische gronden korrigeerde tot een schuifluik.

het levensverhaal van ene Havelaar/Sjaalman[82a] vertellen, dan gaat dat als volgt...

Om de gimmick te laten werken, moet iedereen weten dat de heren 'eigenlijk' niet bestaan (al mag het *materiaal* best authentiek zijn); dat begrijpt die 'iedereen' al op grond van de namen. Maar tegelijk wordt afgesproken dat niemand dat zal zeggen, ook de schrijver niet. De lezer kan zich dan emotioneel engageren - zoals Van Zoest terecht opmerkt over fiktionele teksten in het algemeen[83] - zonder dat hij mede-verantwoordelijk is voor wat er allemaal gebeurt. Het *gebeurt* immers niet?

Maar Multatuli spuugt in de pap. Tegen alle beschaafde gewoonten in, ontmaskert hij zijn imaginaire personages openlijk, en gaat dan de koning, en daarmee de lezer, rechtstreeks toespreken: het was allemaal een verhaaltje *wat de inkleding betreft.* Maar de *gebeurtenissen* zijn naar waarheid weergegeven. De lezer kan zich helemaal *niet* aan de verantwoordelijkheid onttrekken![84]

Door dit opzeggen van de fiktionele afspraak, maakt Multatuli duidelijk wat de gevolgen van die overeenkomst in het normale geval zijn: de lezer kan naar hartelust met de figuren meeleven, maar praktische konsekwenties hoeft hij niet te vrezen. De fiktionaliteitsafspraak is, maatschappelijk gezien, een liberale konventie. Multatuli verzet zich tot in zijn schrijversstrategie tegen de liberale moraal.

Aan de andere kant: ook deze schrijver maakt niet voor de grap gebruik van een hulpmiddel dat hij zelf zo diep wantrouwde. De fiktionele strategie is in zijn tijd de meest effektieve manier om lezers in een probleem te betrekken 'alsof' het dat van hen zelf was, een middel om het gebruikelijke terzijdeschuiven van andermans moeilijkheden te doorbreken. Het grootste risiko dat een schrijver loopt, die meer wil dan een boeiend verhaal vertellen, is, dat hij zijn lezers moeilijk kan beletten om dat 'meer' in het alsof-kontrakt op te nemen. Zij zijn doorgaans alleen maar bereid om zich emotioneel op sleeptouw te laten nemen *op voorwaarde dat* zij verder met

82a Ik volg zonder diskussie Sötemann in zijn gelijkstelling van Havelaar met Sjaalman.

83 Door deze 'identifikatie' het 'bijna exclusieve voorrecht van fictie' te noemen, waardoor het 'ongeziene, het geheime, [...] dat waar het eigenlijk om gaat in het leven' meegedeeld kan worden, legt Van Zoest zelf het verband tussen zijn literatuuropvatting en de fiktionaliteitsthese (Van Zoest 80: 60).

84 Cf. Pirsig. Een uitgebreidere interpretatie van zijn boek zal rekening moeten houden met deze strategie van engageren van de lezer.

rust gelaten worden.[85] Een schrijver die zich daar niet bij neer kan leggen, moet paardemiddelen gebruiken, en dat deed Multatuli keer op keer.

Ben ik overstag gegaan? Zie ik 'fiktioneel' uiteindelijk als = 'niet-referentieel' of althans 'gepretendeerd referentieel'? Toch niet. Ik blijf van mening dat +f teksten bestaan uit vertelelementen die een +f reaktie uitlokken, vrijwel altijd vergezeld van andere die een -f respons veronderstellen. De rol van de twee is verschillend. De -f elementen[86] maken de verhaal-wereld voor de lezer *toegankelijk*; de +f elementen stellen hem in staat, *zijn verantwoordelijkheid op te schorten.* Anders gezegd: -f tekstgedeelten veroorzaken dat de lezer een *feitelijke* identifikatie tot stand kan brengen, +f opent de weg tot *emotionele* identifikatie. En let wel: +f zou zelfs niet denkbaar zijn zonder -f wanneer men ook aan abstracta een referentiële potentie toekent (zoals Maatje 77: 15, waar aan 'gedachte' denotata de zelfde realiteitswaarde gegeven wordt als aan konkreet aanwezige). Ik doe dat liever niet, en wil alleen van referentie spreken als het om concreta in onze ervaringswerkelijkheid gaat, en dan moet het wat voorzichtiger gesteld worden: àls er -f elementen zijn, zoals meestal het geval is, dan funktioneren de +f elementen steeds binnen het raam dat die feitelijke aanduidingen markeren.

'Fiktionaliteit' is dus onder meer een term die onderscheiding van identifikatie-vormen mogelijk maakt. De wetenschappelijke stelling: 'door de aanwezigheid van +f elementen worden alle andere elementen binnen een tekst eveneens +f' is een weerspiegeling van een algemeen heersende lezershouding: in een verhaal met verzonnen details kan ik, als mij dat zo uitkomt, ook de werkelijke feiten als verzonnen beschouwen, want 'ze zijn niet meer de zelfde als in de echte wereld'.

Een schrijver die deze nooduitgang wil afsluiten, moet daar afzonderlijk maatregelen voor nemen. Multatuli's latere frustraties laten zien, hoe taai de wil tot ontsnappen aan de persoonlijke verantwoordelijkheid bij lezers is.

85 De hardnekkigheid waarmee lezers aan hun afzijdigheid vasthouden, wordt op verbluffende wijze gedemonstreerd door de geschiedenis van 'het pak van Sjaalman'. Hoe precies de dokumenten eruit zagen, is pas een kleine 80 jaar na de publikatie van de *Havelaar* nagegaan.

86 Kort voor: 'elementen die als -f gerecipieerd worden'.

5

Ik ga alles op een rijtje zetten, want ik krijg genoeg van dit heen en weer zwalken.

Sommige van de beweringen die nu volgen geef ik roepnamen: stelling, hypothese, vraag. Daarmee wil ik aanduiden dat enkele ervan mij voldoende toegelicht lijken om nu maar aan de lezer voorgelegd te worden, dat ik over andere eerst nog wat wil doorpraten (vooral aan de hand van voorbeelden uit de literaire praktijk), en dat er óok nog gevallen zijn waarin ik nog niet tot een (veronderstellende) uitspraak kan komen, omdat ik op dit moment alleen problemen zie, en geen oplossing.

Stelling 1: *Een term ah 'niet-referentieel' of 'voorgewend-referentieel' heeft betrekking op de wijze waarop lezers met die tekst omgaan, ook als men aanneemt dat dit altijd gebeurt op grond van (wisselende) eigenschappen van zo'n tekst.*

Men kan die wijze van teksthantering 'fiktionaliteit' noemen, wat mij betreft; maar men moet zich dan wel goed realiseren dat door dit woord te gebruiken, verschillende lezersbeslissingen over één kam geschoren worden. De bewering: 'dit is geen essay maar een fiktionele tekst' is een heel andere dan: 'dit is geen verslag van ware gebeurtenissen maar een fiktionele tekst'. Ik vraag mij zelfs af of het eerste onderscheid, dat meestal beoogd wordt als over 'fiction' tegenover 'non-fiction' gesproken wordt, wel zinvol is.

Een *betoog* is een serie *argumenten* die in een relatie van ontwikkeling tot elkaar staan. Een *verhaal* is een serie *gebeurtenissen* die in een relatie van ontwikkeling tot elkaar staan.

Erg diep graven deze omschrijvingen niet, maar voor mijn doel diep genoeg. Het gaat mij namelijk om die tegenstelling argumenten-gebeurtenissen. Heeft deze *iets* te maken met 'fiktionaliteit' in de zin van 'voorgewende verwijzing'?[87]

In een betoog kan direkt naar verschijnselen in de werkelijkheid verwezen worden. Een wetenschappelijke redenering bijvoorbeeld kan gericht zijn op de verklaring van waargenomen feiten en standen van zaken of wijzigingen daarin. Deze worden dan genoemd aan het begin en/of aan het einde van een argumentatieketen. De rest van de uitspraken zal echter doorgaans juist *niet* op

87 Ik houd mij maar aan deze, m.i. meest bevredigende, omschrijving die tenminste duidelijk maakt dat het formeel wel, inhoudelijk niet, om 'refereren' gaat.

konkrete ‘denotata’ betrekking hebben, maar op algemene regels etc. Die ‘bestaan’ niet; het zijn konceptuele aannamen, alsofkaders om Vaihingers term in uitgebreide zin te gebruiken. Alleen díe wetenschappelijke betogen die een deskriptie leveren van een ‘unieke’ serie gebeurtenissen, zoals bijvoorbeeld in de geschiedschrijving het geval kan zijn,[88] hebben een (grotendeels) referentieel karakter, en in elk geval een referentieel doel. Maar dat soort betogen kan dan ook beter ‘verslag’ genoemd worden, want, iedereen heeft het wel gemerkt, het woord ‘gebeurtenissen’ is al in de omschrijving binnengeslopen.

Een andere manier waarop ‘refererende uitspraken’ in een (wetenschappelijk) betoog een rol kunnen spelen, is: bij wijze van voorbeeld. Als Hempel wil laten zien, hoe een verklaring tot stand komt, gaat hij over Semmelweis en de kraamvrouwenkoorts vertellen. Het is een soort anekdotische illustratie,[89] die op de plaats staat van een stap in de redenering. Deze taktiek komt heel veel voor. De lezer wordt verondersteld, het ‘verhaal’ door een ‘argument’ te vervangen. Natuurlijk kan de redenerende wetenschapper die ‘vertaling’ zelf ook al expliciet toevoegen.

Afgezien van zo'n ‘ware gebeurtenis’ (‘case history’) en de eventuele verwijzing naar de empirie aan het begin en eind van een redeneringsketen, bestaat een betoog uit allerlei uitspraken die men moeilijk ‘referentieel’ kan noemen; voor een streng wetenschappelijke redenering geldt dit nog meer dan voor een ‘essayistische’. Generaliserende uitspraken, bijvoorbeeld, ‘refereren’ hoogstens naar *klassen* van verschijnselen. Maar dat is een heel ander begrip ‘refereren’ dan wat men op het oog heeft als aan konkrete verschijnselen in onze ervaringswereld gedacht wordt.[90] Daarbij gaat het om ‘partikulariseren’.

In die betekenis van ‘verwijzen naar klassen van verschijnselen’ zijn alle woorden (ook in een roman) ‘refererend’ behalve die welke uitdrukkelijk betrekking hebben op niet-bestaande zaken (die overigens geheel kunnen ontbreken).

88 De vraag naar de status van dit type beschrijving is nu niet aan de orde.

89 Vermakelijk is dat Hempels verhaal vol zit van ‘omdats’ en ‘daaroms’ waarvoor ons geen feitelijke gegevens ter beschikking gesteld worden; hij gedraagt zich helemaal als de modale geschiedschrijver, en dan niet in die zin dat hij alleen ‘verklarings-schetsen’ levert, maar voor zijn betoog is het nodig dat zijn verklaringen korrekt zijn.

90 Ik houd mij nog steeds aan de meest gebruikelijke (in het begin van dit hoofdstuk omschreven) opvatting in literatuurwetenschappelijke verhandelingen.

En dat bedoelt toch haast niemand;[91] auteurs als Gabriel en Schmidt streven er zelfs ijverig naar, dit ontologische criterium kwijt te raken. Eerder wordt gedacht aan: termen die naar de vorm een verwijzing doen veronderstellen, maar die naar elke lezer weet of (in veronderstelde overeenstemming met de bedoeling van de schrijver) aanneemt, niet echt verwijzen. Vaak gaat het om unieke bepalingen. Stel, een tekst begint zó: 'De man met de gleufhoed zat al een kwartier lang zo onopvallend naar de duiven op de Dam te kijken, dat het Bremmer op ging vallen'. Zouden er veel lezers zijn, die deze aaneenschakeling van unieke bepalingen (waarin op zijn minst de Dam 'echt bestaat') niet precies om dat verwijzende karakter van de taalvormen als de aanhef van een 'fiktionele tekst' opvatten?

Juist dit soort zinnen zullen in een betoog niet zo gauw voorkomen, behalve in subteksten met vertellende vorm. En dan *kan* het om een 'ware gebeurtenis' gaan, bijvoorbeeld bij verklaringen, maar ook dat hoeft nog niet. Een wetenschapper kan een verzonnen verhaaltje gebruiken op de plaats van een argument in zijn betoog-keten. Als hij niet juist dáarover iets bewijzen wil, doet het wel-of-niet echt gebeurd zijn er nauwelijks toe. Als de lezer het maar begrijpt, d.w.z. de algemene betekenis ervan kent. Lijkt dit niet sprekend op de gebruikelijke omschrijving van +f?

Langzaam aan duw ik in deze richting: wanneer de maatstaf voor 'fiktionaliteit' in 'niet-referentie' gezocht zou moeten worden, zijn betogen eerder +f dan -f. En als 'voorgewende verwijzing' het criterium is, onderscheidt zich het betoog niet zelden van 'fiktionele teksten' juist doordat het zelfs niet *voorwendt* te verwijzen. Fiktionele teksten hebben nu net die verwijzende vorm[92] die bij betogende uitspraken vaak ontbreekt. Vaak!

Mijn konklusie zal niemand meer verrassen:

Stelling 2: *Het onderscheid +f / -f is ongeschikt om het verschil tussen vertelteksten en betoogteksten aan te geven.*

91 Een voorbeeld van een uitzondering is Van Zoest, die de uitspraak '(x) stapt in de trein' op zichzelf refererend noemt; de referentie verdwijnt als x een niet-bestaande persoon is.

92 Hierop zinspeelt ook Gabriel in zijn traditioneel vage betoog over 'Anspruch auf die adäquate Darstellung (Verkörperung) eines prädikativen Wesentlichen im Besonderen' (84), waarover hij liever spreekt dan over 'waarheid'. Het 'Besondere' wijst; maar als men gaat kijken *waarnaar*, is dat volgens Gabriel niet iets konkreets maar iets 'essentieels'.

Wij hebben vastgesteld dat vertel-subteksten in betogen kunnen voorkomen; zij fungeren daar op grond van hun vervangbaarheid door argumenten.

Omgekeerd komen veelvuldig betogende passages in (al dan niet 'fiktionele') vertelteksten voor. Daarbij is ongetwijfeld sprake van een zekere preferentie voor bepaalde kombinaties. Exakt wetenschappelijke betoogteksten zijn gemakkelijker in te passen in een 'verslag' dan in een 'verhaal', maar een bindende regel is hier niet voor op te stellen (Gerrit Krol!). Spekulatief redenerende fragmenten, anderzijds, hebben in literaire vertelteksten traditioneel steeds een belangrijke plaats ingenomen, in de 'conte philosophique', in de tendensroman (die gekenmerkt wordt door het feit dat ook de gebeurtenissen erin gemakkelijk in een reeks argumenten om te zetten zijn), in de 'ideeënroman' van onze eeuw, om een paar algemeen bekende tekstgroepen te noemen. De begrippen 'roman' en 'betoog' zijn zeker niet kontradiktoir.

Vandaar dat het mogelijk is om in een betoog de vertelsubteksten een zo ruime plaats te geven, en in een zodanig serieverband te rangschikken, dat er een omslag van betoog naar verhaal plaats vindt. Zo'n tekst is Pirsig's *Zen.* Ik kan de beschrijving omkeren: de betoog-elementen binnen het verhaal zijn zodanig geakcentueerd en in serie geplaatst, dat er een omslag van verhaal naar betoog plaats vindt. Het hangt ervan af, uit welke hoek men kijkt. Teesing over een vergelijkbaar geval: 'Men kan zich afvragen of in Musils magnum opus *Der Mann ohne Eigenschaften* het essayistische geïntegreerd [is] in de roman of de fictionele elementen geïntegreerd [zijn] in het essay' (Teesing 74: 22).

Beide leeswijzen, als betoog en als verhaal, zijn even noodzakelijk, wil men *alle* aspekten van de tekst tot gelding laten komen. Het verhaal over Phaedrus, over de relatie van de 'ik' tot Chris, over de motortocht, kan zonder veel moeite in argumentatie vertaald worden, maar evenzeer: de redenering over 'quality' kan men als psychologische karakterisering van de 'ik' beschouwen. Als 'verhaal' en 'betoog' tegengestelde teksttypen zouden zijn, beregeld door het criterium +f/-f zou een keuze noodzakelijk zijn, op zijn minst bij tekst*gedeelten.*

Stelling 3: *De relatie betoogtekst-verhaaltekst is die van een continuum.*[93]

93 Cf. Hoops 79: 301, die de aanname van 'kontinuierlichen Übergängen zwischen nichtfiktionalen und fiktionalen Texten' meer plausibel acht dan het 'oft postulierte disjunktive Verhältnis'.

Aan de uiteinden staan extreme 'zuivere' typen, maar in de meeste gevallen is sprake van dominantie, en soms is een dubbele leeswijze mogelijk of zelfs noodzakelijk.

Misschien, ik wil het par acquit de conscience nog kort bespreken, misschien is het wèl zo, dat 'betogen' en 'verhalen' *in bepaalde gevallen* onverzoenbaar zijn. Bijvoorbeeld: als de 'onmogelijke alsof-situatie' gekombineerd zou worden met een betoog dat van de auteur uitgaat, en niet, zoals in *Zen*, van een verteller? Dus aan de ene kant een vertelsituatie waarvan iedereen weet dat hij 'niet kan', en aan de andere een meneer die serieus genomen wil worden in wat hij beweert, en die dus onmogelijk te identificeren is met de onbestaanbare verteller.

Voor een test-case blijf ik weer dicht bij huis. In het voorbijgaan merkte ik op dat Multatuli *Woutertje Pieterse* als verhaal ingebed heeft in een hele bandjir van betoog. Dat verhaal wordt gepresenteerd met de volle inzet van de middelen waarover een 'auktoriale' verteller beschikt. Niets wordt achterwege gelaten om de alwetendheid van die verteller te demonstreren, en omdat de alwetendheid niet gedokumenteerd wordt[94] mag er gerust, zeker in de 19de eeuw, van een onmogelijke alsof-situatie gesproken worden.[95] Het Woutertje-verhaal (de *geschiedenis*, zoals Multatuli het uitdrukkelijk wil noemen) wordt in de *Ideeën* betogend voorbereid in nr 361,[96] met de zin 'Wat poëzie, myn God, opdat ik niet verga van walging, over zoveel walglyks óm my' (523). Na twee bladzijden wordt die zin herhaald, en gevolgd door: 'Lieve Fancy, wilt ge my een sprookje vóórzeggen?' (525).

Dan komt een inspringende alinea waarin op de gebruikelijke wijze van auktoriale (vooral: helden-) romans meegedeeld wordt wat in het eerste hoofdstuk van het aangekondigde 'sprookje' verteld zal worden: 'CHRONOLOGISCH-archeologisch onder-

94 Uit de later volgende bespreking van Capote's *In Cold Blood* zal blijken waarom ik dit voorbehoud maak.

95 Ihwe rekent dergelijke gevallen daar principieel toe, als de verteller 'van binnen uit' uitspraken doet over innerlijke processen bij de personages.

96 De lezer kon verwachten dat er iets in die trant zou gaan gebeuren, want in *Vrije arbeid* kondigde Multatuli de *Ideeën* als volgt aan: 'Ik zal geven: *verhalen, vertellingen, geschiedenissen, parabelen, opmerkingen, herinneringen, romans, voorspellingen, mededeelingen, paradoxen...*', maar voegt daaraan toe: 'Ik hoop dat er een idee zal liggen in elk verhaal, in elke mededeeling, in elke opmerking' (1866: 100). Dat laatste wijst naar de omzetbaarheid van 'verhaal' in 'idee'.

zoek naar den oorsprong dezer geschiedenis, en van den naam der Hartenstraat. Over Poëzie in 'n stad wier naam uitgaat op dam' etc. Waarna idee 362 als volgt inzet: ‘Het jaar weet ik niet’ (525).

Poëzie, sprookje, Fancy (de lezer bekend uit de *Minnebrieven*), het hoofdstuk-opschrift, en daarna een vertellende ‘ik’ die misschien niet weet in welk jaar zijn verhaal zich afspeelt maar dan toch wèl wat er in Wouter omgaat, en later ook in anderen al blijft Wouter geprivilegeerd (voornaamste ‘fokalisator’).

Alles bij elkaar: een schoolvoorbeeld van de (onmogelijke) alwetende verteller. Deze presenteert zich, zoals te doen gebruikelijk, in de ik-vorm. Dat moet dan wel een andere ‘ik’ zijn dan de walgende Multatuli? Een ‘implied author’ bijvoorbeeld? Anders zou de schrijver *zich zelf* in de positie van onmogelijkheid manoeuvreren.

En dat is precies wat Multatuli, bang voor niets, doet. Niet alleen heeft de lezer geen reden om aan te nemen dat een andere ik de pen opneemt als de Wouter-geschiedenis begint, maar hem wordt in niet mis te verstane bewoordingen meegedeeld dat die vertellende ‘ik’ onverkort aan Multatuli gelijkgesteld moet worden. Wij lezen na een paar bladzijden:

‘Ik protesteer ernstig tegen medeplichtigheid aan de vergrypen die na m'n dood zullen geschieden, ter stilling van den dorst naar kennis myner lotgevallen, en verklaar dat ik me op m'n weg naar roem, niet laat terughouden door de bedenking, dat eenmaal 'n Nieuw-Testament met gezangen kon worden verkwanseld voor 't “leven en de daden van Multatuli”, schoon ik 't niet duur vinden zou’ (528).

Dit is de eerste, maar niet bepaald de laatste, keer dat de vertellende ik zich manifesteert als Multatuli. En dat is, blijkens de titelpagina van de *Ideeën* en blijkens vele terzijdes in het verhaal zelf, de schrijver. De verteller wordt met zoveel woorden geïdentificeerd met de auteur, een wezen van vlees en bloed mag men wel zeggen, en vrij van goddelijke alwetendheid. Aan de andere kant blijft Multatuli gebruik maken van die vertrouwde konventie.

De oplossing lijkt mij duidelijk: niet de *taktiek* maar de *illusie* van de alwetende, niet-identificeerbare verteller wordt losgelaten. De lezer wordt in het komplot betrokken, naast de schrijver gezet.[97]

97 De theoretische mogelijkheid dat men twee ‘ikken’ zou moeten aannemen wordt volgens mij door geen enkele lezer aanvaard; is er iemand die zo heen en weer springend leest? Wel wordt er in de noten gespeeld met kommentaar door ‘ik’ op de verteller, maar ook dat is eerder een spel van ik-nu met ik-toen dan een tweede, of zelfs derde, instantie.

Doordat Multatuli nu eens zelf aan het redeneren is, dan weer het mom van de alwetende verteller opzet, wordt de schrijversstrategie voor de ogen van de lezer gedemonstreerd en gedemaskeerd. En daardoor weer, wordt een algemeen aanvaarde konventie geïroniseerd.[98]

De onmogelijke alsof-situatie van de alwetende verteller wordt, dat was immers wat wij wilden bekijken, gekombineerd met een 'betoog'. Ook in dit geval dus geen onverzoenbare tegenstelling tussen de teksttypen.

6

Nadat wij de betoog-teksten uit de +f/-f problematiek weggehaald hebben, kunnen wij ons pas goed gaan koncentreren op de vraag wanneer het wèl zinvol is om de term 'fiktioneel' te gebruiken, en hoe dat dan het beste kan gebeuren.

Eerst wat herhalingsoefeningen:

Stelling 4: *De mogelijkheid van niet-refereren of voorgewend-refereren is een logisch gevolg van de mogelijkheid om door middel van konventionele taaltekens te refereren.*

Stelling 5: *In het geval van 'fiktionele uitspraken (subteksten)' wordt formeel wel gerefereerd, inhoudelijk niet; de term 'voorgewende referentie' dekt deze situatie.*

Stelling 7: *Lezersbeslissingen over fiktionaliteit van een tekstfragment vinden plaats op grond van sturing door de schrijver met behulp van externe of interne aanwijzingen, en op grond van konventies en van voorkennis.*

Een konsekwentie van stelling 7 is, dat niet altijd voor iedere lezer op het zelfde moment sprake is van fiktionaliteit (bij subteksten).

In de eerste plaats kan het gebeuren dat een lezer/hoorder niet

98 Het spel met een soms optredende onwetendheid van de alweter, reeds in de eerste zin van het verhaal, versterkt de ironische werking van het procédé. Al in één van de eerste romans die de auktoriale verteller van dit type opvoeren, de Don Quijote, komt precies dit zelfde trucje voor; men kan zich zelfs afvragen of Multatuli hier een allusie bedoeld heeft. Terzijde: ingewikkelde foefjes blijken vaak niet alleen bij late vertegenwoordigers van een type, maar juist al bij de eerste, voor te komen: Tristram Shandy! Een uiterst belangrijk gegeven voor de geschiedenis van de roman.

van de konventies op de hoogte is; in dat geval kan van inadekwate reaktie gesproken worden.

Wanneer schrijversaanwijzingen anders opgevat worden dan ze bedoeld zijn, hoeft dat echter nog niet automatisch een inadekwate respons in te houden. Teksten kunnen als referentieel geproduceerd worden, maar door anderen (lateren of binnen een andere kultuur) als gepretendeerd-referentieel gerecipieerd. Er zijn hele tekstklassen waarmee dit pleegt te gebeuren: 'heilige boeken',[99] bijvoorbeeld, en mythen. Tussen schrijversintenties en lezersrespons behoeft dus geen kongruentie te bestaan; sommige soorten teksten kunnen juist alleen dáarom binnen een andere situatie dan die van hun ontstaan blijven funktioneren, omdat de lezer een andere beslissing ten aanzien van +f/-f neemt, dan de bedoeling was. En dat komt vaak neer op: omdat de lezer de aanwijzingen negeert, of zelfs op grond van veranderde konventies anders 'duidt'.

Dat voorkennis verschil maakt voor het al dan niet referentieel lezen, spreekt van zelf: de lezer die niet weet of hij mag aannemen dat iets 'echt gebeurd' is, kan tot een +f beslissing komen vanwege bepaalde aanwijzingen, terwijl deze fiktionele lezing geblokkeerd wordt voor een ander, die de mededeling als refererend leest.

Dat zegt nog niets over de vraag of een *hele* tekst 'fiktioneel' is voor die lezer; in stelling 5 t/m 7 gaat het nog alleen over afzonderlijke uitspraken *binnen* teksten (subteksten).

Een apart geval is dat, waarin schrijvers geen duidelijke aanwijzingen geven. Ook dan kunnen de lezers tot verschillende leeswijzen komen. Vraag: *is het denkbaar dat één lezer meer dan één leeswijze tegelijk effektueert?* Deze vraag houd ik nog even in petto.

Nu verplaatsen wij de aandacht naar *hele teksten.* Wat hebben wij daarover gezien?

Stelling 8: *Een fiktionele tekst is een verteltekst die gelezen wordt vanuit de aanname dat de mededelingen over de gebeurtenissen waaruit het verhaal*

99 Men zou kunnen voorstellen om bij 'heilige boeken' niet van referentie of niet-referentie te speken, omdat het gaat om een veel volstrektere 'waarheid'. Maar dat standpunt is in de praktijk slechts zelden houdbaar. De strijd over de al dan niet sprekende slang is geen uitzondering.
Interessante vraag: heeft de weigering om de letterlijke duiding los te laten soms te maken met een algemeen geworden fiktionaliteitskonventie in de absolute vorm van de besmettingstheorie: als *die* passage niet letterlijk meer zou zijn, wie zegt mij dan wanneer ik wèl zou moeten aannemen dat Gods woord verbatim moet worden opgevat?

samengesteld is (gedeeltelijk) kwasi-referentieel zijn; daarnaast kunnen uitspraken voorkomen die (voor een bepaalde lezer) referentieel zijn.[100]

Stelling 9: *Als een tekst +f gelezen wordt, wil dat zeggen dat uitspraken waarvan het referentiële karakter voor de lezer niet vaststaat, beschouwd mogen (maar niet noodzakelijkerwijs moeten) worden als +f.*

Stelling 10: *Referentiële uitdrukkingen in fiktionele teksten vervullen volledig hun normale funktie (als referentiële 'bouwstenen'), tenzij deze uitdrukkelijk opgeheven wordt.*

Over de laatste stelling zullen vele theoretici vallen. Men kan er immers tegen inbrengen, dat (het klassieke voorbeeld maar weer:) 'Napoleon' in *Oorlog en vrede* niet meer de Napoleon uit de werkelijkheid is omdat er, naast algemeen bekende feiten, ook zaken meegedeeld worden waarover geen historisch materiaal beschikbaar is, of die zelfs door de schrijver niet geweten *kunnen* worden. Het totaalbeeld zou daardoor fiktioneel worden.

Als hiermee gesuggereerd wordt, dat ook 'ware' mededelingen het karakter van kwasi-verwijzing zouden krijgen ('besmettingstheorie'), dan is deze bewering onjuist. Het fiktionele van sommige uitspraken is alleen vast te stellen op grond van het feit dat andere uitspraken de *echte* Napoleon beschrijven. Als er 'publieke' zaken gebruikt worden voor de verhaalopbouw, kan de lezer *dat* verhaal niet tot stand brengen wanneer hij de referentie mist. *Sophie's Choice* van Styron wordt een geheel ander verhaal (en zelfs misschien helemaal geen begrijpelijk verhaal) wanneer de verwijzing naar Auschwitz, naar Hoess, niet als feitelijk opgevat zou worden. Dit geldt dus niet alleen voor 'sleutelromans'[101] met hun niet-publieke referenties.

Een andere tegenwerping: Napoleon in *Oorlog en vrede* is niet meer Napoleon omdat de refererende uitspraken selektief zijn, en daardoor een *interpretatie* van de 'ware' Napoleon bevatten. Dat is waar, maar: alle beschrijvingen hebben dat selektieve karakter. Ook geschiedwerken zouden onder de noemer fiktionaliteit vallen, wanneer men dit begrip met selektie in verband brengt.

100 Een belangwekkende analyse van het soort uitspraken dat wij in (fiktionele) 'literaire' teksten kunnen tegenkomen, is te vinden in Ihwe 79, vooral 256 vv.

101 Dit is zelf een betrekkelijk begrip: voor de één wordt er gerefereerd (en daar ontstaat het eigenlijke verhaal door), voor de ander is van verwijzing naar de werkelijkheid niets zichtbaar, zodat hij +f leest (kan lezen). Wie een tekst als 'sleutelroman' opvat, doet iets heel ingewikkelds: hij gaat er van uit dat gepretendeerd wordt dat er gepretendeerd verwezen wordt, terwijl de verwijzingen *echt* zijn!

Daarmee wil ik niet zeggen dat de aard van de feitenkeuze geen enkel verband heeft met het fiktionele *effekt.* Als de gepretendeerd referentiële uitspraken gekombineerd worden met referentiële die op een sterk eenzijdige keuze berusten, vooral zó dat feiten die de voorgewende verwijzingen zouden tegenspreken weggelaten worden, speelt de selektie een rol bij het tot stand brengen van het fiktionele beeld. Hoe dit precies in zijn werk gaat, zou een lezersonderzoek moeten verduidelijken.

Over lezersonderzoek gesproken: De vraag hoe wij er toe komen om hele teksten op die bepaalde wijze te gaan lezen die 'fiktioneel' genoemd wordt, beantwoordt vrijwel iedereen gelijk, namelijk in het verlengde van onze stelling 7:

Stelling 11: *Er zijn externe en interne, konventioneel bepaalde, aanwijzingen ('indikaties') die de lezer tot een +f leeswijze brengen.*[102]

Van Zoest voegt hier nog iets aan toe, dat vermoedelijk ook wel algemeen aanvaard zal worden:

Stelling 12: *Er zijn, externe en interne, konventioneel bepaalde aanwijzingen die de lezer tot een -f leeswijze brengen.*

Maar met de volgende mogelijkheid wordt niet door iedereen rekening gehouden:

Stelling 13: *Aangezien de aanwijzingen voor een +f of -f leeswijze geen vast repertoire vormen*,[103] *bestaat de mogelijkheid, indikaties voor beide leeswijzen te kombineren zolang die niet onderling strijdig zijn.*

In hoeverre nu, moeten de aanwijzingen als (binnen een bepaalde kultuur) bindend beschouwd worden?

Een konsekwentie van de stellingen over gepretendeerde referentialiteit en fiktionaliteit, is dat de mate van algemeenheid van de +f leeshouding afhankelijk is van de kracht van de stuurmiddelen. Wanneer deze onontkoombare aanwijzingen bevatten, zullen inderdaad *alle* lezers +f lezen, maar: *wanneer zijn indikaties onontkoombaar*?[104]

Met titelpagina's, bijvoorbeeld, kan flink gegoocheld worden, en

102 Dat impliceert nog niet dat een +f leeswijze zonder die indikaties niet zou voorkomen!

103 Hoops 79: 298 zegt verder nog terecht dat een uitputtende lijst van 'indikatoren' niet mogelijk is.

104 Ihwe/Rieser 79:73 vv zien in het opstellen van een lijst, en vooral een logica, van 'syntactical and/or semantical indicators' èn van specifieke vertelmanoeuvres, een vruchtbaar gebied van prealabel onderzoek. Ik ben dat met hen eens, en zou bijvoorbeeld de analyses van Ann Banfield daarin willen betrekken. Maar het lijkt mij gevaarlijk, te zeer op de intuïtie te koersen bij het aannemen van het indikatie-karakter van tekstverschijnselen.

dat weten de meeste lezers wel. Er zijn perioden in het literaire verleden, waarin juist dergelijke externe indikaties ‘onbetrouwbaar’ zijn. Dan zullen zij door de lezers als voorlopig beschouwd worden, nader waar te maken door nieuwe informatie. Ik kan eigenlijk maar één geval bedenken, dat de +f leeswijze door niemand vermeden kan worden: als dat wat meegedeeld wordt, *niet mogelijk is*; inhoudelijk (op grond van onze werkelijkheidservaring), of formeel (zoals: door een vertelsituatie die impliceert dat iets aangenomen moet worden dat logisch niet plaats kan vinden).

De verhalen van Koolhaas worden als +f onderkend, omdat er dieren in praten. Als de lezers kleine kinderen waren, hoefde dat geen bindende regel te zijn; maar Koolhaas wordt alleen na kinderbedtijd gelezen, toch?

Ik bedoel natuurlijk dat die ‘inhoudelijke onmogelijkheid’ *relatief* is,[105] afhankelijk van wat wij ervaren hebben, of liever nog: ervaarbaar achten. In het ene geval zal dat tot een consensus leiden (binnen een ‘eensgezinde’ groep namelijk), in het andere zijn er sterk uiteenlopende varianten.

Stelling 14: *Onmogelijke gebeurtenissen in een verteltekst leiden tot een algemene +f leeswijze, als er een consensus bestaat omtrent mogelijke ervaringen.*

Maar:

Stelling 15: *Een onmogelijke vertelsituatie leidt altijd tot een +f leeswijze.*

Deze stelling formuleer ik minder behoedzaam, omdat de kondities algemener gesteld kunnen worden, want niet afhankelijk zijn van levensopvattingen en -ervaringen, doch van fysieke beperkingen in ons waarnemingsvermogen. Bijvoorbeeld: als een verhaal verteld wordt door een ‘ik’ die meedeelt wat er op allerlei gescheiden plaatsen en tijden gebeurt, en wat er in het hoofd van een figuur (niet = ik) omgaat, worden beperkingen van het menselijk ervaringsvermogen genegeerd. Zo'n ik kan niet bestaan. Als hij toch aan het vertellen gaat, moeten wij eerst afspreken, zijn onbestaanbaarheid op de koop toe te nemen.

105 Pavel 75: 175 kiest een andere invalshoek door te stellen dat bij fiktionele teksten de lezer andere ontologische vooronderstellingen kiest dan gewoonlijk. Hij ‘reacts as if he had adopted a set of new rules under which some of the previously impossible de re propositions have become entirely acceptable’. Deze uitspraak over lezersgedrag lijkt mij geheel spekulatief.

In Pirsigs *Zen* kwamen wij een ander geval van onbestaanbaarheid tegen: een verhaal dat ons in etappes wordt meegedeeld, zonder dat de informatie-overdracht, die deel van het verhaal uitmaakt, zelf tijd kost. Ook hier is het nodig dat de lezer een oogje dicht knijpt.

7

Maar: waarom maken schrijvers eigenlijk gebruik van de mogelijkheid, om lezers iets te vertellen en hen tegelijk, door de wijze waarop zij dat doen, te waarschuwen dat het niet 'echt waar' is, of zelfs: kan zijn?

Naar aanleiding van *Max Havelaar* heb ik verondersteld dat Multatuli de weerstand van zijn lezers tegen het aanvaarden van de eigen verantwoordelijkheid in eerste instantie opheft, door de romanvorm te gebruiken. Pamfletten over misstanden waren er al heel wat; en hun effekt was zo goed als nihil. Voorzover zij gelezen zijn, hebben zij blijkbaar geen noemenswaardige aanleiding tot aktie gegeven. En dat was juist wat Multatuli wèl wilde bereiken. Ik kan zijn strategie alleen verklaren via de veronderstelling dat hij zich wilde onttrekken aan de onwelkome situatie dat een, als zodanig onderkende, roman aan de ene kant tot emotionele geïnvolveerdheid zou leiden, aan de andere kant echter door een muur van de realiteit (waarin ingegrepen moest worden) gescheiden bleef. Cf Plessen 71: 116, waar identifikatie ('Einfühlsamkeit') tegenover kritische houding geplaatst wordt.

Zekerheid omtrent dit fundamentele gegeven betreffende leeshoudingen, heb ik niet. Daarvoor zal, alweer, lezersonderzoek nodig zijn.

Hypothese 1: *Een auteur kan zijn lezers door het stellen van, als zodanig gepresenteerde, fiktionele situaties tot emotionele attitudes brengen, die vergelijkbaar zijn met hun houding tegenover werkelijke feiten, zonder dat de vraag van de verantwoordelijkheid in het geding komt.*

Deze dubbelzinnigheid in de schrijverstaktiek en in de lezersreaktie, door Searle met 'non-seriousness' van het taalgebruik aangeduid, zou kunnen verklaren waarom romans zo uitzonderlijk geschikt zijn om taboe's aan de orde te stellen, meestal lang voordat een gemeenschap toe is aan een openlijke diskussie erover.

In *Max Havelaar* wordt de fiktionele relatie schrijver-lezer met geweld doorbroken, en daardoor wordt een kortsluiting tot stand

gebracht tussen emotionele betrokkenheid en feitelijke verantwoordelijkheid.

Is dit radikaal opzeggen van het roman-kontrakt de enige mogelijkheid die een schrijver ter beschikking staat als hij zijn lezers zowel wil 'inpakken' als aktiveren? Dat lijkt mij niet. Zonder moeite laat zich het geval bedenken van de beschrijving van werkelijk gebeurde zaken met zodanige middelen dat de Pavlovhond, die wij lezers allemaal (moeten) zijn, een 'romanleeswijze' kombineert met het besef van waar-gebeurd zijn. Zo'n geval is *In Cold Blood.* Ik zou misschien het hele New Journalism kunnen noemen, en zelfs, Tom Wolfe volgende, deze beweging weer in een breder kader, namelijk dat van de 'realistische roman' kunnen plaatsen, maar dat wordt zoveel tegelijk. Ik zou dan geen rekenschap af kunnen leggen van de optredende komplikaties.

Capote laat niets na om ons ervan te overtuigen dat zijn moordverhaal niet verzonnen is. 'A True Account of a Multiple Murder and its Consequences', zegt de ondertitel. Dat kan natuurlijk nog voortreffelijk in de rubriek 'authentiseringstrucs' gepast worden, net als wendingen van het type 'he later recalled' binnen het verhaal zelf. Maar in de 'Acknowledgements' waarmee om juridische redenen in de Angelsaksische landen niet zo goed gespeeld kan worden, lezen wij: 'All the material in this book not derived from my own observation is either taken from official records or is the result of interviews with the persons directly concerned'. De lezer heeft geen enkele reden om te geloven dat hij dit met een korreltje zout moet nemen.

Maar als wij beginnen te lezen, begrijpen wij al gauw waarom Capote zich zelf karakteriseerde als de uitvinder van de 'non fiction novel' (Wolfe 77: 41), en waarom Plessen 71: 60 zich zelfs afvraagt of het boek niet behoort tot de 'Romane exakter Verifizierbarkeit', ook dit in het voetspoor van de auteur overigens. Niet alleen komen er hele reeksen vertrouwde roman-trucs voor, zoals fabelsujet omzettingen (waardoor de informatie vaak niet op het 'juiste' moment in de tijd verschaft wordt, maar op een voor de portrettering van personages geschikt ogenblik),[106] idiolekt van personages,

106 De vraag of fabel-sujet omzettingen inderdaad romanindikaties vormen - ik heb mijn twijfels, op grond van het onderzoek van Labov en Waletzky - moet ik hier open laten. Voor *dit* geval durf ik wel van 'roman-truc' te spreken omdat het niet om een direkt verslag door een betrokkene gaat, maar om de mededeling door iemand die buiten de gebeurtenissen staat.

dialoog, ‘Raffung’ en ‘Dehnung’, maar ook, en dat is veel krasser, is er enkele malen sprake van een ‘onmogelijke alsof-situatie’ (variant: alwetende verteller).[107] Bijvoorbeeld: als meegedeeld wordt wat de woorden, en zelfs de gevoelens, van de vermoorde Clutters op het katastrofale moment geweest zijn. Met de zoëven geciteerde waarschuwing van Capote in het achterhoofd, lezen wij dit als ‘op dokumenten gebaseerde rekonstruktie’,[108] maar hoeveel informatie er ook aangevoerd kan worden, *die* rekonstruktie kan nooit meer worden dan ‘aannemelijk’. Capote presenteert hem echter als *feitelijk*, en juist dat is ‘des romans’.

Strategieën die *konventioneel* gereserveerd blijven voor de roman,[109] worden hier gebruikt met een niet-fiktioneel doel. Dat deze nadruk op de roman-achtigheid van de overdrachtsvorm niet overtrokken is, kan gedemonstreerd worden door een simpele vraag te stellen: Als men niet weet dat Capote's boek in alle details op feiten terug gaat, zou het dan ook als ‘rekonstruktie’/verslag gelezen moeten worden? Is er dan *iets* dat ons belet, het boek als roman te konkretiseren? Eén ding misschien: het klemmende karakter van de vraag of de doodstraf een verantwoorde oplossing is voor wat hier als een sociaal-psychologisch probleem, gebaseerd op een case-history, aan ons voorgelegd wordt. Wanneer die vraag in de toekomst door iedereen negatief beantwoord zal worden, of (wat te vrezen is) positief, kan *In Cold Blood* helemaal als roman gelezen worden.

En met deze opmerking probeer ik aan te wijzen, wat in Capote's geval het nut van de mengstrategie is. De lezer wordt met zijn verantwoordelijkheid voor het handhaven van de doodstraf gekon-

107 Dit wordt door Plessen 71: 88, 89 overigens ontkend. Zij meent dat Capote zich wèl ‘die Attitüde des Olympiers gibt’ (‘impassibilité’?) maar toch de ‘Allwissenheit und Allmacht des Romanciers der fiction-Schule’ losgelaten heeft. Strategie en inhoud worden door Plessen door elkaar gehaald, want ‘alwetendheid’ heeft hier duidelijk alleen betrekking op de feitenkennis.

108 Plessen 71 noemt ‘Rekonstruktion’ kenmerkend voor het verslag van ware gebeurtenissen. De beschrijving die Plessen geeft van de *werkwijze* van Capote (Plessen 71: 80 vv) is zo helder dat ik er niets aan toe te voegen heb.

109 Heel sprekend voorbeeld: er is nooit *volstrekte* zekerheid verworven over het aandeel in de moordpartij van de twee beklaagden; ieder twee, of alle vier door één (Perry)? De verklaringen zijn tegenstrijdig; een klassiek ‘waar verslag’ zou dàt meegedeeld hebben en vervolgens mogelijk tot een afweging van argumenten overgaan. Capote echter kiest de weg dat hij de twee standpunten onopgelost naast elkaar laat staan. De onzekerheid wordt niet meegedeeld, maar gedemonstreerd, zoals dat in romans en niet in ‘geschiedschrijving’ pleegt te gebeuren.

fronteerd, doordat een feitenverslag geleverd wordt *met gebruikmaking van technische hulpmiddelen, die tevens een romanlezers-attitude tot stand brengen.*

Natuurlijk kan ik deze bewering niet bewijzen. Maar wel beschik ik over het argument dat in Amerika, waar de lezers op de hoogte waren van de feitelijke aard van de verhaalde gebeurtenissen, de diskussie vooral gericht was op de aanvaardbaarheid of verwerpelijkheid van de doodstraf. Met natuurlijk de te verwachten literairkritische pendant in de vraag, of Capote voor zijn doel wel de roman-aanpak mocht gebruiken. Of dat een geniale zet was, dan wel een ongeoorloofde manipulatie van de lezer. Die diskussie wordt nog interessanter, als men zich realiseert dat in het boek door de verteller geen standpunt ingenomen wordt. Er zijn personages die argumenten vóor, of tégen, gebruiken, maar tussen die mogelijke posities wordt door de auteur niet gekozen.[110]

Hypothese 2: *Bij een feitelijk verslag kan de lezer (emotioneel) meer betrokken worden bij de gebeurtenissen doordat gebruik gemaakt wordt van strategieën die konventioneel gereserveerd worden, of werden, voor de roman.*

Stelling 16: *Zelfs de onmogelijke alsof-situatie van de alwetende verteller kan het kader vormen van een feitelijk verslag, als de lezer de kans krijgt om de fasen van de rekonstruktie in te vullen.*

Met die invulling van de rekonstruktie-fasen bedoel ik, denkend aan het konkrete voorbeeld van Capote, dat de verteller weliswaar dingen zegt, die hij niet met zekerheid weten kan, maar dan zó dat de lezer steeds na kan gaan, van wie de informatie komt die de verteller tot dit vermoeden heeft gebracht. Uitzondering zijn misschien de opmerkingen over Clutters gedachten; een invulling die ongetwijfeld het authentieke karakter van de mededelingen moet versterken, maar waarvoor geen harde argumenten zijn. De rekonstruktie gaat één ogenblik helemaal in ‘roman’ over, zo ongeveer als historici soms even te veel denken te weten over het innerlijke leven van hun ‘personages’.

Tussen al mijn stellingen en veronderstellingen in, staat één vraag

110 Dat er subtiel gericht en bijgericht wordt, is natuurlijk niet te ontkennen. Zo is het pleidooi van de broer van het slachtoffer Clutter om de daders niet ter dood te brengen, iets waar Capote ‘niets aan doen kan’, maar het komt hem wel zó goed van pas, dat een effektief gebruik van dit feit genoeg is om als argument te werken.
Voor zover ik weet heeft niemand ooit gemeend dat Capote de doodstraf wilde verdedigen.

die ik een ogenblik aan de kant heb gezet: kan één en de zelfde tekst op twee manieren gelezen worden, +f en -f? Dus niet: als +f met een sterk feitelijke inslag; en ook niet: als -f met een romanstrategie, maar: als +f of -f naast elkaar? Een ambiguïteit in de lektuur, die zou betekenen dat beide kaders mogelijk zijn, wat dan tot twee (onderling strijdige) konkretiseringen zou moeten leiden.

Het kan, en ik probeer een voorbeeld uit waarvan ik hoop dat het de lezer overtuigt. Ik blijf dicht bij huis: Reve's *Moeder en zoon.* De auteur heeft zelf gezegd dat hij eigenlijk altijd een schrijver van bekentenis-romans is geweest, maar wat is dat? Hoe zo, bekentenis en roman tegelijk?

Er staan in *Moeder en zoon* heel wat feiten uit de werkelijkheid. Personen worden met naam en toenaam genoemd, Presser en Smedts bijvoorbeeld. Dus 'geschiedenis', autobiografie?

Niet helemaal, toch, want wij ontmoeten ook *bijna*-historische, net even geromanceerde, passages. De vraag is nu: waartoe dient dat mondjesmaat verdichten? Waarom aan de ene kant zoveel 'ware feiten' toevoeren, aan de andere kant een katteluikje van fiktie openhouden?

Het sprekendste voorbeeld, althans voor een letterlievende Nederlander, is hoofdstuk 19, over 'Onno Z. (221-232). Er wordt gesproken over kunstenaars die katholiek zijn geworden, wat Reve vanwege de infantiele bedoening na de bekering maar matig aanstaat. Bij 'Onno Z.' ging het net niet door. Wie was Onno Z., en waarom wilde hij wel, en tenslotte toch maar niet, katholiek worden?

Hij was 'een Nederlandse romanschrijver, de grootste van deze eeuw nog wel, althans volgens veler gezaghebbend oordeel', heette geen Onno, en geen Z., schreef een dik boek over de godsdienst, heeft de Nobelprijs zes of zeven maal *bijna* gekregen, publiceerde in 1944 in Duitsland een 'anti-Britse historiese roman', - enfin, dat was dan *Ierse nachten*, denkt de lezer.

Kleine afwijkinkjes zijn er: Onno Z. was een *ingenieur* die nooit gepraktiseerd heeft omdat hij zich uitsluitend aan de schrijfkunst wijdde. Maar zoiets belet geen lezer om aan Vestdijk te denken. Hij kan als het ware 'Vestdijk' invullen, op grond van feiten en Kaffeeklatsch, op al die momenten dat Reve dat wenst: cerebraal, op de penning, veelschrijver, politiek niet erg principieel. Het 'refereren' is alles behalve bijkomstig: wij moeten zelfs heel wat meer in huis halen dan Reve zelf meedeelt; een vloed aan verwijzingen wordt in

die paar gegevens meegenomen. De vraag is zelfs of de lezer zijn verzet tegen het opgeroepen beeld niet gemakkelijker opgeeft vanwege die enkele punten waarop hij weet dat er gefabuleerd wordt.

Ik durf er wat onder te verwedden dat vrijwel iedereen als eerste reaktie op de hele passage denkt: hé? Vestdijk ook bijna katholiek?

En dàt is misschien helemaal niet waar. Bovendien, *het doet er niet toe.* In *Moeder en zoon* draait het helemaal om het katholiek worden van de verteller, zoals in de 'Proloog' aangekondigd wordt. Hij doet die stap 'quia absurdum'. De fout van 'Onno Z.' was dat hij verstandelijke argumenten zocht. Beschijf Onno Z. zó dat de lezer aan de 'cerebrale' Vestdijk denkt, en de achtergrond krijgt door die associatie de tint die Reve nodig heeft.

Nu zijn er twee houdingen mogelijk: men verklaart Van het Reve verantwoordelijk voor zijn 'Vestdijk-beeld' door de verwijzingen centraal te plaatsen, en de romancering incidenteel te noemen, zoals Mulisch deed met de reisbrieven. Dan wordt het hele boek een autobiografie met (zoals zo vaak) kleine veranderingen, uit veiligheidsoverwegingen bijvoorbeeld. Het is dan van belang wat er in werkelijkheid met Vestdijk aan de hand geweest is; in elk geval wil de auteur dat wij zijn beweringen over de gemankeerde bekering geloven.

Maar het kan ook helemaal anders: het boek is een fiktioneel verhaal, met een grote invoer aan feitelijke gegevens, om het authenticeringseffekt zo groot mogelijk te maken. Voor dat verhaal had Reve als gegeven een van een minteken voorziene tegenhanger van de hoofdfiguur nodig. Hij beschrijft een personage dat door de lezer verder in de niet-Reve richting ingevuld kan worden, en laat hem om de verkeerde redenen bijna katholiek worden. Waar het om gaat, zijn de goede, maar absurde en dus niet te beargumenteren, redenen van 'Reve'. Het boek wordt nu een, min of meer autobiografische, *roman.* Die leeswijzen zijn beide mogelijk. Afhankelijk van de vraag of men het boek in de +f of -f sleutel zet, is de bewering: 'Onno Z. werd net niet katholiek' +f (Onno Z. ≠ Simon Vestdijk) of -f (wij moeten geloven dat S.V. bijna katholiek werd).

Ik zou niet weten hoe men wetenschappelijk uit zou kunnen maken wat de 'juiste' leeswijze is, fiktioneel of feitelijk. Als *lezer* kies ik voor de lezing als roman. Een 'bekentenis-roman' dan, waarin 'Reve' evenzeer en evenmin met de biologische persoon

Gerard Kornelis van het Reve samenvalt, als zijn naam. Nogal sterk dus, maar niet kompleet, want er zijn inkortingen en uitbreidingen ten opzichte van de realiteit bij onze volksschrijver-markies. Het blijft een dubbeltje op zijn kant, want in een zwartgallige stemming vind ik dat het verzoek van de auteur om alles maar symbolisch te lezen teveel gevraagd is. Ook zo'n dubbeltje, intussen, valt tenslotte links of rechts om, al zal menige lezer dat moment niet afwachten en kiezen voor een 'open' lezing: een derde, goedbeschouwd.

Ondanks alle slagen om de arm gebruik ik *Moeder en zoon* toch maar als aanleiding voor de tevens uit allerlei andere beweringen voortvloeiende:

Stelling 17: *De +f en -f aanwijzingen in een verteltekst kunnen zodanige onzekerheid hij de lezer teweeg brengen, dat hij niet met volle zekerheid kan kiezen voor een +f of -f lezing van de hele tekst, terwijl die twee leeswijzen toch tot strijdige resultaten leiden.*

Wij zijn bij een punt aangeland waar de vraag gesteld moet worden of wij, aan de hand van voorbeelden verder redenerend, niet met vroegere stellingen in konflikt gekomen zijn. Is stelling 17 niet in strijd met stelling 8, waarin ik Pelc volgde door een tekst in zijn geheel fiktioneel te noemen wanneer er kwasi-referentiële aanwijzingen in voorkomen? Ik kan de oneffenheid nog weg proberen te werken door een beroep te doen op de uitzonderlijkheid van het type teksten dat ik steeds als voorbeeld heb gekozen, teksten die zich opzettelijk op de grens +f/-f bewegen; en door dan te zeggen dat stelling 8 over 'normale' gevallen gaat. Dat doe ik liever niet. Door dergelijke aanpas-manoeuvres zouden *alle* uitspraken waargemaakt kunnen worden (namelijk: voor die gevallen dat zij waar zijn).

Wij kunnen er nog wel op een andere wijze uitkomen, zonder de logica van het betoog geweld aan te doen.

Zo bot als ik stelling 8 zoëven parafraseerde, is hij niet geformuleerd. Er staat: '[een verteltekst is +f als hij] gelezen wordt vanuit de aanname dat de mededelingen over de gebeurtenissen waaruit het verhaal samengesteld is (gedeeltelijk) kwasi-referentieel zijn'. Wij spraken dus niet over: 'als er +f indikaties voorkomen'. Niet iedere indikatie is even belangrijk.

In een recht-op-en-nere autobiografie kunnen, om bestaande personen te sparen bijvoorbeeld, wel degelijk aanduidingen voor-

komen die versluierend werken. Als een persoon een andere naam krijgt, is dat geen refererende term meer. Wat er over hem gezegd wordt, kan helemaal 'waar' zijn maar de unieke bepaling is +f, zodat (stelling 9) de lezer gerechtigd zou zijn, alle beweringen die hij niet kan natrekken als potentiële fiktie te beschouwen. Als de lezer weet dat hij een autobiografie leest, zal hij zelfs in de koop meenemen dat bepaalde details gewijzigd zijn, juist omdat hij aanneemt dat het om ware gebeurtenissen gaat.

In dergelijke gevallen is de vraag of er +f of -f gelezen wordt afhankelijk van de door de lezer aangenomen intentie van de schrijver, - en van nog iets. Als het om niet-gebeurde bijkomstigheden gaat, d.w.z. aspekten van het verhaal/verslag die de gang van de gebeurtenissen niet beïnvloeden, kunnen wij wel van +f *elementen* spreken, maar dat hoeft nog lang niet altijd te betekenen dat wij de hele tekst dan +f gaan lezen.

Zoals in +f vertelteksten veelvuldig -f bouwstenen aan te wijzen zijn, zo kunnen in -f vertelteksten fiktionele elementen voorkomen; wij gaan pas die heel specifieke leeshouding innemen die 'fiktioneel' genoemd wordt, als wij aannemen dat elementen +f zijn, die voor de ontwikkeling van het verhaal van belang zijn.[111] In dat geval lezen wij zo, dat bij informatie, waarvan wij niet zeker weten of zij korrekt is, de vraag van korrespondentie met ware gebeurtenissen achterwege blijft.[112]

Een beetje anders gezegd: een strategie die wij vooral uit traditioneel fiktionele teksten kennen, kan ook voorkomen bij niet-fiktionele teksten; in dat geval gaat het om de mededeling van niet-zekere feiten die slechts van incidenteel belang zijn.

Iedereen ziet het wel, daar komt dat oude, alles altijd weer komplicerende, probleem van de literatuurwetenschap op: of een mededeling van 'incidenteel', dan wel juist van 'doorslaggevend', belang is, dat is een kwestie van interpretatie.

111 Gale 71: 234, 'a story the major characters and incidents of which are not intended to be real'. Hoe dat vastgesteld moet worden, zegt Gale niet.

112 Ik beperk mij tot de situatie in redelijk recente tijd. Als ik iets verder terug ging, moest ik ook voor wat betreft de geschiedschrijving op mijn hoede zijn. Het is nog niet zo heel lang geleden dat het de historicus toegestaan was om 'invullingen' op grond van redelijke vermoedens uit te voeren. Toen W.G.C. Byvanck over Robert Fruin bepaalde psychologische veronderstellingen uitsprak met betrekking tot zijn beweegredenen voor een bepaald standpunt, werd hij door velen geattakeerd om het 'theatrale' van de aangenomen motieven, maar niet om het gokprocédé zelf. Dat was eind vorige eeuw.

Die konklusie hadden wij ook al kunnen trekken uit het voorbeeld-geval *Moeder en zoon.* Reve deelt mee dat 'Vestdijk' bijna katholiek is geworden; als dat niet waar blijkt te zijn, dan kan de lezer twee kanten uit.

Hij kan zeggen: een belangrijk element van het verhaal is fiktioneel, het is dus een +f verhaal, waarin allerlei vestdijkachtige informatie is verschaft bij wijze van 'afkorting'. Dat spaart de zuinige Gerard tijd en energie. De romancier Reve had een tegenwicht nodig tegen de 'ik', en dan is het maar beter dat de lezer daar veel bij kan denken. De konsekwentie van deze leeshouding zal zijn, dat de lezer geen enkele reden heeft om de auteur elders op zijn woord te geloven, tenzij het duidelijk om bouwsteen-referenties gaat.

Maar die lezer kan ook heel anders beslissen. Hij kan de verwijzingen naar Vestdijk op zich zelf van zoveel belang achten, dat hij de passage - en andere, dat hangt van zijn voorkennis af -, in zijn geheel als 'licht gefiktionaliseerde echte informatie' beschouwt. Gezien het belang dat Reve aan dat katholiek-worden hecht, wordt de teneur van het verhaal roddel wanneer dit niet waar zou zijn. Weet de lezer niet of hij het geloven moet of niet, dan wil hij er wel eens meer over weten, vooral om de betrouwbaarheid van de auteur in het algemeen te kunnen beoordelen.

Stelling 18: *Of een tekst door een bepaalde lezer als +f/-f gelezen wordt, hangt mede af van zijn voorkennis, zijn vermoedens omtrent de bedoelingen van de auteur, en zijn interpretatie van die tekst (namelijk zijn opvatting over het hiërarchische belang van de tekstelementen).*

Een auteur die misverstanden uit de weg wil gaan, vanuit zijn literatuuropvatting of bijvoorbeeld omdat hij bang is voor de rechter, zal al zijn best doen om kontroleerbare 'gelijkenis' zoveel mogelijk te vermijden, of deze achteraf tegen te spreken. In onze tijd is de rechter niet zo bemoeizuchtig meer, en literatuuropvattingen zijn ook al niet meer wat zij waren. Veel auteurs kan het niet erg meer schelen of er misverstanden ontstaan, of zij lokken die zelfs uit.

De scherpe grens tussen +f en -f vertelteksten vervaagt intussen al evenzeer als die tussen betoogteksten en +f vertelteksten, maar op andere wijze. De kwasi-referentie is in dit geval nog steeds een onderscheidend kenmerk, maar dan niet zozeer (en zeker niet altijd) van de tekst doch van de konkrete leeshandeling. De

houdingen die lezers innemen, kunnen in bepaalde gevallen uiteenlopend zijn, omdat men niet altijd gedwongen wordt tot een welomschreven keuze. Er zijn teksten die een keuze voor +f onontkoombaar maken: onmogelijke mededelingen of (vooral) vertelstituaties.[113] Maar er zijn ook teksten waarbij de lezer (met opzet) in verwarring gebracht wordt. Hij moet kiezen, maar waarvoor, dat ligt niet vast. Als hij eenmaal gekozen heeft, kan hij echter geen andere kant meer uit. Hij leest een 'verslag-met-romanstrategie' of een 'autobiografische roman', en niet nu eens het één dan het ander. Als hij +f beslist heeft, weet hij als ordentelijke lezer dat hij nu niet meer zeuren moet over leugens. Op het ogenblik dat hij meent dat de auteur te ver gaat met zijn insinuaties, laat hij de +f leeswijze klaarblijkelijk varen.

En natuurlijk: een sophisticated literatuurlezer ziet er geen been in om op de twee manieren tegelijk te lezen, maar dat kan hij alleen maar doen omdat hij zich niet aan het verhaal/verslag 'over geeft', maar de strategie ervan zit te bekijken. Hij leest als criticus of als wetenschapper, die zich de middelen heeft eigen gemaakt om zich te verweren tegen de schizoïde toestand waarin de schrijver hem wil manoeuvreren. Maar de prijs is: afstand.

8

Over *lezers* wil ik het blijven hebben. Als wij alle stellingen doorkijken, valt het op dat er nogal eens van 'de' lezer gesproken wordt, die in een bepaalde richting gestuurd wordt, of voor keuzen geplaatst; die bedoelingen vermoedt; die konventies volgt.

Is dat de lezer die wij allemaal *zijn*? Ik denk het niet. Waar ik over sprak, dat is de lezer zoals hij door iedereen, die de gehanteerde konventies kent, verondersteld wordt te zijn (ongeveer de 'impliciete lezer' van Iser).

Een paar maal heb ik echter gezegd: daarover zou lezers-

113 Wij zagen overigens de auktoriale verteller al als onverbiddelijk onderscheidingsmiddel verdwijnen (*In Cold Blood*); blijft die à la Pirsig dus alleen over? Of zou zelfs die tot louter 'strategie' gemaakt kunnen worden? Ik ken geen voorbeeld; de middelen die Pirsig zelf in zijn voorwoordje aanwendt, hebben niet tot resultaat dat de +f leeswijze verdwijnt. *Fear and Loathing in Las Vegas* van Hunter Thompson komt daar dichter bij, maar de mededeling omtrent de bandopnamen waarvan gebruik gemaakt is, heft de onmogelijkheid nog net op. Thompson zelf zag zijn boek als experiment van een reportage-schrijver met de romanvorm, maar het was een mislukt experiment. Waarom vond hij dat?

onderzoek misschien uitsluitsel kunnen geven. En dat gaat over een andere lezer dan ‘de’ lezer.

Stel, iemand vraagt U: wat is dat voor een iepenweggetje, waarover Hendrik de Vries het in *Mijn broer* heeft? En waar staat dat oude woonhuis van Leopold? Dan begrijpen wij allemaal dat wij moeten antwoorden: daarnaar moet je niet in de werkelijkheid gaan zoeken.

Ik weet niet of ik een heel slechte poëzielezer ben, maar, al geef ook ik dat antwoord: als ik aan het lezen ben, ken ik huis en weg heel goed. Ik maak die ‘kwasi-referentiële’ aanduidingen tot echte aanwijzingen, want ik identificeer de genoemde objekten met een huis en een weggetje die ik werkelijk heb gezien. Misschien dat iedereen wel gedichten (en andere teksten) kan noemen waarbij hem of haar dat gebeurt? De ‘fiktionele’ wereld is, denk ik, op drie wijzen toegankelijk te maken: 1. doordat van de overlapping fiktionele-empirische wereld gebruik gemaakt wordt, 2. doordat de tekstgegevens op analogie-gronden een kollektieve invulling krijgen, 3. doordat aan tekstgegevens privé-invullingen gegeven worden.

Als wij lezersonderzoek gaan doen, komen dan ook die privé-‘verwijzingen’ er uit als echte referenties, omdat een bepaalde lezer ze zo hanteert? - Ik kan mij voorstellen dat zelfs mijn trouwste lezers nu gaan afhaken. Men moet niet *alles* relativeren!

Zij kunnen gerust zijn.

Deze voorbeelden, die ik serieus meen, zijn juist aardige demonstraties van de beweringen over ‘gepretendeerde referenties’. Zó zeer refereren die uitdrukkingen naar de vorm (*mijn* oud woonhuis, *de* weg), dat wij gaan invullen en tegelijk weten dat dit maar een (bijvoorbeeld visueel) hulpmiddel is; dat niemand anders tot *die* invulling zal komen, en dat is dan het kwasi-aspekt van de referentie.

Naarmate de refereer-vorm pertinenter is, de beschrijving echter opener, zal de rol van de lezer bij dit invulproces belangrijker zijn. Zonder daarvoor wetenschappelijke argumenten te kunnen aanvoeren (daarvoor weten wij nog te weinig wat ‘lezen’ eigenlijk is), op introspektieve gronden dus, geef ik voorlopig op de vraag: wat is *de facto* ‘fiktioneel lezen’ niet als antwoord: lezen zonder aan de konkrete werkelijkheid ontleende feitelijke voorstellingen, maar: lezen mèt die voorstellingen doch in het besef dat dit ‘niet-

korrekt' (of: louter 'privé') is.

Hypothese 3: *Fiktioneel lezen betekent niet dat de lezer geen data uit de werkelijkheid gebruikt bij zijn konkretisering van de tekstgegevens, maar dat hij de persoonlijke toevalligheid van dergelijke invullingen beseft.*[114]

Hij leest, kortom, *alsof.* Ik zou graag willen weten, of ervaren literatuurlezers anders antwoorden op een vraag als: aan wie doet personage x je denken? (bijvoorbeeld door andere romanpersonages te noemen), dan minder door literaire konventies bespeelde lezers, die misschien wel zeggen: aan mijn tante.[115]

Maar allebei weten zij meestal zeker dat tante daarvan niet wakker hoeft te liggen. En dat is dan fiktionaliteit.

De vraag waarmee dit hoofdstuk begon, moet zo te zien negatief beantwoord worden: fiktionaliteit is alleen dan een intersubjektief begrip dat tot literariteitsbepalingen kan leiden, als er sprake is van een ondubbelzinnige konventie die óok de 'indikaties' specificeert, zodanig dat de lezer niet anders kan dan tot de beslissing +f komen, en daar vervolgens algemeen aanvaarde konsekwenties aan verbindt.

Misschien is dat lange tijd het geval geweest, zo zeer althans dat 'open' gevallen als 'spel met de fiktionaliteit' beschouwd konden worden. Misschien dat in díe periode een fiktionaliteitstheorie als zoeklicht-theorie kon funktioneren. Vanuit hedendaags standpunt echter moet - óok met betrekking tot historische objekten - een voorzichtiger formule gebruikt worden: op basis van +f of -f beslissingen kan hoogstens een theorie opgesteld worden die taalobjekten bestrijkt *voorzover* die als fiktioneel *ervaren worden.* Dat wordt dan een theorie over leeswijzen. Van een verzameling

114 In beschrijvingsmodellen wordt met deze persoonlijke faktor geen rekening gehouden. Ik ken bijvoorbeeld geen voorstel voor een personage-model, waarin ruimte is voor het 'vollopen' van de voorstelling met privé-noties. Het is echter de vraag of *voor de individuele lezer* niet juist dat niet-publieke deel van het beeld beslissend is voor het konstitueren van een personage. Een beschrijvingsmodel zou zich eerder moeten richten op de kondities waaronder lezers een ingevulde voorstelling tot stand brengen, dan op het voorgelegde materiaal als koherent beeld. Natuurlijk heeft het geen zin om die invullingen zèlf te gaan beschrijven, maar mogelijk wel *hoe* de inkomplete 'papieren mensen' tot volledige voorstellingen worden.

115 Ihwe 79: 240 spreekt een voorkeur uit voor de reakties van de tweede groep, maar dat lijkt mij nodeloze zelfkwelling. Die groep is vooral interessant omdat zij informatie kan geven over de anderen en hun konventies.

objekten is geen sprake,[116] er is hooguit een relatie tot mogelijke aspekten van bepaalde objekten.

Met de esthetische funktie zit dat, denk ik, niet anders. Bij Jakobson, om de meest koerante versie te nemen, is zelfs de stelling ingebouwd, dat de 'poetic function' ook bij andere taalbouwsels voor kan komen. De vraag of van 'poëticiteit' gesproken kan worden, is afhankelijk gemaakt van de dominantie. Wie maakt uit of daar sprake van is?

Zo al iemand, dan de lezer. Literariteit op grond van 'poetic function' kan alleen dan aanwezig geacht worden, als lezers die funktie als dominant ervaren.

De zoeklicht-theorieën die op dergelijke criteria gefundeerd worden - ik ken er geen waarbij dat anders is - zijn daarom altijd theorieën die *voor bepaalde lezers* geldig zijn. Die lezers kunnen een gesloten groep vormen, waarvan de leden tot gelijke beslissingen komen (bij volstrekt algemeen aanvaarde konventies), maar op andere momenten is de konventiedruk zo gering dat zeer uiteenlopende beslissingen te verwachten zijn. De theorieën ontlenen hun geldigheid daardoor aan de mate van geslotenheid van de groep van 'smaakmakers' en 'konsumenten'. Een fiktionaliteitstheorie had in 1880 een grotere geldigheid dan in 1980 (en in 1780), - in deze formulering is mijn zienswijze ongeveer samen te vatten.

De samenval van 'fiktioneel' met 'literair' is niet juist of onjuist, maar een historisch gebonden uitgangspunt, en dat geldt ook voor andere literariteitscriteria.[117] Of moet men een uitzondering maken voor theorieën die op genre-onderscheidingen gebaseerd zijn? Genres lijken een taai leven te leiden én het is onontkenbaar dat de beslissing 'dit is een literaire tekst' vaak al mogelijk is op grond van het feit dat die tekst tot een herkenbaar type behoort. Mag men daaruit afleiden dat genres uiteindelijk teruggaan op universele kategorieën waarin ook 'het literaire' opgesloten zit?

116 Dit sluit niet alleen aan bij een wittgensteins uitgangspunt, maar ook bij de op heel andere fundamenten rustende gedachtengang in Arrivé 69.

117 Het bestaan van eventuele psychologische universalia waarop een akt als 'fiktionaliseren' gebaseerd zou kunnen zijn (Kernan 73) is een interessante aanname, maar voor zover ik weet is een systematisch onderzoek met duidelijke resultaten nog niet verricht. De relatie 'fiktionaliteit' - 'literairheid' zou er trouwens niet door bevestigd worden, maar eerder op losse schroeven gezet.

Hoofdstuk IV
Twee genres: aforisme en sonnet

1

Men kan zich afvragen of de terughouding die ik tot nu toe getoond heb met betrekking tot de herkenbaarheid van 'literaire teksten' niet onhoudbaar wordt zodra genre-kenmerken in onze beschrijvingen betrokken worden. Het is denkbaar dat literaire objekten altijd tot een bepaalde tekstgroep, een 'genre' behoren, en dat de eigenschappen van zo'n teksttype zo gemarkeerd zijn dat langs díe weg in de praktijk beslissingen over literairheid genomen worden. Een gedicht presenteert zich zodanig dat de konklusie 'dit is literatuur' onontkoombaar is.

Nu kan in dat, zo voor de hand liggende, geval van de poëtische vorm zonder veel moeite bewezen worden, ten eerste dat niet alle 'gedichten' door iedereen altijd tot de literatuur gerekend worden (dat hangt af van in de literatuuropvatting gespecificeerde nadere kondities), en ten tweede dat er teksten zijn die bij een formele (typografische en prosodische) beschrijving niet te onderscheiden zijn van wat wij gedicht plegen te noemen. Dàt hangt weer af van, in de tijd wisselende, bijkomende 'eigenschappen'.

Maar misschien is dit voorbeeld niet zo geslaagd vanwege zijn globale karakter? Wat houdt het in de praktijk in, een tekst te herkennen als vertegenwoordiger van een genre, als bijvoorbeeld - en ik kies expres een kleinere, naar men mag aannemen gedetailleerder te beschrijven, tekstgroep - 'aforisme', of als 'sonnet'? En vervolgens: wat is het gevolg van dit 'seeing-as' voor de manier waarop wij met zo'n tekst omgaan?

Het lijkt wat hebberig om, schrijvend over dit netelige probleem, maar meteen twee genres tegelijk binnen te willen halen, maar het is eerder een geval van behoedzaam manoevreren dan van zich breed maken.

Om te beginnen: ik zou er niet over denken, te schrijven over 'genre' in het algemeen. Wat op dit moment aan ordeningsvoorstellen ('genretheorie') op tafel ligt, is dermate disparaat - vooral door het willekeurig normatieve karakter van de meeste tekst-

typologieën - dat orde op zaken stellen mij voorlopig onmogelijk lijkt. Dit wordt fraai, zij het voor een deel ongewild, gedemonstreerd door Hempfer 73: de opsomming in § 2.3 van wat er zoal beweerd is, met name met betrekking tot de zgn. 'hoofdgenres' epiek/lyriek/drama(tiek), moet iedere literatuurwetenschapper de schrik op het lijf jagen. Hempfer doet er heel verstandig aan, een stapje hoger te gaan staan op de abstraktieladder, en eerst maar eens een overzicht te geven van de wirwar van inkompatibele (maar steeds weer als evident geponeerde) ordeningsprincipes. En heel onverstandig met op het eind dat metaniveau te verlaten, en, zij het met een kleine verschuiving ten opzichte van de vertrouwde aanpak, toch weer te werken in de richting van een eigen typologisch voorstel.

De vraag die ik wil stellen, is niet: hoe ziet een aanvaardbaar(der) typologie eruit, want dan zou ook ik onvermijdelijk het drijfzand ingetrokken worden. Verder wil ik ook niet in de eerste plaats vaststellen, wat de bezwaren tegen de ter tafel liggende voorstellen zijn: dat zou een doublure zijn van de aanvaardbare gedeelten van Hempfers boek. Klein beginnen is de leus, en of er dan groei in zit, zal uit de resultaten moeten blijken.

Vandaar dat ik in eerste instantie één teksttype,[118] het aforisme, bij de kop neem, en daarvan probeer te onderzoeken:

- ten eerste, wat voor soort beweringen gedaan worden door hen die zich met dit teksttype wetenschappelijk beziggehouden hebben;
- ten tweede, in hoeverre die beweringen volgens onze normen voor wetenschappelijke uitspraken te handhaven zijn; niet om er van af te komen, maar om de status ervan vast te stellen.

De sluitvraag is: kunnen wij een geldige omschrijving van het teksttype 'aforisme' produceren? Zo ja, hoe ziet die eruit? Zo nee, waar zit dat in? Is er in dat geval een andere weg dan de gebruikelijke om het onderzoek weer op gang te brengen?

118 Ook de causuïstiek rond termen als 'genre', 'soort', 'type' etc. laat ik liggen. Ik gebruik de termen 'genre' en 'teksttype' hier als wederzijds verwisselbaar, al zal ik alleen het laatste hanteren als het ook om niet-literaire teksten gaat. Ik richt mij louter op de wijze van afgrenzen van de twee door mij besproken tekstsoorten 'aforisme' en 'sonnet', en niet op eventuele algemene systemen en subsystemen die binnen een alomvattende genretheorie ontworpen zouden kunnen worden. Het zal, hoop ik, in de loop van mijn betoog steeds duidelijker worden waarom ik zo te werk ga.

Over het sonnet zal ik korter zijn; observaties over dit teksttype gebruik ik slechts om te vermijden dat mijn konstateringen te zeer aan alleen het aforisme gekoppeld blijven.

Om eens onaardig tegenover mijzelf te zijn: ik sla direkt al een zijpad in. Maar dat doe ik natuurlijk omdat datgene dat meestal de hoofdweg genoemd wordt, geblokkeerd is, en omdat ik hoop (dat wèl), dat ik een eindje verderop weer op een begaanbare baan terecht ga komen.

2

Het lijkt mij zinnig, te beginnen met een voorlopige omschrijving van het aforisme, zoals die in het hoofd van de gemiddelde literaire burger leeft.[119]

Het aforisme vertoont de volgende kenmerken:

a *het is kort (vaak slechts één zin, of althans notie) i.t.t. het essay;*
b *het is (typografisch) geïsoleerd, cf het gedicht;*
c *het is een prozatekst, i.t.t. het epigram;*
d *het is verrassend van formulering en/of van inhoud, i.t.t. het spreekwoord;*
e *het is bewerend ('schakel'), niet argumenterend ('keten'), i.t.t. het essay;*
f *het is bewerend, niet verhalend, i.t.t. de anekdote;*
g *het is een losse notie, niet een onderdeel van een systeem, i.t.t. een wetenschappelijke uitspraak;*
h *het spreekt een 'levenswijsheid' uit, algemeen geldig geacht (i.t.t. het 'bon mot'), maar wel vanuit een persoonlijke visie (i.t.t. wetenschappelijke uitspraak en spreekwoord).*

Opvallend in dit rijtje 'eigenschappen' is, dat zij gedeeltelijk subjektief zijn (wat is 'verrassend'?), voor een ander deel niet onafhankelijk vaststelbaar maar alleen in relatie tot andere teksten of tekstsoorten (zoals: 'kort', 'geen onderdeel van een systeem').

Voor zover na preciserende omschrijvingen van de kenmerken toch van intersubjektieve vaststelbaarheid gesproken zou kunnen worden, kan men zeggen: een tekst die de vermelde 'eigenschap-

119 Deze omschrijving is tot stand gekomen op grond van de intuïtieve noties van zes studenten die deelnamen aan een werkgroep (1980). Zij hadden geen sekundaire literatuur gelezen. Iedere literaire termenlijst levert, voorzover ik heb kunnen nagaan, vergelijkbare resultaten op.
Veel van wat in dit hoofdstuk gesteld wordt, komt voort uit diskussies tijdens genoemd werkcollege, waaraan deelnamen: Ineke Dolman, Gert de Jager, Annet Krom, Chris van Veen, Marja de Wit en Marjan Wonnink.

pen' (in een vastgestelde mate?) bezit, is een aforisme. De opsomming gaat dan werken als een stipulatieve definitie. Een redelijk criterium voor de bruikbaarheid van zo'n omschrijvingsvoorstel zou vervolgens kunnen zijn: de teksten die wij gewoonlijk als 'aforisme' betitelen, worden er globaal door gedekt. En daar beginnen de problemen.[120]

Hoe groot de moeilijkheden zijn, zullen wij nog ruimschoots te zien krijgen, naar mate er meer 'theoretische' beweringen op tafel komen (een middagje aforismen lezen kan ook wonderen doen). Voor het moment wil ik mij beperken tot twee standaardgevallen, om te laten zien dat wij in de praktijk onmiddellijk klem lopen.

J.C. Bloem heeft in 1952 (dus redelijk recent) een bundel *Aphorismen* het licht doen zien. Daarin staan enkele teksten die aan onze reeks criteria redelijk voldoen. Nummer LXXVII, de beroemde uitspraak 'Dichten is afleeren' is er zo één. Nummer XL, 'Bijgeloof is het geloof van den ander' kàn als een daktylische versregel gelezen worden, maar zolang er niet minstens één andere (vers)regel bij staat, heeft die opmerking geen zin. Dus: ook.[121]

Maar wat doen wij met (onder vele andere) nummer XXXII: 'Er zou een interessant essay zijn te schrijven over: mode en liefde. Ik bedoel met mode natuurlijk niet kleeding, hoewel deze er misschien ook eenigszins de uitdrukking van is. Ik bedoel: de gestalteverwisselingen der liefde in de loop der tijden. Om niet langer dan ongeveer anderhalve eeuw terug te gaan: het teringachtige smachten der romantische meisjes, de komische kuisheid der Victoriaansche ega's, de overmatige ernst der eerste geëmancipeerden, de losgeslagenheid van de moderne vrouw. - Men merkt, dat ik alleen over vrouwen spreek; de man is zichzelf veel meer gelijk gebleven'.

120 Dat voor de *beschrijving van de teksten van één auteur* zo'n stipulatieve omschrijving een goed uitgangspunt kan zijn, wordt bewezen door het aan vruchtbare observaties uitzonderlijk rijke artikel van Kummer (79). Door zich vooral te richten op de franse moralisten (en dus een reduktieve omschrijving te hanteren), verkreeg hij bij Multatuli, zozeer op die Fransen georiënteerd, een genuanceerd en onthullend resultaat, zelfs wat de bijzondere *bruikbaarheid* van het teksttype voor die ene auteur betreft. Kummers doel was niet de bespreking van het aforisme in het algemeen, maar van het funktioneren ervan binnen de *Ideeën*.

121 Een kleine reserve kan men (altijd?) maken met betrekking tot rubriek *g*. Hoe kan men weten of een uitspraak deel uitmaakt van een systeem als er geen kontekst is? Het lijkt verstandig, dit criterium zó te lezen, dat voor een wetenschappelijke uitspraak systematische relaties met andere uitspraken *noodzakelijk* zijn, terwijl het aforisme op eigen benen *kan* staan (maar vaak in een breder kader te plaatsen is, in dit geval de levensbeschouwing of de poëtica van Bloem).

Er is sprake van rondweg strijdigheid met *a* en *e*; kenmerken *d*, *g*, *h* zijn zeer dubieus, hooguit aan *b*, *c*, en *f* wordt voldaan. Wat onderscheidt deze tekst dan van een (schetsmatig) essay? Antwoord: niets.

Maar Bloem noemt het een aforisme.

Wij kunnen nu natuurlijk zeggen: daarin vergist de auteur zich dan. Maar waarom hij, en niet wij?

Bovendien is Bloem niet de enige. Voor een niet te verwaarlozen aantal van de teksten die Hans Margolius in zijn bloemlezing *Deutsche Aphorismen* (1953) opnam, geldt precies het zelfde. Schopenhauer, met zijn *Aphorismen zur Lebensweisheit* mag zelfs een kroongetuige heten: géen van onze 'kenmerken' gaat op voor die, hoogstens wat elliptisch geformuleerde, verhandeling!

Een tweede voorbeeld, om te laten zien dat niet alleen de grens ten opzichte van het essay heen en weer kan schuiven, maar ook die met vertelteksten: Chamfort, een der scheppers van het genre, naar algemeen aangenomen wordt. Hij noemt het *woord* aforisme niet,[122] maar de termen 'maxime' en 'pensée' (al door Chamforts eerste editeur, zijn vriend Ginguené, een jaar na zijn dood vermoedelijk op grond van het manuskript gebruikt) worden door iedereen zo vertaald. Er tegenover staan termen als 'anecdote' en 'bon mot'.

'Un homme de lettres, disoit Diderot, peut avoir une maîtresse qui fasse des livres; mais il faut que sa femme fasse des chemises'. Dat staat onder het hoofd 'Maximes et pensées morales' in de editie-Lescure (I, 55).

Ik zou zeggen, dit overschrijdt op zijn minst bij *f* een grens, namelijk die naar de anekdote, terwijl over *h* (zoals zo vaak) geen beslissing genomen kan worden: is er sprake van geïntendeerde algemeen-geldigheid, of hebben wij met een boutade, of een bon mot te maken (opgesloten in een anekdote dan nog)?

Interessant detail: het is de editeur Lescure die deze tekst voor het eerst opnam, blijkens een asterix; Chamfort wist misschien wel beter?[123]

122 Ik ga op de geschiedenis van de term, die al herhaaldelijk geschreven is, niet in. De Fransen gebruiken de term aforisme, anders dan voor een medische of juridische stelling, pas laat; en toch hebben zij, naar ieders mening, het fundament voor het 'literaire aforisme' gelegd.

123 Informatie over de aanpak van Lescure geeft Mistler in Chamfort ^{2}1950: 11. Het is van Mistler, wiens uitgave overigens het vermakelijke schouwspel biedt van een editeur die het werk van zijn slachtoffer niet veel zaaks blijkt te vinden en die daarom maar niet àl te serieus te werk wil gaan, dat wij te horen krijgen dat alleen de rubriek-titel 'Maximes et pensées' uit het (verdwenen!) manuskript van Chamfort zelf stamt en dat de toevoegingen ('politiques', 'morales', 'littéraires') alle van Lescure zijn. Ook aan de volgorde schijnt deze nogal gemorreld te hebben.

I, 181: ‘Les pauvres sont les nègres de l'Europe’: mag helemaal meedoen. (Zit de nagestreefde ‘algemeengeldigheid’ misschien in *is/zijn* woorden?). Chamfort wist inderdaad beter. Ook bij Mistler staat deze tekst in de rubriek ‘Maximes et pensées’, 102.

Tenslotte II, 162: ‘L'homme arrive novice à chaque âge de la vie’. Dit valt ook volledig binnen onze beschrijving. Alleen, deze tekst staat in de rubriek ‘Portraits et caractères; Anecdotes et bons mots’ bij Lescure, ‘Caractères et anecdotes’ bij Mistler (208). Dus òf Chamfort, òf Ginguené/Mistler en Lescure, en misschien wel alle vier, zien de grenslijn tussen de teksttypen anders dan wij.

Konklusie uit deze voorbeelden, bijna met de ogen dicht gegrepen: àls wij de door ons gekozen kenmerken al intersubjektief kunnen formuleren, levert dat een zo normatief resultaat op, dat wij ons kontakt met het corpus teksten dat traditioneel als ‘aforisme’ wordt betiteld en aangeboden, zouden verliezen. Een eventuele ‘aforisme-theorie’ op die grondslag wordt er dan één over een, door ons, op dit ogenblik, gedemarkeerde tekstverzameling. Dat juist de grens met andere teksttypen, die voor onze omschrijving zo belangrijk is, vaak niet langs de zelfde lijn blijkt te lopen, wordt erin genegeerd.

De vraag rijst, wat dan het nut van zo'n theorie zou zijn. Om daar meer over te weten te komen, doen wij verstandig, een snelle strooptocht te ondernemen in de wetenschappelijke literatuur over het aforisme. Perslot was het tot nu toe allemaal nattevinger-werk.

3

Mautner heeft enkele van de meest uitgewerkte, en daardoor onthullendste, artikelen over het aforisme geschreven, die mij bekend zijn. Ik citeer hem vrij uitgebreid, en bespreek daarna een aantal andere auteurs meer selektief.

Wanneer Mautners observaties overeenkomen met onze intuïtieve bevindingen, geef ik dat aan met de boven gebruikte rubricering (*a*-*h*); zegt hij iets nieuws, dan voeg ik een rubriek toe. Cijfers geven pagina's bij Mautner 33 aan.

Het aforisme wordt gekenmerkt door: ‘formale Selbständigkeit’

(27, *b*), '*äussere oder innere Zusammenhanglosigkeit*' (27-28, *g*; dat 'innere' komt nog).

'Die Urform ist der einzelne [...] *Satz*', maar (in later tijden?) vindt uitbouw plaats tot 'einige Seiten lange Betrachtungen' (28). Dit lijkt op onze rubriek *a* maar 'Urform' wordt waarschijnlijk historisch bedoeld, tenzij aan zoiets als 'archetype' gedacht wordt. Dat zou kunnen impliceren dat in de 'dieptestruktuur' - om die term even oneigenlijk te gebruiken - ieder aforisme 'eigenlijk' uit één zin bestaat: bij parafrase ontstaat één notie, en geen betoog.

De gedachte is niet onaantrekkelijk, maar hoe men zo'n kernnotie er uit zou kunnen halen zonder fors aan het interpreteren te slaan, zie ik niet. De term 'Betrachtungen' bij Mautner wijst bovendien een andere kant uit (namelijk die van een grote tolerantie m.b.t. de afgrenzing naar het essay), dus wij doen er verstandig aan, Mautners 'Urform' maar historisch op te vatten, een kleinkind van al die 'Urtypen' rond 1900.

'Die benachbarten mitbewussten Wörter [!] sind etwa Sprichwort, Maxime (im Sinne von "Lebensregel", "Sittengesetz"), Sentenz, Zitat, Witz [...], Essay' (33). Dit slaat niet op de 'kenmerken', wordt zelfs geformuleerd in termen van de metataal (zie mijn uitroepteken), maar sluit wel bij onze notities aan.

Het aforisme valt buiten de vertrouwde driedeling lyriek/epiek/drama (35). Dit zit bij ons in *c* en *f* verstopt. Aansluitend: het is 'eine Gattung, deren Wesen [!] beinahe die labile Teilhabe an den Gebieten der Kunst und des Denkens ist' (37). Bij ons afwezig, maar dat is niet verbazingwekkend omdat het niet om een 'eigenschap' gaat. Intussen is de opmerking dat de traditionele driedeling geen plaats biedt aan het aforisme niet zonder belang; meestal lost men dit probleem op door een vierde, 'niet-fiktioneel' hoofdgenre voor te stellen en dat dan bijvoorbeeld het 'didaktische' te noemen.

Mautner stelt vervolgens het probleem aan de orde, waar wij ook op stuiten: hoe komen wij eigenlijk aan onze criteria? Zijn oplossing: wij zoeken 'typische exemplaren', dat zijn: die teksten die bewust als 'echte Gattung' geproduceerd werden. Dus: geen stipulatieve definitie van de onderzoeker, zo te zien, maar empirische gegevens, gefilterd door 'auteursbedoelingen', als uitgangspunt. Ik ben bang dat de paar inleidende vaststellingen van Mautner, die wij vóor deze principiële verklaring omtrent de aanpak voorgelegd kregen, al wat roet in dit eten gooien. Heeft een auteur, die aforismen van één zin ('Satz') produceert, Lec bijvoor-

beeld, de zelfde intenties als iemand die een ‘Betrachtung’ van enkele bladzijden onder de aforistische vlag in zee stuurt? Moeten wij alle teksten die door de auteurs zèlf ‘aforisme’ genoemd worden, meenemen? Ik voel daar voor, maar konstateer dat het dan onbegonnen werk is om ze binnen één omschrijving te vangen, en dus: om één, sluitende, aforisme-theorie op te bouwen. Naarmate de omschrijving scherper wordt, wordt de relatie met het gekozen corpus teksten problematischer.

Maar zo te zien hoeven wij ons hierover op dit moment verder geen zorgen te maken: het is waarschijnlijk, dat ‘echte’ bij Mautner een, voorlopig onuitgesproken, norm veronderstelt, die hem de kans biedt, bokken en schapen van elkaar te scheiden. Dus toch een verborgen stipulatief uitgangspunt. Daarop wijst ook de souplesse waarmee hij teksten die van de auteur een andere naam hebben gekregen, in zijn betoog meeneemt. Op p 38 zegt hij heel uitdrukkelijk dat er een veelheid van termen voor het teksttype van het (echte) aforisme bestaat, en als dát hek van de dam gehaald wordt, zie ik niet welke bok men nog kan tegenhouden.

Al ontken ik het veronderstelde empirische karakter van Mautners omschrijving, omdat hij geen criteria geeft, daarmee is zijn uitgangspunt nog niet verworpen. Hij doet iets anders dan hij denkt, zeker. De fundering van zijn theorie ligt niet in de tekstverzameling (+ auteursintentie), maar in de onderzoeker. Daar is niets tegen. Alleen geloof ik niet dat Mautner nu, bij het zoeken naar konstitutieve kenmerken van het teksttype, de circulariteit kan vermijden, die hij zelf in de aanhef van zijn essay als gevaar van iedere genreverhandeling vermeldt.

Maar laten wij hem nog even verder volgen.

Er zijn twee ‘Hauptformen’: ‘*Einfall*’ en ‘*Klärung*’. Einfall: ‘plötzliche Schau eines Sinn-Ganzen oder eines Symbols’, ‘traumhaft unmotiviert’ (47). Klärung: ‘Abschluss einer Reflexion’, ‘das Formulieren eines halb gewussten [...] Denkergebnisses’ (49).

Dit lijkt mij een heel interessante variant van ons kenmerk *h.* Ook uit andere opmerkingen van Mautner blijkt dat hij (met vele anderen, zeg ik er maar vast bij) het aforisme een intuïtief-kognitieve funktie toekent. Zijn formulering ‘Schau eines Sinn-Ganzen’ mag zonder terughouding fenomenologisch genoemd worden. Deze wijze van kennen is, naar Mautner meent, de adekwate voor domeinen waarin streng-wetmatige systemen (nog) niet opgebouwd kunnen worden; hij noemt in het bijzonder de psychologie,

en konstateert dan dat in het verleden het aforisme ook bij andere wetenschappen in zo'n voor- of on-wetmatige fase van dienst is geweest (38).

Voor zulke historische beweringen, die mikken op een verklaring van ontstaan en bruikbaarheid van de aforistische vorm, hebben wij in onze lijst van kenmerken natuurlijk geen plaats, maar zij liggen wel in het verlengde van *g.* Bijna alle auteurs over het aforisme die ik gelezen heb, komen met soortgelijke beweringen; al bij Francis Bacon vinden wij trouwens suggesties in die richting! En ook Pascals tegenstelling 'esprit de finesse' - 'esprit de géométrie' doet er in zijn uitwerking aan denken. Merkwaardig genoeg legt niemand van de literatuurwetenschappers, die naar deze kant zoeken, materiaal ter adstruktie op tafel.

Mautners opmerking is natuurlijk niet louter op historische verklaring gericht. Wat hij zegt over 'Schau' en 'halfbewusst' komt bij ons niet voor (wat te begrijpen is, omdat wij in de eerste plaats aan aantoonbare kenmerken dachten, en niet zo zeer aan 'wezenlijke' eigenschappen). Ik zal er een plaats voor inruimen in ons lijstje, want dat is perslot niet bedoeld als verzameling privé-oordelen maar als representatieve opsomming. Later zien wij nog wel wat wij ermee doen.

i *Het aforisme geeft vorm aan intuïtieve, direkte, kennis omtrent verschijnselen die (nog) niet in een wetmatig-verklarend verband geplaatst kunnen worden.*

(Terzijde: dit doet denken aan de symbolistische opvatting over de funktie van poëzie/lyriek, die tot in onze dagen nog lijkt door te werken. Het aforisme wordt trouwens veelvuldig met dit 'hoofdgenre' in een positieve relatie gebracht, bijvoorbeeld door sterk verwante karakteriseringen).

Mautner weer. Het aforisme onderscheidt zich van 'Lehrsatz, Dogma und Sprichwort' onder meer doordat het niet 'dessen rhythmische Einprägsamkeit' bezit (50). Ik neem de bewering in de lijst op:

j *Het aforisme is niet op basis van een rhythmisch-metrisch verloop of substraat georganiseerd, i.t.t. spreekwoord, dogma, leerstelling.*

Persoonlijk weet ik (intuïtief) bij 'spreekwoord' beter waar ik hier

aan denken moet dan bij ‘dogma’ en ‘leerstelling’, maar ik neem de waarneming toch onveranderd op in de lijst die geleidelijk het karakter krijgt van een opsomming van her en der gevonden uitlatingen ‘waar misschien wel iets in zit’ (of: waarvan wij mogen aannemen dat anderen er wel iets in zien).

‘Das [...] *Subjektive* und [...] die programmatische [formele en inhoudelijke] Vereinzelung sind wesentliche Züge des Aphorismus’ (51, *h* en *g*); ‘Die *Vereinzelung* und die *Einreihung in eine Gesammtheit von Vereinzelungen* [...] im Verein mit der Darstellung in “kurzer” Prosa stellen - gewiss vage - die für die Gattung konstitutiven *äusserlich*-formulen Merkmale dar’ (52; *g*, *b*, *a*, *c*). Hier formuleert Mautner een soort ‘poëtica van de adekwate vorm’:[124] de presentatie sluit aan bij wat door het teksttype uitgedrukt wordt, dus bij de ‘innere Form’ van ‘Einfall’ of ‘Klärung’.

Verder: ‘*originelle* [...] Weltansicht [vormt een] Unterschied gegen den Spruch und die echte [!] “Sentenz”’ (51, *d*). ‘*Einheit* und Beweislosigkeit’ (52, *e*).

Bijzondere stilistische figuren (antithese, chiasme, parallelisme) versterken het karakter van organische geslotenheid en bondigheid (55): ‘das auffallendste Merkmal so vieler Aphorismen [ist] das *Paradoxon*’ (67).

Deze notitie is niet in onze lijst te vinden. Hij keert in een of andere vorm in bijna alle wetenschappelijke verhandelingen over het aforisme terug. Ik neem hem op in een formulering die de mij bekende varianten dekt:

k *Het aforisme is (vaak) bipolair opgebouwd, hetgeen meebrengt dat formele en inhoudelijke antithese, parallelisme en vooral paradox opvallend frekwent voorkomen.*

Weer worden wij herinnerd aan symbolistisch getinte poëzieopvattingen, bijvoorbeeld die van de New Critics.

Voor de volledigheid: aan het eind van zijn betoog spreekt Mautner nog het vermoeden uit dat er zoiets als een voor het aforisme geknipt type persoonlijkheid bestaat, een psychologische gesteldheid die teruggaat op ‘eine besonders straffe unausgetragene Polarität zwischen rationalem und mystisch emotionalem Den-

124 Term ontleend aan J. Kamerbeek Jr, vooral in zijn dissertatie uitgewerkt. Hij hanteert hem ook voor individuele gevallen, maar sluit tekst*typen* niet uit.

ken' (73). Dit heeft weer, in de verte, met een poging tot *verklaring* van de eigenschappen van het teksttype te maken.

Tot zover Mautner.

Laat ik vóor alles vaststellen dat *al* onze 'kenmerken' bij hem terugkeren. Onze intuïtie was zo gek nog niet, of: Mautner gaat ook intuïtief te werk en heeft ongeveer het zelfde beeld als wij. Ik houd het op het laatste, want hij noemt wel (soms) voorbeelden, maar nergens ben ik een aanwijzing tegengekomen dat hij systematisch-empirisch onderzoek heeft verricht. Zijn normatieve standpunt over 'echte' aforismen wettigt de bewering dat hij niet heeft samengevat wat in de praktijk zoal voor 'aforisme' doorgaat, maar dat hij, ongetwijfeld op basis van een enorme belezenheid, een 'ideaaltype' heeft opgesteld.

Wij ook, trouwens. Want dat is precies wat er gebeurt als men iemand vraagt om de kenmerken van 'het' aforisme op te noemen, en *hij gaat daar op in.*

Ik kan hieraan nog toevoegen dat alle auteurs die ik gelezen heb de zelfde weg inslaan, behalve als zij een zeer beperkte doelstelling kiezen: de syntaxis van het aforisme bij auteur x, bijvoorbeeld.

Voordat ik nu aan de orde stel, wat wij met de verkregen gegevens moeten aanvangen, loop ik in galop nog enkele wetenschappelijke verhandelingen over het aforisme langs. Als niemand dan een fundamenteel andere aanpak te bieden heeft, kunnen wij op zijn minst proberen ons 'ideaaltype' zo kompleet mogelijk te maken, door bij anderen weg te halen wat bij ons ontbreekt.

4

Fritz Schalk (1933) doubleert de belangrijkste van Mautners uitspraken (en mist een aantal andere). Zij zijn blijkbaar tegelijk aan het werk gegaan zonder dit van elkaar te weten. Voor hen vermoedelijk minder plezierig, voor ons een buitenkansje omdat de overeenkomsten, ook methodisch, zo groot blijken dat wij van een representatief standpunt mogen spreken.

Schalk noemt uitdrukkelijk een verschil in 'Erkenntnisart' tussen aforistisch en systematisch-methodisch denken (91, *i*).

Albert Höft (1935), over Novalis, legt de nadruk op de eis van afzonderlijke begrijpbaarheid, zonder relatie tot andere teksten (*g*). De 'imperative Apostrophe des Lesers' is 'unaphoristisch' (124). Deze wel heel normatieve opmerking wordt ook door

anderen gemaakt, met betrekking tot imperatieve, en bovendien vaak vragende, wendingen.

Al springen de tegenvoorbeelden in het oog, laten wij geen risiko's nemen en ook deze bewering in onze inventarisatie opnemen.[125] Op een bepaald moment hebben immers onderzoekers van diverse pluimage, dus 'aforisme-gebruikers', het een ware uitspraak geacht.

l *Het aforisme leent zich niet voor imperatieve of vragende formuleringsvormen.*

Tenslotte: 'Die Mehrzahl der Kurzaphorismen zeigt die der Gattung eigentümliche Bipolarität der Satzstruktur' (125; gaat het alleen om 'Kurzaphorismen'? Wat zijn dat?) Dit noem ik niet vanwege *k*, maar om de aanduiding van 'percentueel' voorkomen, die wij ook bij andere auteurs, en met betrekking tot andere kenmerken, tegenkomen. Om precies te zijn: bijna al onze 'kenmerken' worden wel eens door iemand 'vaak voorkomend' genoemd.

Walter Wehe (1939). Het aforisme staat het verste van het lyrische gedicht af, in zoverre als het 'Überlegung' eist, en niet 'intuïtie'; eerder aan het 'intellekt' appeleert dan aan het 'gevoel' (130), maar het 'Subjektive der Gedanklichkeit' delen de twee tekstsoorten juist weer (134). Het tweede zit zo'n beetje in ons *h*, maar het eerste ontbreekt (eindelijk een *verschil* met lyriek!):

m *Het aforisme is eerder op intellektuele processen gericht dan op emotionele i.t.t. lyriek.*

Natuurlijk had ik de inkonsistentie in onze lijst kunnen versterken door Wehe's nadruk op het niet-intuïtieve in mijn formulering over te nemen. Omdat hij het zo te zien echter vooral over de ontvanger heeft, gebruik ik termen die dàt aspekt beklemtonen.

Wehe: Het aforisme is een 'betont männliche Literaturform' (133). Ebner-Eschenbach komt dan ook eerder in de buurt van het

125 Ook één van de studenten (zie p. 125 noot 119) noemde dit als criterium, maar juist omdat het er maar één was en er onmiddellijk gedokumenteerde tegenspraak kwam, kompareert de observatie niet in ons rijtje. Het zelfde geldt voor het nietnoemen van persoonsnamen, wat een onderscheid t.a.v. de anekdote zou markeren; daar kom ik nog op terug.

'weibliche Gegenstück des Aphorismus, [das] Sprichwort' (136). Anderen noemen haar weliswaar de grootste aforismen-auteur van onze eeuw...

Deze beker laat ik aan mij voorbijgaan, want gelukkig staat Wehe hier alleen: *rara avis*, een rare vogel. Wehe schreef zijn artikel in het zo mannelijke jaar 1939, daar moeten wij het maar op houden. Terug naar de wetenschap.

Het aforisme is, volgens Wehe, 'Ausdruck einer Hochkultur' die naar het onvoltooide zoekt, naar nieuwe aanlopen. In de Romantiek uiting van de poging, universaliteit en individualiteit in harmonie met elkaar te brengen (138-139). Dit is weer die historische verklaring waaraan de meeste onderzoekers behoefte blijken te hebben; interessant maar zonder enig bewijs. Al valt de vraag enigszins buiten ons bestek, ik zal later nog wel aan de orde stellen of dergelijke beweringen principieel ontoegankelijk zijn voor nader onderzoek.

Dedicius (1973, over Lec, maar soms generaliserend geformuleerd): Het aforisme, vaak uit één zin bestaand (*a*), levert 'Erkenntnis und Bekenntnis zugleich' (460): de kortst mogelijke formulering van *h* met absorptie van *i*!

'Eine der letzten Techniken des Aphorismus ist die Verfremdung, Umkehrung, oder Ergänzung der Sprichwörter und Redensarten' (471): een uitwerking van *d*, in zoverre dat volgens Dedicus de inhoud *niet*, de vorm *wel*, verrassend is (ons *en/of* was dus verstandig). Met een konsekwentie die ik niet graag over het hoofd wil zien: de 'idée reçue' waarmee gespeeld wordt, is in zulke gevallen impliciet aanwezig.

n *Het aforisme veronderstelt vaak algemeen aanvaarde standpunten, en zelfs bepaalde formuleringen daarvan, als bekend.*

Verder deze opmerking: Lec gebruikt, in het voetspoor van Karl Kraus, vaak wendingen van het type 'ik heb iemand gekend die', 'ik had een vreselijk visioen', 'niet iedereen die', 'hoe meer - des te', 'waarom? - omdat' (474-475). Aforisme-verslaafden zijn met deze figuren wel vertrouwd, denk ik.

o *Het aforisme kent een aantal standaardwendigen, die veelvuldig voorkomen.*

Tenslotte: bij Lec zijn ook gedichten vaak geritmiseerde aforismen. Dat spreekt *c* en *j* tegen, of maakt er in ieder geval een probabiliteitsverschijnsel van. De vraag is, wat, in de gevallen die Dedicius op het oog heeft, het verschil met het epigram-gedicht markeert. Niets?

Logan Pearsall Smith (1947) stelt voor een belangrijk deel maxime, apofthegma, sententie, gnome, gelijk aan het aforisme, maar konstateert verschil t.o.v. het proza-epigram, dat niet op algemeen-geldigheid mikt (147). Thematiek van het aforisme: het leven en de 'natuur' van de mens.

p *Het aforisme houdt zich (overwegend?) met de psychologische relatie van de mens tot zijn omgeving bezig.*

De navelstreng die het aforisme aan zijn oorsprong verbond, wordt hier doorgesneden, en dat komt niet onverwacht, bij het 'literaire' type waar blijkbaar iedereen aan denkt.

Hermann U. Asemissen (1949). Voortdurend zijn wij door elkaar opmerkingen tegen gekomen die betrekking hebben op teksteigenschappen (formeel en inhoudelijk) of op lezersreakties. Onze eigen rubrieken *a*, *e* en *d*, zijn voorbeelden van die drie typen observaties, die men eventueel kan betitelen als respektievelijk syntaktisch, semantisch en pragmatisch. Asemissen brengt ze bijeen in de bewering: 'Eine solche besonders geartete Wirkung muss von einem besonders gearteten Gebilde rühren' (161).[126] De vanzelfsprekendheid zit vooral in de vooronderstellingen van de onderzoeker, die een exemplarische vertegenwoordiger is van de tekstimmanente literatuurbeschouwing.

Asemissen zoekt ook weer naar het 'echte' aforisme, maar vindt er maar weinig: 'Es ist erschrekkend, dass die wirksamen Aphorismen sich als sehr kleine Minderheit herausstellen' (161). De truc om de schuld van de problematische relatie tussen de eigen normatieve uitgangspunten en de feiten aan de *schrijvers* te endosseren (en dan zo te schrikken) is niet onaardig, maar de subjektiviteit is iets tè manifest, vooral waar de norm niet precieser omschreven wordt dan als 'jener spezifische ästhetische Genuss' (161).

Zo vaag is Asemissen bijna steeds. 'Nicht eine blosse Ansicht, sondern eine Einsicht' (163, *i*), dit behoort tot zijn scherpst

126 Vergelijk Maatjes opmerking over fiktionaliteit, hierboven geciteerd op p. 92.

omlijnde waarnemingen. Aardig is het verband dat hij legt tussen de bestrijding van de 'mächtige Tradition des deduktiven systematischen Denkens' (165, *g*) en de 'ideale Wirkungsform [van het aforisme]: das Paradoxon' (166, *k*).[127]

Hoe normatief hij te werk gaat, blijkt wel uit het feit dat hij het romantische 'Fragment', meestal een van de twee hoofdvertegenwoordigers van het teksttype 'aforisme' geacht (de 'Einfall' van Mautner), vierkant buiten de deur zet: geen 'echt' aforisme vanwege het gebrek aan geslotenheid.

Zijn zelfverzekerde opmerking dat de aforismen die de ideale ('zweigliedrige') vorm tonen, ook 'dieselben [sind], die sich bei der kritischen Musterung als Gestalt des wirksamen Aphorismus zeigen' (170) sluit naadloos bij de voorgaande beweringen aan. Hij wordt echter een beetje verzwakt doordat Asemissen verzuimt mee te delen, hoe dat 'kritische' onderzoek in zijn werk is gegaan, en hoe hij het effekt van de afzonderlijke teksten gemeten heeft.

Bij Wilhelm Grenzmann (1951) wordt de grond onder onze voeten weer iets minder heet, zij het niet veel steviger. Veel nieuws vertelt hij namelijk niet, wat wel zal komen doordat zijn benadering nog steeds de zelfde intuïtieve en bespiegelende is als die van zijn voorgangers. Een behartenswaardige waarschuwing: dit soort onderzoek dreigt al gauw 'aus zufälligen Erscheinungen das Ganze erschliessen zu wollen' (178). Als hij nu, denken wij dan, maar niet het toeval probeert op te heffen door zijn materiaal onbeargumenteerd selektief te gaan hanteren, doch eerder bij 'das Ganze' een vraagteken zet! (Maar natuurlijk krijgen wij onze zin niet.)

Het aforisme 'ignoriert die festen Bestände der Welt, um sie vom eigenen Selbst her neu aufzubauen' (183). Deze opmerking maakt duidelijk waarom fenomenologisch angehauchte onderzoekers het aforisme een belangrijke kognitieve rol toekennen.

Verder de bekende karakteristiek: subjektiviteit, kortheid, bondigheid (195), antithese, paradox, parallelisme, chiasme, verhouding (a : b = x : y), vergelijking, metafoor (197-202).

In deze naar steeds komplexere verwerkelijkingsvormen van de specifieke 'aforistische' potenties toewerkende opsomming komt als klimax: '[der] Satz, der ein Sinnganzes auf eine hintergründige

127 Het is waarschijnlijk langzamerhand overbodig, opnieuw te wijzen op de woordelijke overeenstemming met uitspraken van New Critics en andere 'interpretatieven' over lyriek!

Wirklichkeit tendiert und damit Symbolcharakter erhält' (203), en wij kennen deze gedachte alweer al te goed, ditmaal vooral uit de Triviumkring, met betrekking tot de lyriek, of zelfs tot alle literatuur. Tenslotte nog een 'verklarende' opmerking: de typische 'Aphoristische Situation' ontstaat in perioden van historische krises (207).

Joseph Peter Stern (1959, over Lichtenberg). Na vastgesteld te hebben dat hij 'innere Gesetze' zoekt die het aforisme van andere 'Arten' onderscheidt (227), ontwerpt ook Stern weer een soort 'veld' rond het aforisme, waarbij 'Maxime' en 'Reflexion' dit keer *niet* met het aforisme gelijkgesteld worden, dus ook daar kan men verschillend over denken!

Typerend is volgens Stern bovenal dat het aforisme niet alleen iets over de *wereld* zegt, maar tegelijk over de *taal* waarmee wij die wereld bespreken (een 'zweiter Bliek auf die Sprache', 239). Het is de '*am meisten über sich selbst reflektierende literarische Gattung*' (262), '*das literarische Emblem des Paradoxons*' (266).

Ik wil overigens uitdrukkelijk vaststellen dat voor een aantal aforistici (waaronder Lichtenberg), Sterns stelling over de dubbele taalbodem zeer belangwekkend is. Wij zijn in die buurt gekomen, toen wij als kenmerk *n* de stelling opnamen dat vertrouwde standpunten vaak impliciet aanwezig zijn, want daardoor is er sprake van kommentaar via taal op taal.

De vorm, nog een interessante konstatering van Stern, wordt in zo'n geval de eigenlijke mededeling (235): het doet aan de russische formalisten denken. Voor Stern is dan ook het aforisme te onderscheiden vanbijvoorbeeld de maxime door zijn 'imaginativen *modus* der Sprache' (248), wat weer samenhangt met de stelling: 'Er erscheint weder als ganz wahr noch als gänzlich unwahr' (266). Wij komen midden in de fiktionaliteitsdiskussie terecht!

Ik wil Stern, die naar mijn smaak tot nu toe de belangwekkendste verhandeling over het aforisme schreef, een beetje recht doen door enkele nieuwe items voor onze reeks aan hem te ontlenen.

q *Het aforisme spreekt niet alleen een standpunt over de mens en zijn Umwelt uit, maar oordeelt tevens (impliciet) over de taal die wij daarvoor doorgaans gebruiken.*

r *Het aforisme doet uitspraken die noch waar noch onwaar willen zijn,*

hetgeen het in de huurt van, of zelfs binnen het domein van, de 'fiktionele' teksten brengt.[128]

Paul Requadt (1964) merkt op dat men vaak betwijfeld heeft of Lichtenberg wel aforismen schreef (331), een harde noot om te kraken nadat wij hem net als paradigmatisch geval behandeld zagen! Het is nog niet: zoveel hoofden, zoveel zinnen, maar het gaat die kant uit.

Siegfried Grosse (1965, over het 'syntaktische veld' van het aforisme): In de duitse aforistiek komt de samengestelde zin het meeste voor; de inbeddingen moeten niet te frekwent worden, want dan gaat de eenheid verloren; voor de inhoudelijke tweedeling is de hypotaxis een adekwaat uitdrukkingsmiddel. Bij gekompliceerdere gedachtegangen wordt de zinsgrens overschreden (ook polyfrastische taalbouwsels kunnen dus nog aforistisch zijn). Voorbeelden niet genoemd.

Tenslotte opnieuw Mautner,[129] die in 1964 op zijn vroegere beweringen terugkomt, zonder ervan terug te komen. Toevoegingen: de repetente vormen (definitie, antithese, vergelijking, chiasme) zijn 'Naturformen des menschlichen Denkens' (402). Mautner wijst onderverdeling in twee tekstsoorten, maxime en fragment/aforisme af (404), maar wil wel een open en gesloten oftewel romantische en klassieke variant *binnen* het teksttype onderscheiden. Dertig jaar, en eigenlijk geen verschuivingen van belang. - Mautner moet wel sterk in zijn schoenen staan!

5

Natuurlijk heb ik mij, door mijn meegaandheid, onnozeler voorgedaan dan ik ben. Ik wilde de lezer meenemen langs de weg die iedereen lijkt te moeten gaan die in dit soort problemen probeert

128 Na wat ik in het vorige hoofdstuk heb gesteld, hoef ik niet te zeggen dat ook deze formulering niet zozeer mijn eigen standpunt weergeeft, als wel Sterns stellingen in verband brengt met bekende standpunten in de literatuurwetenschap.

129 Voor deze verkenning heb ik de verzamelbundel van Gerhard Neumann gebruikt. Andere literatuur die ik raadpleegde geeft geen belangrijke nieuwe gezichtspunten. De enige nederlandse studie van belang, die van Gerd de Ley (1976), noemt als eigenschappen: kortheid (één zin), zelfstandigheid, paradox, antithese, spanning, humor, originaliteit, subjektiviteit; als naaste buren worden vermeld: citaat, spreuk; raakpunten met: poëzie, filosofie en kabaret, waarvan alleen het laatste ons verrast (39-46).

door te dringen. En dat wil zeggen: ik heb een beetje vals gespeeld. Aan de andere kant liet ik mij in de kaart kijken, want mijn bezorgdheid over de groeiende diskrepantie tussen de op tafel gelegde beweringen, over de toenemende innerlijke strijdigheden binnen wat als één koherente omschrijving zou moeten fungeren, is natuurlijk niemand ontgaan. Naast veelvuldig weerkerende vaststellingen (geen van alle overigens ooit helemaal zonder tegenspraak, of relativering) nemen als een soort dampkring daaromheen de rondweg kontradiktoire karakteriseringen toe. Een grootste gemene deler is nu al niet meer te vinden, en als er meer literatuur bekeken zou worden, wordt dat ongetwijfeld alleen maar erger.

Ik zal niet proberen, de eenheid alsnog te herstellen, maar het *soort* uitspraken dat wij tegengekomen zijn in kategorieën ordenen, en de portee ervan bespreken.

1 De vaststelling van *formele kenmerken.* Daartoe kan men rekenen: (relatieve) kortheid (*a*), typografisch isolement (*b*), prozastruktuur of niet-ritmische prosodie (*c, j*), bipolaire bouw (*k*), standaardwendingen (*o*); grensgevallen van formele vaststelbaarheid, maar met enige goede wil er nog wel bij te rekenen, zijn: geen imperatief of vraag (*l*), bewerend, niet argumenterend (*e*), bewerend, niet verhalend (*f*).[130]

Stelt deze lijst van 'formele kenmerken' ons nu in staat om onder alle omstandigheden van een tekst te zeggen of het een aforisme is, ja of nee? Dat doet hij niet.

Het zijn tekstverschijnselen die (en dat laat zich onder meer op grond van de niet voor niets zo breedvoerig geciteerde sekundaire auteurs vaststellen)

- ook bij andere teksten kunnen voorkomen, ieder voor zich of in kombinatie (geldt voor allemaal);
- niet bij alle aforismen aanwezig zijn (*e*, *k*, misschien *c* en *j*, *l*, *o*);
- een gradueel karakter hebben (het beslissende *a*).

Bij elkaar gebracht levert dat op: als al deze eigenschappen, of

130 Onder 'formeel' versta ik: zodanig aanwezig dat intersubjektieve criteria voor de vaststelling onmiddellijk gegeven zijn ('direkte waarneembaarheid') of gemakkelijk op te stellen, zonder dat semantisch interpretatieve handelingen nodig zijn. Voor vertelteksten (en hun negatief) levert de narratologie redelijk hanteerbare criteria via het begrip 'gebeurtenis', bij vraagzinnen en imperatieven zijn (vaak) syntaktisch-morfologische kenmerken aanwezig, een schakelredenering blijkt uit de aanwezigheid van bepaalde logische koppelingen.

een op te sommen aantal ervan, *voor een bepaalde lezer* aanwezig zijn, zou hij de tekst kunnen gaan lezen als aforisme. Dat hangt er vooral van af, of het onderscheid t.a.v. andere teksttypen duidelijk gemarkeerd is.

Ik leg de nadruk op die *bepaalde* lezer: lezer binnen een bepaald kultuurmoment en uit een bepaalde groep. Immers, of aan een criterium als *kortheid* (door iedereen genoemd, blijkbaar konstitutief) voldaan wordt, hangt van de kontekst af. Voor de één bestaat een 'echt' aforisme uit één zin (één logische eenheid althans), de ander konstateert dat dit misschien een oervorm of ideaaltype is, maar dat in de praktijk uitdijing tot enkele pagina's regelmatig voorkomt.[131]

Als wij de 'formele kenmerken' opvatten als waarnemingskaders, als signalen voor de lezer (U gaat nu een aforisme lezen, en niet een essay, anekdote, gedicht!),[132a] dan moeten wij vaststellen dat zelfs deze onmiddellijk werkende signalen op zijn minst *tijd*gebonden zijn. De afgrenzing t.o.v. andere teksttypen wordt door konventies bepaald. Alleen een normatieve omschrijving, die de aforismen van bepaalde auteurs, zelfs een Lichtenberg bijvoorbeeld, of uit bepaalde perioden (18de eeuw, Romantiek) overboord zou zetten, zou (misschien) een gesloten verzameling, zonder innerlijke tegenspraak, tot stand kunnen brengen.

Behalve deze formele kenmerken zijn wij ook heel andere tegengekomen:

2 '*inhoudelijke eigenschappen*'. Deze kategorie is veel moeilijker af te bakenen. Men kan er toe rekenen: het aspekt van algemeengeldige levenswijsheid (*h*), het intuïtief-kognitieve karakter (*i*), intellektualiteit en niet emotiviteit (*m*), psychologische gerichtheid (*p*), samenvloeiing van uitspraak met meta-uitspraak (*q*), 'fiktionaliteit' (*r*).

Het lijkt mij duidelijk dat deze 'eigenschappen' niet het karakter hebben van indikaties die tot ja-nee beslissingen kunnen leiden. Het hele rijtje bestaat uit mededelingen omtrent de houding die bepaalde lezers (onze sekundaire auteurs) innemen, als zij het

131 Gezien de vrijwel gelijktijdige aanwezigheid van deze standpunten is het zelfs de vraag of het niet om een helemaal subjektief ingevuld criterium gaat!

132a Deze formulering wijst naar een andere benadering die ik zou hebben kunnen kiezen: het genre als *inperking van mogelijke leeswijzen.* Zo'n 'uitsparende' beschrijving zou, neem ik aan, uiteindelijk tot het zelfde resultaat leiden als de direkte aanpak waarvoor ik geopteerd heb.

signaal ‘aforisme’ menen op te vangen. Bijna geen van deze ‘kenmerken’ is intersubjektief formuleerbaar. Misschien dat (geïntendeerde) ‘algemeengeldigheid’ nog wel uit de stelwijze te destilleren is, maar hoe doet men dat met ‘intuïtief-kognitief karakter’? En met waar-onwaar pretenties? Binnen bepaalde literatuuropvattingen (bijvoorbeeld de symbolistische) willen dergelijke vaststellingen zelfs alleen maar zeggen: het aforisme behoort tot de literatuur, en niet tot, laat ons zeggen: de filosofie. Het wetenschappelijk karakter ervan is bovendien dubieus, behalve voor de onderzoeker die een vaag soort fenomenologische wetenschapsopvatting huldigt.

Samengevat: er is hier niet werkelijk sprake van ‘eigenschappen’, maar van achteraf-vaststellingen die betrekking hebben op de wijze van lezen/interpreteren van teksten die men als ‘aforisme’ onderkend heeft: ‘als ik een aforisme in handen denk te hebben, lees ik de tekst als volgt...’. Die leeswijze is evenzeer tijds-, groeps- en zelfs persoonsgebonden, bijvoorbeeld gerelateerd aan een LO, als de signalen die ertoe moeten leiden: *q* en *r* gelden lang niet altijd, en waar voor de één ‘intuïtief-kognitief’ alleen als negativum bestaat (namelijk als tegenstelling van systematisch-wetenschappelijk), daar is het voor de ander een positieve, zelfs een essentiële eigenschap. Al karakteriseert vrijwel iedereen het aforisme als intuïtief-kognitief, niet iedereen bedoelt daarmee het zelfde! Dat onze sekundaire auteurs er meestal een ‘echte’ eigenschap in zien, is een aanwijzing voor het sterk essentialistische karakter van de literatuurwetenschap, vooral de duitse tot ongeveer 1965.

Maar goed: stel, men wil uitgaan van een essentialistisch georiënteerde, bijvoorbeeld fenomenologische, literatuurwetenschap. Het kan immers heel goed zo zijn, dat zo'n kader een aforismetheorie mogelijk maakt. Een empirische gerichtheid zou dan *zichzelf* beletten om tot genre-theorieën te komen, maar dat hoeft niet aan het probleem te liggen.

Ik zit angstig te kijken naar wat ik hier zeg, maar: stel...

Dan nog kunnen wij de, ook in fenomenologische zin subjektieve, beslissingen niet vermijden, en wel vooral op grond van de punten uit ons lijstje die (beslist niet vanwege hun geringe belang) overgebleven zijn: *d*, *g*, *n*, gedeeltelijk *h*.

Of iets ‘verrassend’ is, formeel dan wel substantieel; of het een persoonlijke visie toont; of er ‘idées reçues’ in bestreden en/of geïnkorporeerd worden, - dat is allemaal volledig afhankelijk van

onze voorkennis. Wat een verrassing was voor een 18de eeuwer kan nu een algemeen aanvaard gezichtspunt zijn (tóen een aforisme, nu niet meer?), een 'idée reçue' van toen is ons onbekend geworden, zodat ook de tegenspraak ervan niet meer werkt enz. In hoeverre een uitspraak in een systeem funktioneert, daarvoor moet men weten hoe de denksystemen (wat zijn dat?) van een bepaald moment opgebouwd zijn. Of een tekst volgens deze criteria aforistisch is, hangt dus mede af van de vraag *wie* hem leest; van wat tot diens kennis en verwachtingen behoort.

Men zal, konkludeer ik, voor beslissingen op alle punten òf naar de auteursintentie, òf naar de lezersverwachting, òf, liefst, naar beide in relatie tot elkaar moeten kijken,[132b], dus: naar de historische situatie. 'Formele', 'substantiële' en (vooruit maar) 'essentiële eigenschappen' zijn dat alleen maar binnen een bepaalde kontekst. Er is zelfs één 'eigenschap' waarvoor ik in deze trits nog geen plaats kon vinden, omdat ik er geen term voor bedenken kan: wat voor onderscheid is dat tussen 'intellektueel' en 'emotioneel'? Niet alleen de LO, maar de hele mensbeschouwing van de onderzoekers die ons onze uitspraken leverden, lijkt van tijd tot tijd in het geding te zijn.

Tenslotte moet ik nog iets zeggen over die veelvuldige opmerkingen met betrekking tot de geprivilegeerde historische situatie waarbinnen het aforisme zijn kansen krijgt. Kort samengevat: dat zijn die momenten dat er (over een bepaald domein van menselijke ervaringen) nog geen of niet meer wetenschappelijk-systematische observaties mogelijk zijn.

Dit is misschien waar, maar ik zie niet in hoe het waar *gemaakt* kan worden, vanuit onze huidige positie. Eerst zal vastgesteld moeten worden, welk soort uitspraken op een bepaald moment als aforisme onderkend worden, en hoe die 'werken', en pas *daarna* kunnen wij beginnen aan een onderzoek naar de kulturele kontekst waarin dergelijke teksten een gemarkeerde rol spelen. De historische verklaringen zijn voor ons voorlopig hypothesen m.b.t. een materie waarover wij nog onvoldoende gegevens bezitten om tot enigerlei vorm van toetsing over te gaan.

132b Ik houd nadrukkelijk de mogelijkheid van diskrepantie tussen die twee open, zonder dat dit tot 'verkeerd lezen' teruggebracht hoeft te worden.

6

Wat heeft onze speurtocht naar de vraag ‘wat is een aforisme’ ons uiteindelijk opgeleverd?

Geen antwoord op die vraag zelf, dat om te beginnen. Er zijn twee kategorieën vaststellingen op tafel gekomen: ten eerste die omtrent ‘eigenschappen’ van bepaalde teksten. Deze blijken òf gradueel (met dan weer een variante norm voor de ‘kwantiteit’), òf zelfs subjektief te zijn, en meestal bovendien alleen *achteraf* op te stellen.[133] Kenmerken die, los of in kombinatie, ja-nee beslissingen mogelijk maken, waarmee iedereen het in principe (een beetje speling wil ik best toelaten) eens is, hebben wij niet gevonden.

De mogelijkheid moet opengehouden worden van een ‘ideaaltype’ onder de variante verschijningsvormen, dat dan door tijdgebonden regels verschillende verwerkelijkingen kan krijgen. Hoe dat ideaaltype er uit zou moeten zien (iedereen zoekt er eigenlijk naar!), kunnen wij met de beschikbare uitspraken niet vaststellen. Een grootst gemene deler van de voorliggende beschrijvingen is het in elk geval niet, want kontradikties en terminologische verschillen maken dat er geen ‘vaste kern’ in het totaal te vinden is.

Let wel: het probleem is natuurlijk niet dat de wetenschappelijke term ‘aforisme’ een andere (smallere) betekenis zou krijgen dan de alledaagse. Maar de vergelijking juist van *wetenschappelijke* omschrijvingsvoorstellen heeft ons getoond dat de ‘definities’ weliswaar meestal een reduktie van het spraakgebruik genoemd kunnen worden, maar de *principes* van reduktie worden door niemand omschreven. Zelf zie ik geen mogelijkheid tot een exakte (dus: reduktieve) omschrijving die het corpus deskriptief redelijk dekt zonder dat dit fundamentele inkonsistenties binnen de omschrijving zelf oplevert.

De tweede kategorie konstateringen heeft betrekking op de tekstkonstellatie waarbinnen het aforisme optreedt. Wij hebben geleidelijk een netwerk zien groeien, waarin:

1 bepaalde andere teksttypen regelmatig terugkeren (essay, maxime, spreekwoord/spreuk, anekdote, gedicht);

2 het aforisme in twee typen uiteen valt: de ‘opening’ van een

133 Dit achteraf-konstateren van ‘eigenschappen’ roept de gedachte op dat in de praktijk van de literatuurwetenschap een genre wel eens niet meer kon zijn dan: een aantal teksten die alleen maar als *groep* beschouwd worden omdat men er de zelfde beschrijvingstechnieken met sukces op kan toepassen...

gedachtenketen (die verder in de lezer vorm moet krijgen), en de ‘sluiting’ van zo'n keten. Deze twee korresponderen met romantisch ‘Fragment’ en klassiek ‘maxime’. Of men er subtypen dan wel onafhankelijke genres van wil maken, lijkt mij zonder belang, al maken bepaalde denkers zich daar nogal druk om. Enige moeilijkheden bij de vaststelling van het verschil tussen de twee (sub)typen zie ik wel, maar het lijkt mij niet onmogelijk om criteria te vinden voor ‘stimulans tot denken’ tegenover ‘konklusie’ (is er overigens geen derde mogelijkheid?). Het al dan niet voorkomen van vragen en uitroepen zou met deze verdeling kunnen samenhangen.

Voorlopig houd ik het erop dat de vraag, of een tekst tot één van de twee typen behoort, vaak direkt beantwoordbaar zal zijn, maar in andere gevallen open blijft. Om hier meer over te kunnen zeggen zou men eerst harde criteria moeten opstellen (m.b.t. een teksttype dat zelf niet zó goed afgebakend kan worden, maar dat *hoeft* niet funest te zijn); en vervolgens is natuurlijk empirisch onderzoek nodig.

Hier en daar heb ik sombere geluiden laten horen met betrekking tot de vaststelbaarheid van een algemeen teksttype ‘aforisme’. Maar is dat niet wat te pessimistisch? De omtrekken van een typologie, van een ‘netwerk’, zijn zich gaan aftekenen. Als genretheorie (onder meer) tot doel heeft het opstellen van klassifikaties van teksttypen, wil dat zeggen: de eerste stap is gedaan! Wij kennen (een aantal) andere tekstsoorten die in het netwerk opgenomen moeten worden, en er is zelfs sprake van een rudimentaire klassifikatie binnen het teksttype aforisme zelf.

Wat wij nu zullen moeten vinden is: klassifikatie-principes op grond waarvan het ‘netwerk’ tot een goed omlijnde typologie wordt.

Aan onze sekundaire auteurs kunnen wij die niet ontlenen, dat wil de lezer inmiddels, naar ik vertrouw, wel met mij aannemen. Maar hebben zij ook niet het materiaal bijeen gebracht, dat ons op de juiste weg kan helpen? Er is bijvoorbeeld altijd (nemen wij maar aan) een verschil met het essay, al is het criterium van onderscheid in de praktijk historisch variabel. Dat spreekt trouwens van zelf, aangezien het om lezerssturing gaat: de mechanismen die ten gevolge van leessignalen al dan niet ingeschakeld worden, zijn altijd bepaald door het totaal van de konventies waarbinnen de leeshandeling zich afspeelt. Maar welk signaal ook gebruikt wordt voor: ‘U gaat nu een aforisme lezen’, in alle tijden, enfin: al eeuwen

lang, weet de lezer dan onder meer: dus geen essay! Wat betekent dat? Ik zou natuurlijk van voren af aan kunnen beginnen en vragen: wat is een essay?, maar dat het resultaat dan scherper omlijnd zou worden, is niet aannemelijk. Integendeel, zeg ik tegen die lezers die ook wel eens gesnuffeld hebben in de (rijkere) literatuur over dat onderwerp.

Een tussenvraag: wat *doet* zo'n typologie er eigenlijk toe? Gaat het om pure klassifikatie? Dan is het patience-spelen voor wetenschappers. Alleen in dat geval dat men verwachten mag dat genrebeslissingen gevolgen hebben voor de wijze van omgaan met de teksten, zie ik de zin van zo'n typologie in. Ik heb al eerder opgemerkt, dat de *relevantie* van literairwetenschappelijke vragen vooral bepaald wordt door de verbinding met handelingen van tekstgebruikers. Onze observatie dat zowat iedereen niet alleen over (veronderstelde) teksteigenschappen spreekt, maar ook over lezersattitudes, wijst er op, dat dit ook voor andere onderzoekers blijkbaar zo ligt.

Generalisaties vanuit de veelvormige praktijk leiden niet tot een algemeen geldige typologie. Maar als in het 'netwerk' (een soort prototypologie) steeds de zelfde items terugkeren, moeten wij dan misschien zoeken naar universele (niet-literaire) kategorieën, waaraan de historische (literaire) fenomenen hun verschijningsvorm en hun onderlinge relaties ontlenen? Een typologie is dan aan te brengen omdat in (onze relatie tot) de werkelijkheid zelf systematische verbanden *aanwezig zijn.* Als dit op het vlak van de verschijningsvormen niet het geval is, dan moeten wij de diepte in, op zoek naar onderliggende verbanden die *niet* aan historische variatie onderhevig zijn.

En zo, inderdaad, ziet het bij genre-theoretici gebruikelijke soort vooronderstellingen er uit. Wie weet maak ik mij dus zorgen over vragen die allang opgelost zijn? Laat ons, noodzakelijkerwijs weer vanuit vogelperspektief, een blik slaan op de vraagstelling en de antwoorden van een aantal representatieve theoretici die zich over de genreproblematiek in het algemeen hebben uitgelaten. Ik bespreek enkele 'klassieken', en daarna een paar recente voorstellen.

Dat het mogelijk is, zoals Guillén 71 in zijn zeer interessante opzet toont, om vanaf het begin 'genus' (de drie of vier 'hoofdgenres') en 'species' als fundamenteel verschillende kategorieën te behandelen, zodat één 'species' geen subtype van één 'genus' is

maar de twee systemen als het ware loodrecht op elkaar staan, heb ik moeten negeren. Het uitgangspunt is zó verschillend van dat van de meeste hier behandelde auteurs, dat een bespreking van die anderen er door bemoeilijkt zou worden, terwijl mijn principiële stellingname uiteindelijk toch dezelfde wordt. In hoeverre deze (gedeeltelijk) met die van Guillén te verzoenen is, moet ik daarom met spijt eveneens onbesproken laten.

7

Behrens (1940). Men kan haar de 'oermoeder' van de genre-theorie van de laatste 40 jaar noemen, omdat zij de stoot heeft gegeven tot nieuwe bestudering van de fundamentele vragen.

Haar boek streeft slechts inventarisatie van de indelingssystemen in het avondland na. De resultaten zijn opmerkelijk: 'ebensowenig wie das, was wir heute Epos, Drama oder Lyrik nennen, von jeher oder ununterbrochen diese Bezeichnung getragen hat, ist auch eine Einheitlichkeit in der Einteilung der Dichtkunst festzustellen gewesen' (221). Zo'n konklusie zou tot een historiserende aanpak moeten aansporen. Maar in werkelijkheid heeft hij eerder geleid tot pogingen om die 'Einheitlichkeit' alsnog af te dwingen, meestal door konstanten onder de warboel van de oppervlakte aan te nemen.

Staiger (*Grundbegriffe* 1946, later steeds verder uitgewerkt). Termen als 'Grundbegriffe', 'seelische Grundhaltungen' verwijzen de literatuurwetenschap voor de fundamentele kategorieën naar universele attitudes van de mens tegenover de hem omringende wereld. Noch in de anthropologie echter, noch in de psychologie, bestaan systemen die de driedeling, welke weerspiegeld zou worden in de trits epiek/lyriek/drama rechtvaardigen. Er is aansluiting bij de existentie-filosofie, vooral die van Heidegger, maar ook daar treffen wij geen, van de literatuur onafhankelijke, argumentatie aan. De kategorieën komen uit de literatuur, de rechtvaardiging is filosofisch getint zonder dat de filosofie zelf vergelijkbare kategorieën levert, ondanks die indrukwekkende serie drie-eenheden die opgesomd wordt (ik-jij-hij, verleden-heden-toekomst, mannelijk-vrouwelijk-onzijdig, geest-ziel-lichaam etc. etc.) Wij krijgen zelfs niet te horen wat die driedelingen precies met elkaar te maken hebben. Eerder een christelijk syndroom, die triniteit, dan de rechtvaardiging van een literatuurwetenschappelijke typologie.

Hamburger 1957. Ook zij is weer gericht op die drie hoofdgenres, die zij echter nader ordent in een dichotomie. De kern van het systeem: de 'kategoriale logisch-strukturelle Unterschied der fiktionalen und der lyrischen Form' (244). De systematiek van Hamburgers 'logika' zit in de mogelijke relaties tussen 'Dichtung' en 'Wirklichkeit'. Die relatie kan 'fiktioneel'/'mimetisch' zijn, of 'existentieel'. Fiktioneel/mimetisch zijn in de literaire systematiek epiek en drama, existentieel is de lyriek; er bestaan tussenvormen.

De hoofdgenres gaan bij Hamburger dus terug op logische kategorieën, waarbij het begrip 'logika' even problematisch is als de afbakening van de gebruikte kategorieën.[134]

Northrop Frye 1957. De literatuur heeft zich ontwikkeld uit (taal)handelingen waarmee de mens zijn relatie tot de (onbegrepen) werkelijkheid probeerde te reguleren: ritueel en orakel. Binnen deze fundamentele kaders worden de 'archetypische' strukturen in onze ervaring (jaarcyclus, levensloop via geboorte-jeugd-volwassenheid-ouderdom-dood etc.) in onderlinge relatie uitgesproken. De 'genres' zijn gekompliceerde nazaten van deze archetypische komplexen. Voorbeeld: de konstellatie dageraad/lente/geboorte beheerst de 'romance' en de dithyrambe.

Los van de verdienste van Frye's alomvattende beschrijvingssysteem: waar vinden wij de rechtvaardiging voor 1. de fundamentele kategorieën 'ritueel' en 'orakel', 2. de archetypische ervaringen, 3. de ontwikkeling van de literatuur hieruit? De eerste twee zou men in de anthropologie moeten terugvinden, maar daar ben ik niet in geslaagd. In de psychologie worden de archetypen natuurlijk besproken, maar *deze* keuze daaruit is van psychologisch standpunt willekeurig. De kategorieën die de empirische gegevens moeten ordenen, worden in anthropologisch-psychologische termen geformuleerd, maar het is anthropologie/psychologie van een literatuurwetenschap, die geselekteerde kategorieën nodig heeft en ze, zonder externe steun, als fundament voor zijn systeem kiest. Hypothetische bouwwerken die niet zo gemakkelijk te toetsen zouden zijn.

Skwarczyńska 1960:[135] zij wil via een induktief-empirische metho-

134 Weergave van Hamburgers standpunt is nauwelijks mogelijk; ik zou haar echter onrecht doen, als ik voor mij hield dat ik mij alleen heb gericht op de onderbouwing van de universaliteit van de literaire 'hoofdgenres', en verder alle door haar gesignaleerde komplikaties uit de weg ben gegaan.

135 Vijf auteurs en drie vrouwen, tot nu toe. Dat wordt daarna anders. Het lijkt een beetje op de naratologie uit de 70-er jaren. Intrigerend. Is zo'n nieuw veld bij uitstek geschikt voor aktiviteit van vrouwen, omdat andere stoelen door leden van de andere kunne bezet zijn?

de komen tot een typologie van 'Aussagefunktionen'. Deze wijzen van spreken over de wereld zijn historisch variant, en *dus* de genres ook. Hoe de systematiek nu verder aangepakt moet worden, schijnt in de dissertatie van Skwarczyńska te staan. In het pools, dus. Een frustrerend artikel want er *zit* hier misschien iets, maar de niet-poolslezende moet maar raden wat. Hoogstens kan hij zich troosten met de verzekering van de auteur zelf, dat haar systeem in 1960 veertien jaar oud was, dat zij er nog steeds in geloofde, maar dat er nog geen verdere onderzoeksresultaten te melden waren. In 1980 nog niet, voorzover ik weet.

Sengle 1967: de dogmatiek van de driedeling moet doorbroken worden door toevoeging van een vierde hoofdgenre: de 'Zweckformen' (waarbij ons aforisme). De belangrijkste klassifikatie-principes zijn die van de 'vorm' en die van de 'toon', zoiets als 'modus': het tragische, komische, groteske. Dit zijn 'überzeitliche genera dicendi', 'Urtöne des menschlichen Geistes', een soort psychologische basis-kategorieën dus. Maar in de psychologie vinden wij nergens een vergelijkbaar systeem, zij het wel een gedeelte van de elementen daarvan (het komische, fantastische, Unheimliche van Freud bijvoorbeeld). Weer vanuit de literatuur de veronderstelling van een systematiek op ander terrein, die daar echter door niemand gehanteerd wordt!

Ruttkowski 1968: aan de drie 'Grundhaltungen' wordt een vierde toegevoegd, die van de 'artistische' houding. Daar moeten wij ongetwijfeld teksten als het aforisme zoeken (maar ook: chansons, preken).

Rechtvaardiging? Niet te vinden. Een systeem à la Staiger, spekulatief-filosofisch, wordt uitgebreid met een vierde kategorie, *omdat de literatuurwetenschap daar behoefte aan heeft*, niet omdat de filosofie tot nieuwe inzichten gekomen zou zijn. Die willekeur is op zich zelf al genoeg om *beide* 'systemen' te wantrouwen.

Maatje [4]1977 (op dit punt = [1]1970). Deze zoekt een typologie op generatieve basis: schrijver en lezer beschikken over 'bepaalde potenties' (126), 'die het [hun] mogelijk maken de uiting van deze [genre] eigenschappen te voorzien [... en] die betreffende eigenschappen als zodanig, d.w.z. als constitutief voor de uiting, het

literaire werk, te herkennen'. De criteria zijn universeel: de relatie tussen tijd (vooral) en ruimte binnen en buiten het werk. De Kantiaanse a-priori's zijn gemakkelijk te herkennen.

Maatje bespreekt alleen de 'top van de genologische pyramide', die verder hiërarchisch opgebouwd is: de fiktionele hoofdgenres. Over de merites van zijn voorstel met betrekking tot die drie (het gaat weer om de oude drie) hoef ik hier niets te zeggen, omdat 1. ons teksttype daar nu juist buiten valt (en Maatje geen aanwijzing geeft voor eventuele geldigheid voor, vanuit zijn optiek, niet-fiktionele teksten), en 2. tekstgroepen *binnen* de hoofdgenres die zich op een met het aforisme te vergelijken niveau zouden kunnen bevinden, niet aan de tijd-ruimte klassifikatie onderworpen worden, al wordt verondersteld dat zulks wel mogelijk is.[136]

Dus: universele kategorieën, filosofisch van aard, ditmaal *gedeeltelijk* in de filosofie zelf terug te vinden, maar nu net *niet* waar het om de klassifikatie zelf gaat. Ik ken tenminste geen driedeling in de filosofie die met die drie soorten tijds*relaties* werkt, zelfs niet bij Kant die er toch minstens dertig levert.

Hvišč 1972. Deze Tsjech zoekt *niet* naar universele principes. Voor Hvišč zijn genres manifestaties van historisch inkonstante strukturen in een specifiek kommunikatieproces. In ieder genre zijn dominanten (die samen de *systematische* kant van de genrestruktuur vormen) en variabelen (die de *ontwikkeling* voor hun rekening nemen). Zowel de (hiërarchische) genrestruktuur zelf, als de relaties van één genre tot de omringende teksttypen, hebben het karakter van een 'net'.

Wij spitsen hier de oren, want hoewel een lezer die niet heeft kunnen kennis nemen van de oost-europese diskussies ook bij Hvišč vaak in het duister tast (wat bedoelt hij precies met 'genrestrukturen'? wat is toch die 'genologische interpretatie' waar alles blijkbaar om draait, een term die wij ook bij Skwarczyńska tegen komen?[137]), dat 'net'-begrip spreekt ons aan. Hvišč geeft een soort

136 In zijn oratie van 12 mei 1981 (*Open plekken*) gaat Maatje verder in op de genreproblematiek. Hij beklemtoont daar de universaliteitsclaim van zijn voorstel, en poneert (zonder externe bewijsvoering) een reeks 'typen': de 'homo epicus', de 'homo dramaticus', de 'homo lyricus', de 'homo persuasor'. Het aforisme valt vermoedelijk binnen het bereik van de 'homo persuasor', maar dit vermoeden van mij helpt ons natuurlijk niet uit de problemen.

137 De voor de hand liggende gedachte, dat deze term wijst op lezers-sturing in de richting van een bepaald konkretiseringsschema, lijkt op grond van de mededelingen van beide auteurs niet juist.

schema, en daar blijkt uit dat hij zoekt in de richting van iets dat met de feature-theorie vergeleken zou kunnen worden: teksten worden naast elkaar gelegd op grond van kategorieën als ‘ikoniciteit’, ‘koherentie’, expliciteit’, ‘aktualiteit’, ‘handelingskarakter’, ‘emotionaliteit’ etc. Soms worden wij herinnerd aan de aforisme-specialisten, ook helaas op het punt van de onmogelijkheid om beweringen over dit soort kategorieën na te trekken, al was het maar omdat de ratio van de systematiek in het duister blijft (of *is* er geen systeem?).[138]

Hoe dan ook, Hvišč zoekt min of meer in de zelfde richting als wij, en ziet geen kans tot het stellen van bovenhistorische kategorieën. Is het toeval dat hij, tot nu toe, de enige is die afdaalt van de drie of vier olympische toppen? Ik denk het niet. Héel jammer is voor ons dat wij, behalve dit steuntje in de rug, ook bij deze auteur verder niets van onze gading vinden. Aanwijzingen voor verder onderzoek, zelfs omtrent de vraagstelling daarvan, komen er niet.

Genette 1977. Na een (lange, en gedeeltelijk Behrens doublerende) bespreking van de misverstanden omtrent de antieke opvattingen over een driedeling, stelt Genette: behalve naar genres (die historische kultuurfeiten zijn, wat wij natuurlijk graag beamen), moeten wij kijken naar ‘modes’, die linguistisch of zelfs anthropologisch zijn, bijvoorbeeld: de ‘vertelmodus’. De twee moeten niet verward worden.

Wij zullen het niet doen. Maar hoe klassificeren wij nu die ‘genres’ en die ‘modes’? Of doen wij dat maar niet? Geen antwoord.

Strelka 1978, tot slot.[139]

In deze verzamelbundel staan een aantal recente voorstellen bijeen. Ze verdienen lang niet allemaal samengevat te worden. Marino's hegeliaans-croceaanse[140] betoog, bijvoorbeeld, waarin

138 Ook de parallelie met de features/sèmes theorie brengt ons op dit punt niet verder. Hoogstens kunnen wij er een extra waarschuwing uit putten, vanwege de gebleken onmogelijkheid om een eindig aantal, systematisch samenhangende, ‘features’ te verzamelen in een ‘woordenboek’.

139 De rij kan nog lang voortgezet worden, met Hernadi 72, Kayser ^{10}64 (^{1}48), Guillén 71, Jolles ^{2}58 (^{1}30), Seidler ^{2}65, Spoerri 29, Viëtor 31, Vivas 68, Fowler 79; soms, zoals Van Tieghem 38, Viëtor en vooral Guillén min of meer als steun voor onze eigen bevindingen, meestal echter als bewijs voor het essentialisme van de meeste genologen.
Ik kan de lezer verzekeren dat er in deze studies geen perspektieven geopend worden, die in mijn bespreking van de andere standpunten verwaarloosd zijn.

140 Croce wilde natuurlijk helemaal niets weten van genre-indelingen. Maar eigenlijk wil Marino dat ook niet, want alle individuele werken van belang liggen - hij citeert ‘de’ romantici - in de grensgebieden tussen de genres.

gesteld wordt dat genres de wijze zijn waarop het kreatieve zelf zich in de kategorie van het 'lyrische' (cf. Croce's 'liricità') uitdrukt, ontrolt zich te hoog boven de dagelijkse beslommeringen van onze vraagstelling. Interessanter zijn:

Reichert. Deze ziet genres als waarnemingskaders, ongeveer zoals vroeger al de Chicago-school. In die richting hebben wij ook gekeken, met dit verschil dat Reichert de lezersreakties getriggerd ziet door de benoeming vanuit een metataal, en niet vanuit de formele presentatie zelf. Een systematiek vindt Reichert blijkbaar niet zo heel belangrijk; het nut ervan zit vooral in de vaststelling van 'limieten van een tendens', wat in de buurt van een niet-normatief doch uit de empirie geput ideaaltype komt. Hoe dat moet zegt hij niet.

Huisman. Als mediëvist konstateert Huisman dat de tekstgebruikers zelf een veelheid van inkompatibele 'criteria' hanteerden; wij, wetenschappers, moeten een aanpak ontwikkelen die zich los maakt van de onsystematische benadering van de lezers/hoorders. Wie zou hem willen tegenspreken?

De soliede basis zoekt Huisman in het universele karakter van bepaalde kommunikatie-situaties. Genres zijn een wisselende kombinatie van een vast aantal aspekten; dit doet weer denken aan de feature-theorie in de t.g.g. of aan de sèmes van Greimas.

Houdt dat nu in dat de historische variatie tenslotte overheerst? Nog niet. Huisman blijft in de buurt van de taalkunde door aan te knopen bij de tekstgrammatici (vooral Van Dijk). Er is een 'grammatica' van elk genre op te stellen, de teksten komen tot stand door operaties die op een dieptestruktuur toegepast worden.

Een interessante gedachte. Alleen, er komt geen demonstratie van zo'n dieptestruktuur, en geen beschrijving op grond van geëxpliciteerde transformatie-regels. Of de t.g.g.-termen hier meer zijn dan metaforisch gehanteerde leenwoorden, zoals gebruikelijk bij tekstgrammatici, kunnen wij zelfs niet nagaan.[141]

Winner knoopt aan bij strukturalistisch-semiotische voorstellen. Slechts bepaalde aspekten van het kommunikatie-proces (de trits zender/boodschap/ontvanger, de afwisseling van norm en anti-

141 De uitwerking in Ryan 79 van de competence-these als uitgangspunt voor een werkbare genretheorie stuurt ons door naar nieuwe fundamenteel liguistische kategorieën, waarin ik echter alleen maar ad hoc voorstellen over losse gevallen kan zien.

norm bijvoorbeeld) zijn, zegt hij met Mukařovský, konstant; verder zijn genres historische variabelen.

Winner vindt de ideeën van Veltruský belangwekkend, en ik ook: enerzijds moeten de mogelijke 'kunstgrepen' geïnventariseerd worden, anderzijds de vormen die zij aannemen in de konkrete uitvoering. In de praktijk meent Veltruský zèlf echter dat deze opzet onuitvoerbaar is, en dat moeten wij dan maar van hem aannemen want hij had weinig redenen om zijn eigen voorstel te torpederen als hij dat had kunnen voorkomen.

Later stelt Winner op eigen kracht iets dat wel héel sterk doet denken aan onze gedachtengang (265): 'The semiotic area of pragmatics, or the relation of the sign and its agents, the adressor [sic] and the receiver, suggests that a genre is a set of conventionalized features, or signals, that are exchanged between the sender and the receiver; they set up certain parameters of expectations'. Ik zou het, in andere woorden, zelf hebben kunnen zeggen, en ben dus blijkbaar in volle onschuld semiotisch aan de gang geweest.

Nota bene: Hvišč met zijn 'net', en Winners ontleningen aan oost-europese, vooral tsjechische, literatuurwetenschappers, zijn de enigen die in ons vaarwater terecht komen. Zij maken ons lekker met aanzetten die in onze eigen bevindingen passen, maar helaas vertellen zij niet hoe het nu verder zou moeten gaan. Het is toch weer niet zo dat er in voor ons gesloten boeken allang voorstellen staan waarin alles, wat wij moeizaam proberen te zoeken, dertig jaar geleden al in een koherent onderzoeksprogramma geplaatst is?[142]

8

De konklusie is onvermijdelijk. Zo goed als alle auteurs over algemene genre-problemen (uitgezonderd in ons rijtje Winner en Hvišč, en misschien Skwarczyńska) zoeken vastigheid in het a-historische. Mijn kategorieën, lijken zij te willen zeggen, zijn niet

142 Ook het overzicht van de poolse genologie in Zagadnienia Rodzajów Literackich XVI/1 en XVII/2 (1973 en 1974) door Hvišč geeft enige grond aan dit vermoeden.
De Russische Formalisten hebben de west-europese literatuurwetenschap kompleet omver geworpen toen hun geschriften 40 jaar na dato (mondjesmaat) doordrongen. Inmiddels zijn wij al weer aan de herhalingsoefeningen begonnen. Wie weet wat wij nog *niet* gehoord hebben! Het wordt hoog tijd voor een overzicht van alle in Oost-Europa geanalyseerde problemen en de voorgestelde oplossingen.

willekeurig, ik heb ze niet zomaar verzonnen. Ze stoelen op universalia, in de menselijke psyche (Sengle), in de ervarings- en waarnemingskondities (Maatje), in ons taalvermogen (Huisman, en weer Maatje), in de conditio humana (Frye, Staiger). 'Naturformen', zei Goethe al. 'Grundhaltungen', 'archetypen', 'competence'.

Maar: de wetenschappen die de veronderstelde universele systemen (*buiten* de literatuur gelegen) zouden moeten leveren, zwijgen of zijn even spekulatief aan de gang als deze literatuurwetenschappers; òf de relatie tussen de buiten-literaire kategorieën enerzijds, en een teksttypologie anderzijds, wordt niet expliciet aangebracht maar alleen gepostuleerd.

Als andere wetenschappen een bruikbaar systeem zouden aanbieden, gebaseerd op universalia en toepasbaar op genrevragen, kan ik mij voorstellen dat iemand daar heel erg mee in zijn schik is. Maar ik ben het niet tegengekomen. Wat wij zien, is steeds weer het Grote Ontologische Heimwee: het systeem is geen beschrijvingsmiddel maar *bestaat* en onze systematische beweringen zijn niet konceptueel (zij het 'geaard' in de empirie) maar weerspiegelen essentiële eigenschappen van de relatie tussen mens en omgeving.

Ook bij onze aforisme-onderzoekers kwamen wij dergelijke geloofsbelijdenissen tegen. Mautner: veel van de repetente verschijningsvormen van het aforisme zijn 'nach unserer Überzeugung [!] Naturformen des menschlichen Denkens' (402); Stern: uitgangspunt is 'die Überzeugung [alweer], dass die literarischen Kategorien keine leeren Namen sind [...] sondern tatsächlich bedeutungsvolle Bezeichnungen für verschiedene Arten des literarischen Ausdrucks und somit [!] auch Verkörperungen verschiedener Verhaltensweisen der Welt gegenüber' (226).

Wie weet. Maar dat zou een *konklusie* moeten zijn, geen uitgangspunt. Als er 'universalia' in de genre-ordeningen te ontdekken zijn (en wat mij betreft mag dat dan ook nog wel de wat zwakkere vorm aannemen van redelijk permanente eigenschappen, zoals konstante 'kernen' in de variabele verschijnselen), dan moet dat, wanneer hypothetische gokprocedures niets opleveren, uit empirisch onderzoek blijken. *Daarna* kan men naar andere wetenschappen gaan, om de kategorieën op te zoeken die een verklaring mogelijk maken. Het voornaamste probleem van al die universaliteitsvoorstellen is dat de relevantie ervan, de relatie systeem-werkelijkheid niet duidelijk is, vandaar de weerkerende litanie: 'weliswaar is de realiteit veel gekompliceerder, maar *eigenlijk* zit het zo'. Maar:

samenhangen in de werkelijkheid aanwezig veronderstellen (zonder bewijs) en daar (zonder expliciete argumenten) de eigen ordeningsvoorstellen mee verbinden, dat moet wel een diepe kloof tussen 'theorie' en feitendomein aanbrengen.

Nog eens onze bevindingen kort bijeen gezet.

Het teksttype *aforisme* 'is' op het ene moment iets anders dan op het andere. De eigenschappen waaraan tekstgebruikers de aanwezigheid ervan aflezen, zijn historisch variabel, en zo te zien de leeswijze die zij aan die herkenning verbinden óok. Een systematische beschrijving van 'het' aforisme voert een doodlopende weg in.

Als er geen voor iedereen aanwijsbare konstanten in het teksttype zijn, kan men drie dingen doen: het begrip 'aforisme' helemaal loslaten, *stipulatieve definities* poneren die voor een beschrijving van één bepaald geval voldoende zijn,[143] of een *historische beschrijving* van het 'genre' leveren, en die kent zijn eigen systematiek. Aangezien het heel goed zo zou kunnen zijn dat het vooral de vooronderstelling van een *diachrone* konstante is, die ons in de nesten heeft gebracht, lijkt afschaffing van het hele begrip aforisme mij bepaald te radikaal. De literatuurwetenschap zou niet veel toekomst hebben, als wij iedere keer dat een universele kategorie op een illusie blijkt te berusten, onze koncepten met de vuilnisman mee zouden geven.

Als het aforisme als teksttype in de diachronie kaleidoskopisch verspringt, zowel wat de 'eigenschappen' betreft als op het stuk van de 'leeswijze', dan moeten wij, wanneer wij er toch iets algemeners over willen zeggen, vóor alles die sprongsgewijze ontwikkeling zelf tot objekt van onderzoek maken. De systematiek wordt dan niet in konstanten in het materiaal gezocht, maar zij wordt gelokaliseerd waar zij in de wetenschap *onder alle omstandigheden* aanwezig behoort te zijn: in het beschrijvingsapparaat. Wij proberen een model op te stellen, dat geschikt is om de historische ontwikkelingen beschrijfbaar te maken. De term 'aforisme' hanteren wij dan niet als een

143 De, niet speciaal voor het genre-probleem bedoelde maar daar wel op toepasbare, stelling van Teesing 74 (22): 'alleen het hier en nu van de lezer [?] komt in aanmerking [voor het bepalen van het gezichtspunt van de onderzoeker]' aanvaard ik, maar de implikatie van het woord 'alleen' niet. Precies zoals men zeggen kan dat de onderzoeker zelf 'in iedere historische beschrijving zit', zo draagt die onderzoeker zìjn kennis van het verleden met zich mee. Als wij een diachroon corpus beschrijven moeten wij mede van de materiaalselektie in het verleden gebruik maken òf een volledig nieuw begrip ontwerpen, dat een ander corpus konstitueert dan het historisch aanvaarde.

zichzelf gelijkblijvende aanduiding van een teksttype, maar als een koncept dat in de loop van de tijd een wisselende inhoud heeft gekregen. In hoeverre er toch kontinuïteit is, zodanig dat het zelfde woord dienst kan blijven doen, moet blijken uit de historische beschrijving. Als de relaties in de beschreven werkelijkheid uiteindelijk toch systematische aspekten vertonen (bij intentionele objekten[144] zoals 'literaire teksten' mag dat niet uitgesloten worden), moet dat na de beschrijving alsnog blijken.

Hvišč en Winner gaan in die richting. Wat zij alleen niet doen, is: een toereikend beschrijvingsmodel voorstellen. Ik zal dat wel proberen, aanknopend bij ons onderzoek van sekundaire auteurs.

Dat lijkt een gevaarlijke procedure. Maar, men zij gerust, onze proefkonijnen zullen niet opgevoerd worden als wetenschappelijke getuigen, als leveranciers van geldige uitspraken, maar als woordvoerders van het literair-wetenschappelijke volk, en dan nog: op een bepaald moment in de tijd.[145] De typologie is geen *doel* maar het enige harde *gegeven* dat onze theoretici ons leveren. En hun 'theorieën' zijn voor mij mededelingen over de 'tekstkenmerken' op grond waarvan *zij* een aforisme onderkennen, en over de manier waarop zij vervolgens zo'n tekst lezen. Omdat teksteigenschappen door mij als stuurmiddelen beschouwd worden, behandel ik de wetenschappers, die over het aforisme geschreven hebben, als lezers die ver uitgewerkte verslagen leveren van datstuurproces en de gevolgen ervan voor hun lektuur. Niets gaat verloren, wij hebben niet voor niets gezocht, al is dat wat wij vinden niet wat er voor ons neergelegd werd.

9

Wanneer wij een beschrijvingsmodel opstellen voor de hantering van 'aforistische teksten' door lezers, dan moet daarin verwerkt zijn:

- de historiciteit van de verschijnselen;
- de relatieve konstanten (bijvoorbeeld het bestaan van een net-

144 'Met een bepaald doel vervaardigd door mensen', bedoel ik met deze term; artefakten. Dit stel ik tegenover 'op natuurlijke wijze ontstaan'.

145 Deze stap doe ik in dit boek niet voor het eerst. Vergelijk het hoofdstuk over LO's, en verder de diskussie over het fiktionaliteitsprobleem; ook bij de hierna volgende bespreking van de interpretatie als wetenschappelijke bezigheid wordt de zelfde manoeuvre uitgevoerd.

werk van teksttypen waarbinnen het aforisme meestal geplaatst wordt);
- de mogelijke (variante) relaties tot de andere teksttypen binnen het netwerk;
- de verschillende aard van de observaties die wij tegenkomen: over ‘signalen’, over ‘lezersatitudes’;
- het eventuele bestaan van echte konstanten, in de teksten zelf of in de lezersreakties.

Waar ik naar zoek, is in eerste instantie een algemeen model dat beschrijfbaar maakt, op grond van welke faktoren een bepaalde lezer besluit, met een ‘aforisme’ te maken te hebben, en wat dat voor gevolgen heeft voor zijn leeshouding, zijn verwachtingen omtrent de inhoud van de mededeling. Daarbij letten wij zowel op wat hij ‘theoretisch’ zegt, als op wat hij met de teksten doet.

Omdat ik de door ons bekeken onderzoekers als geartikuleerde lezers beschouw, zijn zij bij uitstek geschikt om het materiaal voor zo'n model te leveren. Maar natuurlijk gaat het uiteindelijk niet (alleen) om hen: ook andere lezers, hedendaagse en vroegere, moeten aan de tand gevoeld kunnen worden.

Hoe zou zo'n model er uit kunnen zien?

Om te beginnen, het doel ervan is zuiver heuristisch: inventarisatie van standpunten en leesgedrag. Wat is in de loop van de tijd als (literair) aforisme beschouwd, en op welke gronden? Wat zijn de konsekwenties van de ‘aforistische beslissing’? Daarvoor moet zowel de presentatie van primaire teksten, ook onder (half) synonieme benamingen, bekeken worden, als de beschrijving door sekundaire auteurs. Ik begin met het tweede, omdat wij ons tot nu toe daarmee bezig gehouden hebben. Daarna moet de vraag gesteld worden of het *zelfde* model gebruikt kan worden voor primaire teksten, of dat een ander ontworpen moet worden.

Voor de goede orde nogmaals: ik zoek voorlopig niet meer naar een algemene omschrijving van het teksttype aforisme, maar naar de opvattingen over dat teksttype zoals die zich historisch ontwikkelden, en naar de uiteenlopende standpunten in onze eigen tijd (een begrip dat ik ruim opvat, want al onze sekundaire auteurs vallen eronder).

Op p. 158-159 staat het door mij opgestelde model, ingevuld op Mautner, wiens uitspraken uitgebreid genoeg geciteerd zijn om mijn beslissingen kontroleerbaar te maken. Hieruit valt af te lezen:

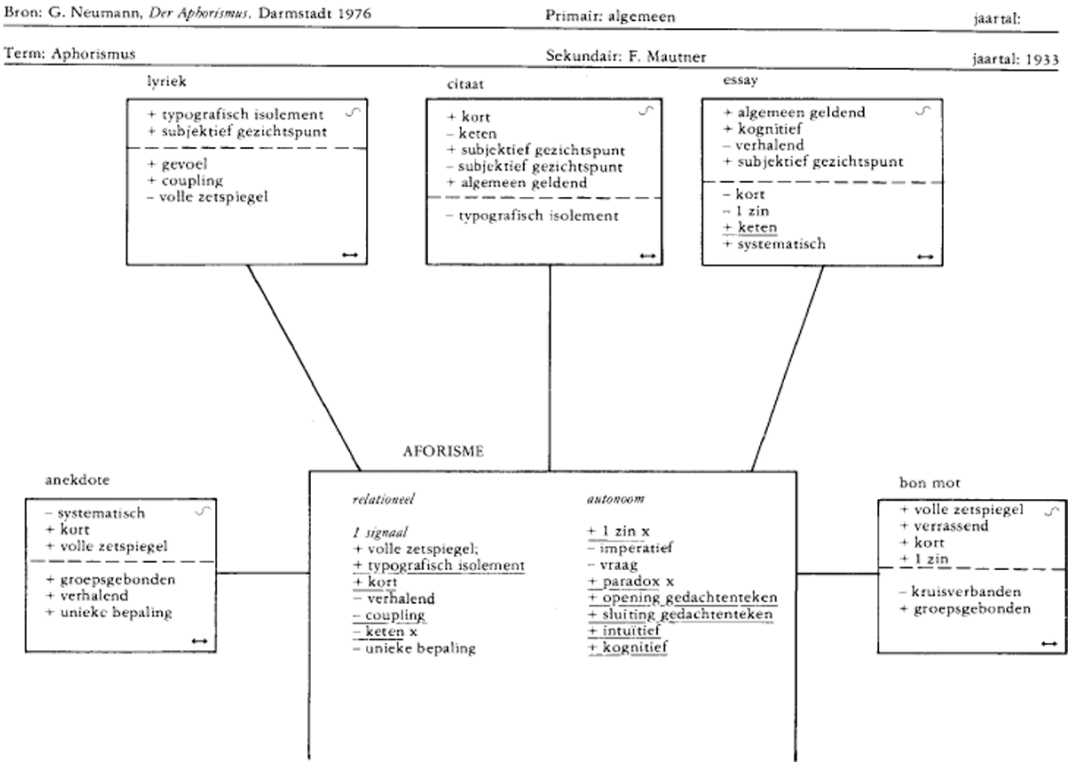
Bron: G. Neumann, Der Aphorismus. Darmstadt 1976
Primair: algemeen
jaartal:
Term: Aphorismus
Sekundair: F. Mautner
jaartal: 1933
lyriek
+ typografisch isolement
+ subjektief gezichtspunt
+ gevoel
+ coupling
- volle zetspiegel
citaat
+ kort
- keten
+ subjektief gezichtspunt
- subjektief gezichtspunt
+ algemeen geldend
- typografisch isolement
essay
+ algemeen geldend
+ kognitief
- verhalend
+ subjektief gezichtspunt
- kort
- 1 zin
+ keten
+ systematisch
AFORISME
anekdote
- systematisch
+ kort
+ volle zetspiegel
+ groepsgebonden
+ verhalend
+ unieke bepaling
relationeel
1 signaal
+ volle zetspiegel;
+ typografisch isolement
+ kort
- verhalend
- coupling
- keten x
- unieke bepaling
autonoom
+ 1 zin x
- imperatief
- vraag
+ paradox x
+ opening gedachtenteken
+ sluiting gedachtenteken
+ intuitief
+ kognitief
bon mot
+ volle zetspiegel
+ verrassend
+ kort
+ 1 zin
- kruisverbanden
+ groepsgebonden

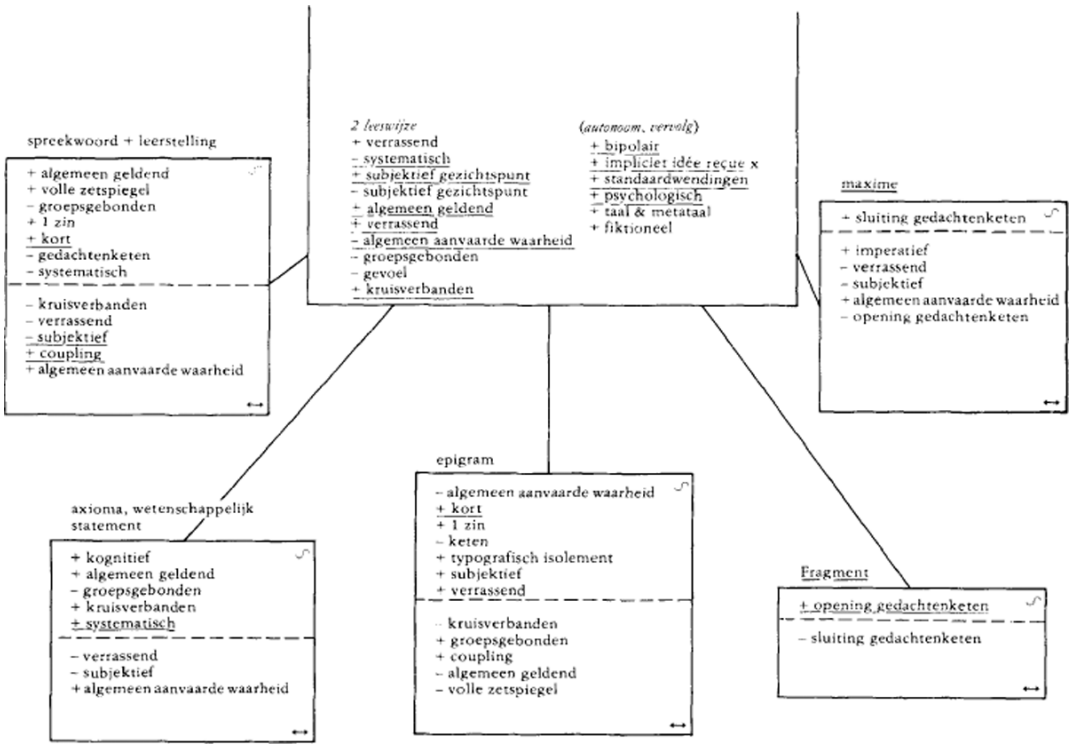
spreekwoord + leerstelling
+ algemeen geldend
+ volle zetspiegel
- groepsgebonden
+ 1 zin
+ kort
- gedachtenketen
- systematisch
- kruisverbanden
- verrassend
- subjektief
+ coupling
+ algemeen aanvaarde waarheid
2 leeswijze
+ verrassend
- systematisch
+ subjektief gezichtspunt
- subjektief gezichtspunt
+ algemeen geldend
+ verrassend
- algemeen aanvaarde waarheid
- groepsgebonden
- gevoel
+ kruisverbanden
(autonoom, vervolg)
+ bipolair
+ impliciet idée reçue x
+ standaardwendingen
+ psychologisch
+ taal & metataal
+ fiktioneel
maxime
+ sluiting gedachtenketen
+ imperatief
- verrassend
- subjektief
+ algemeen aanvaarde waarheid
- opening gedachtenketen
axioma, wetenschappelijk statement
+ kognitief
+ algemeen geldend
- groepsgebonden
+ kruisverbanden
+ systematisch
- verrassend
- subjektief
+ algemeen aanvaarde waarheid
epigram
- algemeen aanvaarde waarheid
+ kort
+ 1 zin
- keten
+ typografisch isolement
+ subjektief
+ verrassend
- kruisverbanden
+ groepsgebonden
+ coupling
- algemeen geldend
- volle zetspiegel
Fragment
+ opening gedachtenketen
- sluiting gedachtenketen

1 over welke andere teksttypen ('netwerk') Mautner uitspraken doet (namelijk als een eigenschap binnen een andere rubriek van het netwerk onderstreept is);
2 of Mautner van mening is dat een ander teksttype slechts in naam onderscheiden is van het aforisme (onderstreping van de rubrieknaam in het netwerk, bijvoorbeeld maxime);
3 of Mautner *verschil* ziet met een ander teksttype (in dat geval worden in de netwerkblokken de onderscheidende eigenschappen in het vak ↔ onderstreept, en tegelijk vindt onderlijning in het middenblok plaats);
4 of Mautner *overeenkomst* ziet met een ander teksttype (onderstreping in het middenblok en in het netwerk-blok onder rubriek ∩);
5 welke eigenschappen niet 'relationeel', d.w.z. in een (soms graduele) vergelijking met andere teksttypen, gesignaleerd worden maar als 'essentieel' gekenmerkt (in middenblok onder het hoofd 'autonoom' aangestreept)[146];
6 of het om een 'signaal' gaat of om 'lezersverwachting c.q. - attitude' (horizontale tweedeling in het middenblok, alleen onder 'relationeel' omdat 'essentialia' geen signaal-funktie kunnen hebben).

Enkele 'rubrieken' uit het model vergen nog kommentaar: 'volle zetspiegel' heeft betrekking op het vollopen van de regel ('proza') tegenover extra bladwit links en/of rechts;[147] 'typografisch isolement' is natuurlijk bij iedere tekst aanwezig, het gaat om door de criticus/wetenschapper aangewezen extra-markeringen; 'unieke bepaling' heeft betrekking op het voorkomen van persoonsnamen e.d.; 'coupling' betreft de aanwezigheid van metrische patronen of klankherhalingen; 'keten' slaat op de aan- of afwezigheid van argumentatievormen.

In de blokken van de andere teksttypen binnen het netwerk worden alleen die rubrieken genoemd die voor de vaststelling van

146 De vertikale tweedeling in dat middenblok is enigszins variabel: de één noemt essentieel wat voor de ander een onderscheidend kenmerk is. Ik breng de indeling alleen aan voor de overzichtelijkheid, en volg de meest voorkomende gevallen. Als een 'vergelijkende eigenschap' alleen in het middenblok onderlijnd wordt, volgt daaruit van zelf dat de betreffende LW-er of criticus van mening is dat het om een essentiale gaat.

147 Cf. Geggus 61.

het aforisme relevant zijn op grond van de door de sekundaire auteurs expliciet vermelde overeenstemming en/of verschil. Het is perslot het netwerk van het aforisme, en niet een volledig systeem waarbij ieder ander type weer van een eigen netwerk voorzien zou moeten worden. Als een 'eigenschap' niet genoemd wordt in die andere blokken, betekent zulks dus niet dat hij afwezig is, maar dat hij door niemand kenmerkend geacht wordt (met het oog op overeenkomst of verschil met het aforisme). Nieuwe proefpersonen zullen vermoedelijk uitbreiding van het aantal items noodzakelijk maken, hetgeen door bijschrijven aangegeven kan worden.

De aanwijzingen bovenaan het blad spreken voor zich zelf.

Tenslotte: het teken x houdt in: wordt genoemd als 'vaak voorkomend'.

In het model zijn alle opmerkingen, die wij tegengekomen zijn, verwerkt; het heeft dus uiteraard geen 'sluitend' karakter, maar herbergt innerlijke tegenstrijdigheden. Het moet *alleen* dienen om uiteenlopende standpunten met behulp van één beschrijvingsschema toegankelijk te maken, en de verschillen tussen die standpunten met één oogopslag te laten overzien. Mautner, om bij mijn voorbeeld te blijven, spreekt over lang niet al de genoemde teksttypen en kenmerken, dus slechts een deel van de items is onderstreept. Men moet hopen dat toepassing op anderen nooit het resultaat oplevert, dat alles onderlijnd wordt: dat zou wijzen op een schizofreen in ons midden.

De bedoeling is nu dat alle (om te beginnen: sekundaire) auteurs met dit schema in de hand beschreven worden. Zit het goed in elkaar, dan moeten (diachrone) ontwikkeling en (synchrone) variaties in standpunten af te lezen zijn uit de ingevulde formulieren. De eventuele aanwezigheid van vaste eigenschappen ('kortheid' bijvoorbeeld?) moet evenzeer blijken als het wellicht relatieve karakter daarvan ('kort in vergelijking met het essay'). Eigenschappen of leeshoudingen die alleen voor een subgroep van teksten als konstitutief aangenomen worden, of die slechts voor een bepaalde periode aan te wijzen zijn (de 'Romantiek' bijvoorbeeld) moeten van als blijvend beschouwde enerzijds, en van fakultatieve anderzijds, te onderscheiden zijn. Dit maakt het model mogelijk.

Wat het *niet* kan, is: één standpunt in zijn volle samenhang beschrijven. Het is een selektief model. Alleen waarnemingen die een standpunt van andere doen verschillen of daarmee overeenstemmen, zijn registreerbaar. De interne samenhang is op zijn

gunstigst uit de onderstrepingen *af te leiden.* Het schema is niet gericht op een ‘rechtvaardige’ weergave van standpunten.

Het spreekt in het licht van het zoëven gezegde wel van zelf, dat een geschiedenis van het aforisme niet *geschreven* kan worden aan de hand van de ingevulde formulieren (zelfs als daar een maximaal aantal auteurs in betrokken wordt), maar wel *heuristisch ondersteund* en *gekontroleerd.* Persoonlijk ben ik van mening dat alleen zo'n uitgebreide geschiedenis nog interessant is voor inzicht in het kaleidoskopisch verspringende teksttype, maar in mijn opzet is ruimte gelaten voor die theoretici die aan de mogelijkheid van een strakkere systematisering vasthouden, en in een latere fase de geïnventariseerde standpunten voor het uitwerken daarvan willen benutten.

Tot op dit moment heb ik alleen over sekundaire auteurs gesproken. Maar wie een onderscheid aanbrengt tussen ‘signaalfunktie’ (= ‘lezerssturing’) en ‘leeswijze’ (= ‘interpretatie-kader’) heeft de *presentatie* van de teksten al in huis gehaald.

Het schema leent zich dunkt mij zonder wijzigingen voor een onderzoek met proefpersonen, die de opdracht krijgen, zelf de onderstrepingen aan te brengen: een soort analytische versie van de intuïtieve procedure waarmee wij begonnen zijn.

De bevindingen van sekundaire auteurs en proefpersonen, en de eigen veronderstellingen van de onderzoeker (of deze zich nu richt op een diachrone beschrijving van het teksttype, dan wel uiteindelijk mikt op een typologie van konstanten in netwerk en teksteigenschappen), vragen om een kontrole-systeem waarin het tekstaanbod zelf systematisch verwerkt is, voorzover dat op intersubjektieve (d.i. niet-interpretatieve) grondslag mogelijk is.

Voor de beschrijving van dat primaire tekstaanbod, die de uitspraken over ‘lezerssturing’ toetsbaar moet maken, is het model niet erg geschikt. De meeste observaties, vooral die met betrekking tot het netwerk en de ‘autonome’ eigenschappen, zijn te zeer afhankelijk van interpretatieve handelingen van de zijde van de onderzoeker, die op zijn best van zich zelf een zoveelste proefpersoon zou maken. Wat een voordeel van het model is m.b.t. de beschrijving van standpunten van sekundaire auteurs, is een nadeel als het om de ‘aforistische’ teksten zelf gaat.

Ik heb daarom voor het tekstaanbod een afzonderlijke vragenlijst ontworpen, die subjektief-interpretatieve beslissingen uitsluit,

of op zijn minst als zodanig zichtbaar maakt.

Dat is de lijst hieronder.

Invulling heeft in dit geval plaats gevonden op Bloem.

Het nut van deze lijst is: kontrole op en aanvulling van de beweringen van sekundaire auteurs (vandaar dat onze bevindingen er weer in verwerkt zijn), en bijrichting van de eigen waarnemingen van de onderzoeker. Deze zal de lijst per auteur moeten invullen, liefst voordat hij zijn objekt grondig gaat onderzoeken, en tot beschrijving (of bij een andere doelstelling: hypothesevorming) overgaat. Zijn resultaten mogen niet strijdig zijn met deze voorafgaande intersubjektieve vaststellingen.

Aforisme
Checklist primaire literatuur (ingevuld op J.C. Bloem)

1	*Presentatie*			
1.1	Worden de teksten als ‘aforismen’ aangeboden?			*ja*
1.2	Komt een andere benaming voor?			*nee*
1.3	Bestaat de totaaltekst uit meer dan alleen ‘aforismen’?			*nee*
	Zo ja, welke tekst-typeringen komen er dan nog meer voor?			
1.4	Is de typering tot stand gekomen door auteur of editeur?			*auteur*
1.5	Is er binnen de totaaltekst ordening (bv thematisch)?			*nee*
	Zo ja, wie heeft deze aangebracht?			
1.6	Worden de teksten binnen het totaal geïsoleerd?			*ja*
1.7	Andere punten?			*teksten genummerd*
2	*Formele eigenschappen*			
	(Frekwentie aangegeven in cijfers of globaal: ‘soms’, ‘vaak’)			
2.1	Loopt de zetregel vol?			*ja*
2.2	Tekstlengte:	2.2.1	één zin	*24x*
		2.2.2	meer zinnen	*2: 25x, 3: 7x, meer: 21x*
		2.2.3	samengestelde zin	*vaak*
		2.2.4	aantal woorden	*3 tot 243*

2.3	Stijlfiguren:	2.3.1	paradox	*ja*
		2.3.2	antithese	*ja*
		2.3.3	vergelijking	*ja*

		2.3.4	ellips	*nee*
		2.3.5	vraag	*ja*
		2.3.6	uitroep	*ja*
		2.3.7	verbinding van teksten door deixis?	*nee*
		2.3.8	bevatten de teksten direkte rede (bv citaten)?	*soms*
2.4	Andere punten?			
3	*Materiële eigenschappen*			
3.1	Bestaan de teksten uit			
		3.1.1	een enkelvoudige uitspraak (‘Satz’)	*soms*
		3.1.2	een serie uitspraken?	*vaak*
3.2	Zijn er expliciete inhoudelijke relaties tussen de teksten?			*nee*
3.3	Worden thema's aangegeven? (Zo ja, welke?)			*nee*
3.4	Variëren de teksten bekende zegswijzen			
		3.4.1	door ironisering?	*soms*
		3.4.2	door ‘nieuwmaking’?	*nee*
3.5	Komen onder het hoofd ‘aforisme’ vertelteksten voor?			*ja*
3.6	Komen onder het hoofd ‘aforisme’ redeneerteksten voor?			*ja*
3.7	Andere punten?			

10

Naar mijn mening, ik hoef het ongetwijfeld niet meer nadrukkelijk te zeggen, zijn alle op tafel liggende voorstellen m.b.t. het aforisme als teksttype (intern koherent te ordenen, en extern in een systeem onder te brengen) prematuur. Een lange weg van empirisch onderzoek ligt voor ons, willen wij ooit tot een overzichtelijke beschrijving, en misschien tot een typologie, komen. Deze konklusie is onvermijdelijk voor onderzoekers die geen essentialistische of normatieve theorieën nastreven, doch empirische rechtvaardiging van hun beweringen zoeken. Ten gevolge van de fenomenologische traditie in de literatuurwetenschap heeft men meestal gemeend,

soms zonder het zelf erg goed in de gaten te hebben, dat een kontroleerbare beschrijving al binnen ons bereik ligt. Voor het

aforisme konkludeer ik dat daarvan geen sprake kan zijn: de ‘kontrole’ op de uitspraken draagt voorlopig slechts het karakter van introspektie. Men is over de heuristische fase, dat stiefkind van de literatuurwetenschap, heen gesprongen, met het gevolg dat veldonderzoekers òf zelf een normatief voorstel op tafel leggen,[148] òf iedere poging tot systematisering laten varen, omdat zij aan de bestaande voorstellen niets hebben.

Er is geen reden om aan te nemen dat met andere teksttypen minder normatief en essentialistisch omgesprongen is; wij hebben dat voor de algemene genretheorie (‘genologie’), die vooral de ‘hoofdgenres’ bestrijkt, al (inderhaast) gekonstateerd.

Een belangrijke volgende vraag is, of voor andere tekstsoorten dan het aforisme ook een onderscheid ‘signaal’-‘leeswijze’, en, daarmee samenhangend, een netwerk-model te konstrueren is. Ik zal a.d.h.v. een bekend type literaire tekst, het sonnet, schetsmatig laten zien, hoe de problemen daar liggen. Dat ik het mij daarbij ‘gemakkelijk’ maak, door niet een breed veld als bijvoorbeeld ‘de roman’ te kiezen, besef ik heel goed. Wel acht ik de zelfde weg ook daar te bewandelen, maar de komplikaties zijn zó groot, gezien alleen al de enorme omvang van de sekundaire literatuur, dat een op werkelijke leeshoudingen gericht onderzoek mij een illusie lijkt. Vermoedelijk zal beperking tot een doorsnede in de tijd, of tot een deeltype, noodzakelijk zijn, en kan pas in een veel later stadium, als een aantal deelonderzoeken verricht zijn, aan een meer omvattende aanpak gedacht worden.

Zo goed als alle bekende auteurs over het sonnet[149] sommen het volgende rijtje eigenschappen op:

- de omvang van 14 regels als enige konstante; afwijkingen van deze distinktieve eigenschap[150] zijn altijd zodanig dat de 14-regel-norm impliciet aanwezig is;
- vaste typografische segmenteringen onderscheiden in bepaalde perioden het sonnet van andere (poëtische) teksttypen: 8-6, 4-4-3-3, 4-4-6, 4-4-2-4, 12-2, 8-4-2;
- rijmschema's zijn in bepaalde perioden konstitutief: abba/abba/ccd/ccd; abba/cddc/ee/fggf; abba/cddc/effe/gg etc;

148 Zie hierboven, noot 120!
149 Met de observaties van sekundaire auteurs ga ik hier niet in diskussie.
150 *Bijna* distinktief. Vrijwel iedereen wijst op het bestaan van de quatorzaine.

- er zijn meestal tweedelingen aanwezig op enigerlei formeel niveau (rijm, klank);
- bepaalde rijmschema's zijn prohibitief (vooral 7 × 2 gepaard, soms ook 7 × 2 gekruist);
- maat: de versregel bestaat uit 5 jambische, later vaak 6 jambische of daktylische, en soms 5 of 6 trocheïsche, voeten (andere maatsoorten komen voor maar zijn niet konstitutief);
- in bepaalde perioden is een cesuur, op allerlei wijzen gemarkeerd, verplicht, en wel na de 3de voet bij 5 of 6 voeten en soms na de 2de bij 5;
- (fakultatieve) stilistica: oxymoron, parallelisme, antithese, chiasme, paradox.

Naast deze formele kenmerken worden, weer: zo goed als door iedereen, inhoudelijke genoemd:

- behalve de zeldzame Milton-variant, toont het sonnet een inhoudelijke tweedeling (volta, chûte, omslag), korresponderend met de formele (indien aanwezig);
- de tweedeling kan verschillende vormen aannemen: 1. twee op het oog logisch tegengestelde ‘blokken’ die door de lezer in een ‘hogere’ eenheid opgenomen worden (paradox), 2. de parallel-schakeling van, logisch onverbonden, noties uit verschillende sektoren van de menselijke ervaringswereld (aardshemels, fysiek-psychisch, menselijk-dierlijk, mannelijk-vrouwelijk, individueel-algemeen etc., vaak in kombinatie).

Mijn samenvatting: meestal spreekt het sonnet een dualistische of een dialektische zienswijze uit.

Deze, formele en materiële, ‘kenmerken’ deelt het sonnet gedeeltelijk met andere teksttypen (distichon, epigram, haiku) of onderscheidt het juist daarvan (rondeel, ode, quatorzaine).

Ook ‘autonome’ eigenschappen komen wij tegen, vooral met betrekking tot het bij uitstek geschikt zijn als kognitief instrument. Het sonnet zou zich richten op inzicht in samenhangen die voor het rationele kennen niet toegankelijk zijn (cf het formele en inhoudelijke dualisme).

Het valt op dat niet zelden het sonnet genoemd wordt als de vorm die op uitzonderlijk effektieve wijze de potenties van alle lyriek verwezenlijkt (dit gebeurt meestal in deze vorm: lyriek *wil* dit of dat; het sonnet *doet* dit of dat). Het lijkt mij niet te gedurfd, om dergelijke gedachtegangen in verband te brengen met bepaalde

LO's; dit kan aanleiding geven tot een historische hypothese van het type: het sonnet domineert in de west-europese literatuur op ogenblikken dat de poëzie een metafysisch-kognitieve funktie toegekend wordt. Ook bepaalde tijdgebonden formele schema's, zoals die waarin de gulden snede of het symmetrie-principe terug te vinden zijn, kunnen met deze LO verband houden: 'het ideale gedicht is opgebouwd volgens de wetten van de kosmos'. Deze gedachte zou ook voor de beschouwing van andere teksttypen nuttig kunnen zijn.

Vergelijken wij deze schets van het sonnet met de beschrijving van het aforisme, dan konstateren wij:

1 Ook hier is sprake van een verschil tussen 'signaal-kenmerken' en 'leeswijzen',[151] waarvan de eerste overigens nog een potentie kunnen hebben die bij het aforisme doorgaans ontbreekt, namelijk de aanwijzing: dit is, binnen bepaalde LO's, een literaire tekst;
2 De formele kenmerken zijn slechts voor een deel op onderscheiding t.o.v. andere teksttypen gericht; vaak geven zij gestalte aan opvattingen omtrent potenties van poëtische teksten in het algemeen;
3 Onderscheid t.o.v. andere teksten is vooral te vinden op het terrein van de 'leeswijze'.

Anders en eender. De konklusie uit een vergelijking met onze bevindingen omtrent het aforisme luidt: ook bij het sonnet is sprake van historische evolutie van het teksttype, en van plaatsing in een (variabel) netwerk. Het beschrijvingsmodel kan dus ook hier toegepast worden. De (relatieve) konstanten, bijvoorbeeld eigenschappen die gedurende een bepaald tijdsverloop het zelfde blijven, zijn bij het sonnet sterker gemarkeerd, hetgeen zeggen wil dat de schrijver en lezer van sonnetten met een striktere normering rekening moeten houden dan bij het aforisme. Het heuristische model zal dus bij het sonnet vooral geschikt zijn voor het toetsen van een versexterne poëtica aan de praktijk,[152] voor het opsporen van de poëtica als daarover niets bekend is, en voor het kontroleren

151 Bij een proefonderzoek met ervaren en niet-ervaren poëzielezers is mij gebleken dat de eerste groep in bepaalde gevallen tot een andere (namelijk op een 'omslag' gerichte) interpretatie komt dan de tweede.
152 Zelfs in 'klassieke' perioden komen vrij forse afwijkingen van de 'norm' voor.

van de beweringen van sekundaire auteurs.[153]

Voor de goede orde: ik ontwerp ditmaal geen lijst van vragen waaraan primaire teksten onderworpen kunnen worden, omdat het mij alleen gaat om de vraag of het onderzoek in de door mij voorgestelde richting ook voor andere teksttypen dan het aforisme zinvol is. Die vraag acht ik positief beantwoord.

11

Onderzoek via het netwerk-model en de vragenlijst heeft, als gezegd, enerzijds een historisch-heuristisch doel, anderzijds een kontrolerend. Ontwikkelingen in het netwerk kunnen opgespoord worden, kontrole op beweringen over teksteigenschappen uitgevoerd. Door anderen, of door de onderzoeker zelf, aangenomen (tijdelijke) konstanten en variabelen, in teksttype èn netwerk, moeten uit invulling van model en lijst blijken.

De gegevens die de onderzoeker op deze wijze verwerft, hebben betrekking op de manier van omgaan van lezers met (literaire) teksten, en alleen in relatie daarmee op eigenschappen van die teksten zelf. Dat is geen bezwaar voor de literatuurwetenschapper die inzicht in aard en ontwikkeling van literatuuropvattingen als zijn eerst bereikbare doel heeft gesteld.

Wie in mijn voorstel voor een aanpak van het genre-onderzoek opnieuw een sterk element van historisering van de theorievorming ziet, zal ik niet tegenspreken. Dat heeft ook gevolgen voor de vraag of genre-herkenning misschien tot gefundeerde literariteitsbeslissingen kan leiden. Niet alleen is de vraag of een genre ‘literair’ genoemd mag worden niet steeds eenduidig te beantwoorden (het aforisme wordt niet door iedereen tot de literatuur gerekend, evenmin als het pamflet-sonnet), maar bovendien is de beslissing, of een tekst tot een bepaald genre behoort, niet altijd unaniem. Dus: literariteitsbeslissingen op grond van genre zijn alleen mogelijk als de tekst al herkend is als vertegenwoordiger van een bepaald teksttype en als bovendien aangenomen wordt dat dit teksttype ‘literair’ is.

Een lang antwoord op de vraag of genre-kenmerken tot een eenduidige literariteitsbeslissing kunnen leiden. Een korter is: nee.

153 De afstand tussen vaak heel gemakkelijk vast te stellen feiten en de thesen van de bekende auteurs over het sonnet, zoals Mönch en Jost, is niet zelden aanzienlijk.

Hoofdstuk V
De grenzen van de wetenschappelijke interpretatie

1

De diskussie over de (min of meer) wetenschappelijke interpretatie van literaire werken is niet van vandaag of gisteren. Des te opvallender, dat het tot nu toe overwegend een gedachtenwisseling 'van binnenuit' is gebleven, met als voornaamste vragen: hoe gaat de interpreet te werk, en: kan interpretatie wel een wetenschappelijke handeling zijn.

Deze vragen blijven interessant, maar zijn toch naar de tweede plaats gedrongen, nu niet alleen de 'interpretatieve' fase, met zijn bijna exklusieve aandacht voor juist deze aanpak, voorbij is, maar ook de tegen-beweging al verouderd aandoet.

Aan de boven gestelde vragen gaat iets vooraf: Het valt op dat bepaalde literatuurwetenschappelijke stromingen wèl behoefte hebben aan interpretaties (en vervolgens de vraag van het 'hoe' aan de orde stellen), terwijl andere het blijkbaar heel goed zonder kunnen doen (en vanuit die positie het hele probleem negeren of de mogelijkheid van een wetenschappelijke interpretatie-methode kortweg ontkennen).

Blijkbaar hangt het van iemands vooronderstellingen, wetenschappelijk maar misschien ook wel literair, af, of hij zich om deze vraag bekommert, ja of nee. Wie die vooronderstellingen wil achterhalen alvorens over de mogelijkheid van literatuurwetenschappelijke interpretaties te gaan spreken, doet verstandig, eerst te onderzoeken, of al die elkaar bestrijdende en tegensprekende interpreten (zij zijn er nog steeds) het misschien op een paar punten toch wel met elkaar eens zijn. Deze vraag is in ons land bij mijn weten voor het eerst principieel aan de orde gesteld door Van Rees/Verdaasdonk en Beekman. Hun bevindingen - de gemeenschappelijke literaire normen zijn 'eenheid' en 'diepzinnigheid' - lijken mij aanvechtbaar, want eerder dan om waarde-normen gaat het om literariteitscriteria, maar de weg van het onderzoek is juist. En om die in te slaan hoeft men nog geen bestrijder van de interpretatieve aanpak te zijn.

Het begrip ‘interpretatieve richtingen’ is natuurlijk een vrij krasse veralgemening. Met deze term wil ik niets anders aanduiden dan: de literair-kritische en literair-wetenschappelijke stromingen die aan de tekstinterpretatie een belangrijke, meestal centrale, plaats toekenden. Men kan daarbij denken aan de Russische Formalisten, de New Critics, Scrutiny, de Explication de texte, Spitzer, de Trivium-groep plus de latere duitse ‘Interpretative Richtung’, de school Hellinga, Jakobson, Merlyn. Over het laatste zwijg ik verder.

Zijn er presupposities die al deze personen en groepen gemeen hebben? Op het eerste oog zie ik deze drie globale overeenkomsten: het *primaat van de poëzie*, de stelling dat *de tekst een ‘totaalbetekenis’ heeft*, en het *kognitieve karakter van de literaire tekst als taalhandeling.*

Ik zal deze vooronderstellingen één voor één kort bespreken en toelichten: daarbij zal meteen al duidelijk worden dat aan de Russische Formalisten een afzonderlijke plaats toegekend moet worden. Op alle drie de punten nemen zij een afwijkend standpunt in.

Primaat van de poëzie/lyriek:[154] De bijzondere plaats die de poëzie inneemt, komt op drie manieren tot uitdrukking: 1. de poëzie-interpretaties zijn verre in de meerderheid, 2. de methodische aanwijzingen zijn alleen bij korte teksten praktisch uitvoerbaar en 3. de poëzie wordt als literaire uiting het hoogste aangeslagen.

Er is hier sprake van een voorkeur. Om te beginnen komen wij wel degelijk interpretaties tegen van vertelteksten (Spitzer, de Formalisten, Trivium) en van drama's (New Critics, Scrutiny), en verder ontmoet men veelvuldig de opmerking dat de analyse van lange teksten niet *principieel* onmogelijk geacht moet worden.

Maar wel is er bijna altijd (uitzondering: de Formalisten) een evident verschil in doelstelling en aanpak bij de interpretatie van poëzie/lyriek enerzijds en vertelteksten plus drama's anderzijds.

Bij poëzie wordt het interpretatieve resultaat meestal geformuleerd in termen van de ‘eigenlijke’ of de ‘diepere’ *betekenis.*[155] De interpreet kan deze echter niet rechtstreeks vastleggen; dat kan alleen het gedicht zelf, dat principieel niet-parafraseerbaar en niet-resumeerbaar is.

154 Het onderscheid dat men tussen deze twee begrippen kan aanbrengen (globaal: formeel ↔ inhoudelijk) is voor *dit* betoog niet relevant, en wordt bovendien gekompliceerd door het feit dat de invulling per taal verschilt.

155 Daar komt natuurlijk de bovengenoemde gedachte vandaan, dat er een dominante norm ‘diepzinnigheid’ zou zijn.

Van vertelteksten en drama's wordt dit zelden beweerd, behalve door de New Critics waar het drama's betreft. Bij de niet-poëzie, om de traditionele driedeling los te laten en te vervangen door een onderscheid dat bij de meeste ‘interpretatieven’ meer ter zake lijkt, richt de analyse zich op bepaalde *aspekten* van de tekst: vertelinstantie, perspektief, tijd, ruimte, personage, spanningsverloop, thematiek. Deze teksten worden zonder aarzeling geparafraseerd, bijvoorbeeld in de vorm van het vaststellen van een ‘plot’ (fabel).

Voorzichtig blijvend, konkludeer ik dat de meeste interpretatieven van mening lijken te zijn dat in poëzie specifieke ervaringen gefixeerd worden die de interpreet moet proberen te achterhalen door middel van wijs-handelingen (want ‘in andere termen omschrijven’ is niet mogelijk), terwijl bijvoorbeeld bij romans de *strategieën* bestudeerd worden die een schrijver gebruikt om zijn bijzondere kijk op de wereld, die wél herformuleerbaar is, uit te spreken.

Deze geprivilegeerde plaats voor de poëzie/lyriek vindt men ook vaak terug bij de literatuurtheoretici.

De (lyrische) tekst heeft een totaalbetekenis. Natuurlijk zou men kunnen zeggen, dat juist bij resumeerbare en parafraseerbare teksten sprake is van één samenhangend komplex op betekenisniveau: het argument, het thema, de fabel, de plot, de semantische ‘dieptestruktuur’. Maar dat is niet waar men aan moet denken bij deze ‘totaalbetekenis’. Die is niet de logische of chronologische herordening van het resumé (dat zelf een betekenisverloop in de tekst verkort weergeeft), maar het is de ‘eigenlijke’ betekenis die *niet uitgesproken wordt*, niet geavoueerd noemde Van Ostaijen dat.

De lezer kan die diepere betekenis alleen maar *ervaren.* De criticus/wetenschapper kan hem *ervaarbaar* maken, zijn taak is majeutisch. Uiteindelijk ‘ontsnapt’ het gedicht steeds aan de greep van de interpreet. Men zou kunnen zeggen: de totaalbetekenis is als een magnetisch veld, de criticus kan de figuren van de deeltjes die dat veld vormen natekenen, maar het magnetisch veld zelf is niet te zien. Enfin, dit is maar een metafoor voor iets dat ik zelf ook maar half begrijp, al ‘voel’ ik wel waar het om gaat.

Een paar voorbeelden van formuleringen voor deze bindende kracht, die ‘totaalbetekenis’, een woord dat natuurlijk allerlei varianten in zich bergt voor ‘de kracht die alle elementen in één betekenisgeheel samen brengt’:

Spitzer: de ‘inward life-center’, het ‘creative principle’, de ‘inward

form' (de befaamd-beruchte 'innere Form' in engelse jas), 'the whole'. Let wel, wat men hieronder verstaan moet, zegt Spitzer nergens, noch in het essay waarin deze termen voorkomen (Spitzer 62), noch elders. Wij kennen dit 'geheel' slechts uit de delen, en die zijn weer alleen als elementen van dat geheel zinvol te begrijpen, maar de aard van 'the whole' blijft onbesproken. Het heeft er veel van weg dat het alleen vast te leggen is in (de beschrijving van) het *kenproces*, of hoogstens in de vorm van een, heel vaag geformuleerde, samengestelde hypothese.

Staiger (71: 11-12): 'ein Geist, der das Ganze beseelt'; de waarneming van het ritme dat het geheel doortrekt 'ist die Aufgabe der Interpretation', 'Stil [...] das worin ein vollkommenes [!] Kunstwerk - oder das ganze Schaffen eines Künstlers oder auch einer Zeit - in allen Aspekten übereinstimmt'.

Niet op de pianist schieten. En als U Lotman aanvaardt, met zijn 'periode-kode', 'werk-kode', 'auteurskode': zelfs niet op Staiger schieten. Men zou geneigd zijn, aan te nemen dat zulke dingen door niemand meer gezegd worden, en wat de formulering betreft is dat misschien ook wel waar. Maar de onderliggende gedachte?

Jack W. Meiland (78) spreekt enkele tientallen malen van 'the meaning of the work', maar wat men onder de 'betekenis' *van een hele tekst* moet verstaan, zegt hij niet. Wel dat 'meaning' iets anders is dan 'significance', een onderscheid dat vanouds bekend is, en dat door E.D. Hirsch uitgebreid toegelicht was. Over Hirsch gesproken. 'Before I can judge just how the changed tradition has altered the significance of a text, I must understand its meaning or *Sinn*' (Hirsch 73: 216). Men moet mij maar op mijn woord geloven dat Hirsch onder 'meaning' beslist niet de som van de detailbetekenissen verstaat, maar iets dat 'meer' is, dat aan het 'geheel' eigen is. Vergelijk de strukturalisten, en ook Spitzer (62: 7).

Een andere Angelsaks, Beardsley, ik kies geen kleine kinderen: interpretatie is 'a statement that the work has such-and-such an implicit meaning' (Beardsley 78: 352). En John Ellis, in hetzelfde tijdschriftnummer, 259: 'The object of literary criticism, then, is an interpretative hypothesis as to the most general principle of structure which can be abstracted from the combination of elements in a literary text', en dat is hetzelfde als 'a statement of the meaning of the text'. Die 'combination of elements' maakt Ellis' omschrijving al toegankelijker voor kritische diskussie, maar wat is een 'struktuurprincipe'?

Murray Krieger: Een gedicht is een ‘extended metaphor’. ‘The critic's hypothesis of the work's form is his best guess about what this extended metaphor is’, die hypothese is zelf een ‘reductive metaphor’ en ‘tests itself by its capacity to account for every aspect of the work’ (Krieger 69: 234).

Dit is een interessante bewering, de meest konkrete tot nu toe. Het gedicht als ‘extended metaphor’, dat lijkt me een aardige samenvatting van, en korrektie op, al die vage omschrijvingen van de ‘totaalbetekenis’. Het is bovendien in deze formulering duidelijk dat het hier om een heel bepaalde poëzie-opvatting gaat. De komplikaties worden door Krieger ook bepaald niet verdoezeld, want de vraag hoe men de (een) betekenis van een niet-konventionele metafoor vaststelt, is, dunkt mij, net zo moeilijk te beantwoorden als die naar de rechtvaardiging van een interpretatie.

Voor het geval dat de lezer denkt dat iedereen zo duidelijk is gaan formuleren als Murray Krieger, wijs ik op die steeds breder wordende kring van semiotisch georiënteerde literatuurwetenschappers, die de literaire tekst *in zijn geheel* als een ‘teken’ beschouwen, hetgeen een niet nader geanalyseerde totaalbetekenis veronderstelt.[156] Opnieuw komt de vraag op: wat betekent ‘betekenis’ hier dan?

Het kognitieve karakter van het gedicht (soms: de literatuur). Het meest uitgesproken op dit punt, zijn de formuleringen van enkele New Critics. Allen Tate schrijft in 1941 een hele, proto-semiotische, verhandeling over ‘Literature as Knowledge’. Daarin wordt ‘poetry’ genoemd: ‘complete knowledge’, waarbij de ‘kennis’ niet

156 Enkele voorbeelden:
Lotman 72: 40, ‘der Text ist ein ganzheitliches Zeichen, und alle einzelnen Zeichen der ihn bildenden natürlichen Sprache sind hier auf das Niveau von Elementen dieses einen Zeichen reduziert’.
Morris 71: ‘the work of art, conceived as a sign which is, in all but the simplest limit case, itself a structure of signs’ (415), ‘by definition [...] has a designatum’ (423).
Kloepfer 75 trekt de lezer erin, maar tornt niet aan de tekenmatigheid van de tekst als geheel: ‘Jeder Text is ein Gebilde mit Zeichencharakter nur im Hinblick auf einen möglichen Leser’ (17).
Červenka 78: 174, ‘Das Werk als Zeichen is demnach ein Indiz, das in sich selbst das trägt, was durch es indiziert wird’.
Plett 75: 43, ‘Das Sprachzeichen “Text” is ein Superzeichen, das eine bestimmte Menge von Teilzeichen enthält’, en dit is zo vanwege het feit dat een tekst een ‘Referent’ heeft.
Tenslotte x: ‘Der Sprache suchende Mensch sucht Zeichen, unter denen er [...] Ganze als Einheiten zusammenfassen kann’. (Wie is x?)

van wetenschappelijke aard is, niet ‘of the experimental order’, maar ‘of the experienced order’. ‘[Poetry's] “interest” value is a cognitive one; it is sufficient that here, in the poem, we get knowledge of a whole object’ (Tate: 57: 63).

Brooks: ‘Poetry is not merely emotive, therefore, but cognitive. It gives us truth, and characteristically gives its truth through its metaphors’ (Brooks 47: 232, in een adhesiebetuiging aan Urban). En: ‘the total experience which is the poem [...]. The experience is *communicable*, partially so, at least. If we are willing to use imaginative understanding, we can come to know the poem as an object - we can share in the experience’ (Brooks 47: 69). ‘Imaginative understanding’, dat doet denken aan ‘verstehen’, ‘einfühlen’, zoals ‘experience’ herinnert aan ‘Erlebnis’ (het gedicht is *als taalhandeling* ervaring, het is niet de weergave van een *voorafgaande* ervaring).

Blackmur tenslotte: ‘Aesthetic experience’ brengt de lezer tot inzicht in ‘reality’, een term die platoons geïnterpreteerd moet worden, want hij staat tegenover ‘actuality’. ‘Literature is one of our skills of notation of the incarnation of the real into the actual’ (Blackmur 55: 196).

Het beeld van de nieuw-kritische plaatsbepaling is duidelijk, neem ik aan. Leavis sluit hierbij aan, getuige een wending als: poëzie lezen is ‘to realize [!] a complex experience that is given in the words’ (Leavis 64: 31, in de interessante diskussie met Wellek).

Op Spitzer wil ik weer wat uitgebreider ingaan. Hij heeft zich weliswaar herhaaldelijk expliciet aangesloten bij uitspraken van New Critics, maar zijn ideeën over de kognitieve funktie van poëzie (literatuur) tonen een eigen nuance die niet verwaarloosd mag worden.

In het Du Bellay-essay lezen wij dat poëzie een ‘heterokosmos’ oproept, ‘that other world which it is poetry's function to reveal’ (Spitzer 59: 130). Deze opmerking zou men eventueel nog kunnen beschouwen als een karakteristiek van Du Bellay's ‘platoons-christelijke’ positie, maar elders blijkt duidelijk dat Spitzer zelf soortgelijke opvattingen huldigde. Hij vergelijkt het gedicht met een zonnestelsel, de zon is ‘the lifegiving center’, de ‘inward life-center’, de ‘creative principle *which may have been present in the soul of the artist*’ (Spitzer 61: 19). De door mij gekursiveerde wending geeft de, op Freud teruggaande, spitzeriaanse variant. Het gedicht is een ‘gesloten heelal’ waarin de ‘soul’ (elders ‘mind’) van de auteur de alles richtende kracht is. De betekenis-koherentie wordt dus

bepaald door de samenhang met de psyche van de auteur. Deze toont in het gedicht zijn 'Welt-anschauung', in de Schleiermacher-betekenis van 'to see, *to cognize* the universe in its sensuous detail' (Spitzer 62: 24, kursivering van mij). Dit herinnert natuurlijk sterk aan Dilthey, waar Spitzer ook op andere punten uitdrukkelijk bij aanknoopt.

De relatie van de details tot 'the whole', de oorspronkelijke ervaring die het gedicht uitspreekt, wordt ook bij Spitzer bepaald door het symbolische karakter van dat geheel: de 'critic' moet 'keep [his mind] open to the synthetic apprehension [!] of the "wholes" of life, to *the symbolism in nature and art and language*' (Spitzer 62: 29, kursivering van mij). Men mag uit zo'n notitie, die doet denken aan het alomvattende karakter van het teken-begrip bij veel semiotici, opmaken dat de interpretatie van een gedicht uiteindelijk gelijkgesteld kan worden aan het 'duiden' van een symbolische konstruktie. Daarbij speelt de psyche van de auteur - in theorie - een grotere rol dan bij de New Critics of bij andere interpretatieven, al is het niet duidelijk hoe men zich die rol precies moet voorstellen.

Iedere auteur ervaart, 'kent', de wereld op een specifieke wijze, in poëzie wordt een heterokosmos, een 'andere (betere) wereld' aan de orde gesteld: er is ook bij Spitzer een kognitief element in alle literatuur en een geprivilegeerde positie van de poëzie, maar erg uitgewerkt worden deze apercu's niet. Het heeft er veel van weg dat het voor Spitzer evidenties zijn, en dat hij pas een uitgebreide redenering opzet als het gaat om de epistemologische konsekwenties van zijn uitgangspunten.

In Trivium, schutspatroon: de ook door Spitzer reeds met instemming aangehaalde Heidegger (hermeneutische cirkel[157]), komt men natuurlijk eveneens veelvuldig formuleringen van dit type tegen. Als monstergeval verwijs ik naar Emrich 67: alle boven aangestipte gedachtengangen worden daar in een haast hiëratische karakteristiek van de 'dichterische Wahrheit' bijeengebracht.

Samenvattend: 'poëzie' (soms 'literatuur') legt een werkelijk-

157 Een geschiedenis van dit kentheoretische koncept, van ongeveer 1800 tot onze dagen (in verhulde vorm beheerst het vaak het denken van bijvoorbeeld strukturalisten, semiotici, receptie-esthetici) zou interessant zijn. Heeft het de zelfde portee bij andere 'geesteswetenschappelijke' disciplines? Komt het ook daarbuiten voor? Is het strikt gebonden aan een dualistische visie op het geheel der wetenschappen? Wat is de relatie (indien al) tot de 'empirische cyclus'?

heid bloot, die voor onze alledaagse ervaring, en zeker voor de wetenschap, ontoegankelijk is, een ‘reëler’ werkelijkheid. Alleen door de taal op een bijzondere wijze (bijvoorbeeld ‘paradoxaal’) te hanteren, kan de dichter tot die ‘heterokosmos’ doordringen, die ‘unknowable order’ achter de schijnorde van onze konceptueel gekonditioneerde wereld (Blackmur). Bij Spitzer heeft, lijkt het, die ‘ware wereld’ waartoe de poëzie toegang geeft, te maken met psychische universalia; in niet-poëzie wordt eerder een partikuliere ‘manier van zien’ van de schrijver uitgesproken.

Opvallend afwezigen: de Russische Formalisten. De geschetste gedachtengang is dan ook in strijd met hun opvatting van de kunst als de-automatiserende aktiviteit. Wanneer men naar kognitieve elementen in hun systeem wil zoeken, komt men niet terecht bij een stelling als: ‘poëzie geeft direkte toegang tot het achter de fenomenen liggende wezen der dingen’, maar bij: poëzie (literatuur in het algemeen) maakt dat wij de waarneembare werkelijkheid ‘met nieuwe ogen zien’. Dit standpunt is anti-metafysisch, anti-platoons, anti-essentialistisch. Een precies onderzoek naar de literatuuropvatting van de Formalisten, in relatie tot die van de andere ‘interpretatieven’, zou waarschijnlijk interessante resultaten opleveren, vooral ook op het punt van de, aantoonbare maar ook aantoonbaar verschillende, relatie tot de Fenomenologie van Husserl. Eva Thompson en Pfeiffer leveren al materiaal voor zo'n analyse.

Hierboven heb ik gezinspeeld op verwantschap tussen de terminologie van de ‘interpretatieven’ en die van Dilthey. Bij Spitzer en Staiger wekt dat geen verbazing: zij zijn beiden via enkele tussenschakels in rechte lijn met de filosoof van het Verstehen in verbinding te brengen. Maar de New Critics? ‘Experience’, vaak nogal moeizaam en redundant omschreven, lijkt een onheldere variant van ‘Erlebnis’, en ook het woord ‘empathy’ (= Einfühlung) komt men bij hen tegen. ‘Intuitive *understanding*’ doet denken aan ‘verstehen’. En toch, ik kan geen direkte relatie vinden. Eerder lijkt er via Saintsbury een draad naar Croce te lopen, maar een omschrijving van ‘intuizione-espressione’, Croce's versie van de Erlebnis, zoekt men vergeefs.

Raadselachtig is ook de kloof in de tijd tussen Dilthey en Spitzer. Dithey's toch zeer ver uitgewerkte stellingen over het kenproces bij de interpretatie van organische strukturen (waartoe hij literaire

werken met zo veel woorden rekende), zijn ongeveer veertig jaar de kast ingegaan voordat (vooral) Spitzer ze te voorschijn haalde, en met klaarblijkelijk succes uitwerkte. Hoe moet men dit uitstel enerzijds, de palingenese van gelijksoortige interpretatiemethoden anderzijds, verklaren? Een grondig onderzoek is nodig, maar ik wil hier toch een veronderstelling op tafel leggen, waar de lezer vermoedelijk al op heeft zitten wachten. Pas als er een nieuwe literatuur opkomt (een nieuwe poëzie vooral), die optimaal te interpreteren is vanuit de vooronderstellingen die hierboven opgesomd zijn, pas dan komt allerwege een bij die nieuwe literatuuropvatting aansluitende interpretatieve theorie en praktijk op. Dilthey wordt pas uitgewerkt als hij *nodig* is, niet als hij nog niet meer dan interessant is.

Die nieuwe literatuuropvatting is natuurlijk die van het Symbolisme. De drie bovengenoemde vooronderstellingen van de (meeste) interpretatieven, vormen bij elkaar de pit van het Symbolisme, vooral van de metafysische tak daarvan. Poëzie als meest geëigende middel om kennend in de boventijdelijke werkelijkheid door te dringen; het gedicht/symbool als totalitaire organisatie, waarin alle elementen ondergeschikt gemaakt zijn aan de verwijzing naar een transcendente 'zin'. Deze ware, verborgen, 'betekenis' van het gedicht is niet uit te spreken, alleen aanwezig te stellen in die gekompliceerde struktuur van taalelementen.

De 20ste-eeuwse literaire stromingen na het Symbolisme zijn, het wordt vaak over het hoofd gezien, veelal aan varianten van deze uitgangspunten blijven vasthouden. Dat geldt natuurlijk voor het angelsaksische Imagism, maar, verrassender misschien, niet minder voor de 'kosmische' variant van het Expressionisme (met, net als bij George al, het woord 'Geist' als sleutelterm); voor het Surrealisme; voor de nederlandse Experimentelen van het eerste uur. Zij hebben allen, ondanks de vaak revolutionaire verschuivingen op andere punten, deze kern intakt gelaten. Het is dan ook de poëzie van dichters met die etiketten, waarop de interpretatieve critici zich vrijwel uitsluitend gericht hebben, meestal met ongereserveerde overname van het poëtikale programma. De New Critics met hun paradigmatische voorbeeld Eliot kunnen model staan.

Daartegenover die avant-garde bewegingen, die vooral direkt mimetisch georiënteerd zijn: het Futurisme (italiaanse variant), Dada. Er bestaan dan ook nauwelijks 'ergocentrische' interpreta-

ties van literaire teksten uit die hoek.

De, sedert ongeveer 1965 algemeen geworden, reserve tegen een (exklusief) interpretatieve aanpak, is begrijpelijk als men zich realiseert dat de interpreten zich impliciet of expliciet doorgaans hebben gebaseerd op een zo beperkte literatuuropvatting. Wie van andere vooronderstellingen uitgaat, kan gemakkelijk zijn schouders ophalen over die mystiekerige poëtica. Wat moet bijvoorbeeld een collage-werker, met sterk mimetische uitgangspunten en een sociaal-realistisch doel, beginnen met zo'n transcendente aanpak? Hij kan er buiten, omdat hij de literatuuropvatting die doorgaans de konditie voor de interpretatieve aanpak vormde, niet meer deelt. De tekst is voor hem niet, of niet per se, een 'extended metaphor' waarvan uiteindelijk alleen de organisatie (de 'vorm', zie citaat Krieger) te beschrijven is, maar het is een taalbouwsel dat uitdrukt wat het wil uitdrukken. Het soort immanente beschouwingswijze dat zich baseert op het adagium 'kijk maar, er staat niet wat er staat', miskent in zo'n geval alles wat de schrijver wil en doet.

Want dat is de paradoxale positie van de meeste vertegenwoordigers van de interpretatieve aanpak: zij beschouwen het gedicht als transcendent, en juist daardoor kunnen zij de 'eigenlijke' betekenis, waar het allemaal om te doen is, niet bereiken. Zij zijn in staat om de *kondities* te scheppen voor het inzicht in datgene dat het gedicht uiteindelijk uitspreken wil, maar zij kunnen dat inzicht zelf niet verwoorden.

Als mijn schets van de wetenschappelijk-interpretatieve vooronderstellingen natuurgetrouw is, wat is dan de konsekwentie voor de interpretatieve aanpak als min of meer wetenschappelijke bezigheid? Aangezien wij voor vrijwel alle literatuurtheoretische observaties zullen moeten beschikken over tekstbeschrijvingen, al was het maar met het oog op de toetsing, kan men de vraag niet achteloos aan de kant schuiven.[158] Is zo'n beschrijving te leveren zonder subjektief-interpretatieve inbreng? Is het subjektieve uit de interpretatie te lichten? Blijft er dan nog iets over?

Om niet te veel in de ruimte te praten, probeer ik eerst, een interpretatieve beschrijving van een bepaalde tekst op te stellen; ik

158 Hier naderen wij het probleem van de relatie tussen lezen en observeren, waar de laatste jaren nieuwe aandacht voor bestaat (bij ons: Verdaasdonk, Mooij). Om te voorkomen dat theoretische aperçu's de praktische kant van de vraag afschermen, richt ik mij hoofdzakelijk op de gang van zaken in een konkreet geval en laat dit wetenschapstheoretische probleem liggen.

wil daarbij trachten, nauwkeurig te analyseren welke handelingen wij uitvoeren, welke keuzen wij doen en waarom, en daarna bekijken of dat nu 'wetenschap' is of kan zijn, - of niet.

Als de konklusie negatief is, komt de vraag op, of dit inhoudt dat alle resultaten van de 'interpretatieven' voor ons waardeloos zijn, zoals bijvoorbeeld Culler 76 beweert, en anders: onder welke voorwaarden wij er nog mee werken kunnen.

Op voorhand wil ik zeggen, dat ik niet wegloop met een wetenschappelijke houding die alles laat beginnen met de dag van vandaag (of zelfs morgen). Zo'n radikale positie biedt een te komfortabele schuilplaats voor hen die alleen maar onder de druk van de voorgangers lijden, en zich in feite niet tegen het standpunt van die vaders verzetten maar alleen tegen hun eruditie.

Dit is een partikulier bezwaar van mij, toegegeven. Maar ook wetenschappelijk lijkt mij het uitgangspunt van 'alles moet tot de grond afgebroken om opnieuw opgebouwd te kunnen worden', niet erg aanlokkelijk. Wie niet op de hoogte is van wat de 'vorigen' gezegd hebben, kan onmogelijk vooruitgang bewerkstelligen. Wetenschap verwordt tot het herhalen van steeds weer de zelfde beweringen in steeds nieuwe termen; tot taal-exercitie.

Na deze ontboezeming past mij de wapenkreet: an den Text heran! Voordat ik verder ga generaliseren, eerst een praktische oefening in interpretatie.

2

Om er achter te komen, hoeveel zekerheden en onzekerheden de interpretatieve beschrijving van een literaire tekst oplevert, neem ik traditiegetrouw een gedicht. Een kort gedicht zelfs, *Vlam* van Marsman; het zal ons al genoeg te doen geven. De lezer treft de tekst die ik gebruik, de laatste door de dichter zelf geautoriseerde (*Verzameld werk*, Amsterdam ^{3}1960: 4), aan op bladzijde 217, begeleid door de typografisch afwijkende eerste boekuitgave, uit *Verzen* (1923) (het 'rode boekje'); op p. 218 is de, veel langere, handschrift-versie uit de kollektie van Arthur Lehning gereproduceerd.

Voor de keuze van dit gedicht zijn verschillende redenen: ik vind het mooi (maar dat zal iedereen wel koud laten); het is een type tekst waarover de laatste tien jaar de grote stilte neergedaald is; het is voor een lezer van nu zonder moeite te begrijpen; het is vanuit een uitgesproken persoonlijke 'retoriek' geschreven; en ik beschik

over een uitzonderlijk grote hoeveelheid lezersreakties omdat ik er colleges en lezingen aan gewijd heb met zeer uiteenlopende groepen deelnemers en toehoorders: studenten Nederlands in Amsterdam en Theoretische Literatuurwetenschap in Utrecht, afgestudeerde classici en neerlandici tijdens post-akademiale kursussen in een aantal rayons, bijbelvertalers, studenten Nederlands aan buitenlandse universiteiten (Wroclaw, Warschau, Londen, Hull, Liverpool, Cambridge, Sheffield) en gewone mensen in binnen- en buitenland. Ik neem nu maar aan dat wij met elkaar niet veel leesmogelijkheden over het hoofd gezien hebben, en daar gaat het mij om. Niet dat ik alles kan meedelen wat er boven water gekomen is, bij lange na niet. Wat ik achter houd, zijn echter nooit afwijkende mogelijkheden van lezing van het hele gedicht, maar alleen lokale varianten, en meestal zelfs kuriositeiten.

Een direkt gegeven probleem: moeten wij het gedicht beschrijven - ik kies voorlopig deze neutrale term - vanuit de lineaire kennisname, of als al-gelezen-geheel ('struktuur')? Als het om 'konkrete poëzie' ging, zou de tweede aktualiseringswijze in veel gevallen de enige mogelijkheid zijn. Maar zodra er sprake is van zinsopbouw, moeten wij rekening houden met verschuivingen die bij lineaire lektuur van opeenvolgende zinnen plaats kunnen vinden. Ik begin daarom bij de titel, en ga door tot de (enige) punt. Als er semantische of syntaktische verspringingen optreden op grond van voortgaande lektuur, wordt dat door 'terugkoppeling' gesignaleerd.

Hoewel losse woorden afhankelijk zijn van het syntaktische verband, zal ik toch beginnen met een separate opsomming van de woordbetekenissen, maar zonder een al te scherpe scheiding aan te brengen. Waar de syntaxis *beperkend* ingrijpt of *de ordening in meer mogelijkheden* aanbiedt, zal ik al vast een beschrijving van zinssamenhangen leveren; de syntaxis komt dus gedeeltelijk reeds bij deze eerste inventarisatie aan de orde. Ik ga niet van een bepaald beschrijvingssysteem uit, omdat één van mijn doelstellingen juist is, na te gaan of er een preferabel model te konstrueren is.

Voor de woordbetekenis heb ik in eerste ronde gebruik gemaakt van de 6de druk (1924) van Van Dale, de druk die het nederlands beschrijft uit de tijd van het gedicht (1923 in *Verzen* gepubliceerd, enkele jaren eerder geschreven). Natuurlijk breng ik verkortingen aan in de omschrijvingen; het gaat om herkenning bij, of informatie aan, de lezer.

De titel dus: *vlam* (znw.) = 1. gloeiende gaskolom, 2. (fig.) gloed, 3. (gemeenz.) hartstocht, liefje, 4. ader (in marmer, hout), 5. mist uit zee (zeemansterm); *vlam* (ww.) imp. enk. van 'vlammen' = zich als een vuurverschijnsel vertonen. (Andere werkwoordsvormen, zoals 1ste pers. enk. en de 2de pers. vraagvorm laat ik weg, omdat die mogelijkheden alleen maar door de lezers gerealiseerd worden bij aanwezigheid van andere woorden en/of leestekens. Voortaan doe ik zoiets stilzwijgend.)

schuimende (bijv. nmw.) = schuim dragend.

morgen (znw.) = 1. begin van de dag (tot 12 uur), 2. (fig.) begin van het leven, een tijdperk etc., 3. het oosten, 4. de dag na heden, 5. landmaat.

mijn (znw.) = kolenmijn laat ik weg omdat er nergens aansluiting voor die betekenis is, en de syntaxis er bovendien geen ruimte voor laat.[159]

vuren (bijv. nmw.) = 1. van vurenhout; *vuren* (ww.) = 1. lichten (van water, zeemansterm), 2. vonken (ww.), 3. schieten, 4. turf op hopen zetten; *vuur* (znw., mv. 'vuren') = 1. brandende voorwerpen, 2. het schieten, 3. vuurtoren, 4. hoop turven, 5. drift, 6. hitte, 7. ziekte in koren, 8. ziekte in hout (2, 5, 6, 7, 8 vervallen: geen mv.).

lach (znw.) = 1. het lachen; *lach* (ww.), imp. enk. van 'lachen' = een lach voortbrengen.

drinkt (ww.) 2de en 3de pers. enk. van 'drinken' = 1. een vloeistof door de mond tot zich nemen, 2. (fig.) in zich opnemen, 3. (fig.) vloeistof opnemen (bij voorwerpen, zoals spons); imp. mv. van het zelfde werkwoord 'drinken'.

drinkt uit (ww.) = 2de en 3de pers. enk. en imp. mv. van 'uitdrinken' = leegdrinken.

Ontzaggelijke, anormaal voor 'ontzaglijke' (bijv. nmw.) = 1. ontzag inboezemend, 2. zeer groot.

schalen (znw. mv.) van 'schaal' = 1. meetinstrument, 2. schelp, dop, 3. platte schotel, 4. gerecht, 5. weegwerktuig, 6. oppervlakte van grond, plag, 7. rond stuthout, 8. plank, 9. teelbal. (Werkwoord 'schalen' komt na 'drinkt' (uit) en 'ontzaggelijke' niet in aanmerking.)

159 De ene lezer zal mij te roekeloos vinden, de ander te behoedzaam. Mijn uitgangspunt is: alle reële mogelijkheden, ook bizarre, meenemen, zolang er een konstruktie te bedenken is waarin zij passen. Dat neemt een zekere mate van common sense beslissing mee, zoals nu bij *mijn*; de vele 'korespondenten' hebben inmiddels wel voor korrekties gezorgd als ik te snel een mogelijkheid afvoerde, wat de eerste keer gebeurde met *vlam* (imp.).

lucht (znw.) = 1. gasmengsel, 2. buitenlucht, 3. dampkring (↔ aarde), 4. uitspansel, 5. geur, 6. ruimte tussen delen van scheepsromp; *lucht* (znw.) 1. licht, 2. lantaarn.

aarde (znw.) 1. planeet, 2. vaste grond (↔ lucht, ↔ water), 3. woonplaats van mensen (↔ hemel), 4. bodemstof.

opalen (znw. mv.) van 'opaal' = 1. edelsteen (melkachtig wit, glanzend); *opalen* (bijv. nmw.) in Van Dale 76 als stoffelijk bijv. nmw. van 'opaal', niet in Van Dale 24 of WNT. De mogelijkheid is er echter in principe bij een 'stof' altijd: 1. van opaal gemaakt, 2. op opaal gelijkend, bijvoorbeeld in kleur.

dag (znw.) 1. licht gedeelte van etmaal (↔ nacht), 2. etmaal, 3. daglicht.

Zoals de woordbetekenissen gedeeltelijk afhankelijk zijn van de syntaktische mogelijkheden, zo is omgekeerd de syntaxis alleen na een zekere semantische invulling te beschrijven. In het bovenstaande is genoeg materiaal bijeen gebracht om nu de syntaktische mogelijkheden vast te leggen.

De titel kan een imperatief enkelvoud zijn, maar aan wie die aansporing gericht zou moeten zijn, zie ik niet, tenzij het de 'ik' zou zijn. Meer voor de hand liggend is voor het moment, dat het een zelfstandig naamwoord is, dat een heel uitzonderlijke syntaktische figuur vormt, alleen voorkomend bij 'labels', waartoe titels kunnen behoren. De relatie tussen titel en gedicht is een slecht geëxploreerd theoretisch probleem.[160] Ik zie een aantal mogelijkheden, althans binnen onze 20ste-eeuwse literatuur, namelijk:

1. de titel vat het 'thema' samen (en richt dus de aandacht daarop);
2. de titel haalt één belangrijk aspekt naar voren (bijvoorbeeld: de 'aanleiding' tot het gedicht, zoals vaak bij plaatsnamen);
3. de titel wijst aan waar het gedicht 'eigenlijk' over gaat, en dat kan ten gevolge hebben dat de aansluiting tussen gedichtmededelingen en titel op het eerste oog zwak is, of zelfs ontbreekt;

160 De dissertatie van L.H. Hoek geeft een aanzet, maar beantwoordt helaas niet zelden vragen die onduidelijk gesteld zijn. In plaats van een exploratie van de feitelijk voorkomende relaties tussen titel en tekst, worden slechts enkele mogelijkheden als uitgangspunt genoemd. Daardoor wordt heel wat over het hoofd gezien, dat voor ons juist relevant is.

4. de titel is een neutraal gegeven (bijvoorbeeld het woord ‘gedicht’, een cijfer).

Wij hoeven alleen met de eerste drie mogelijkheden rekening te houden, al bestaat de akademische mogelijkheid dat ‘Vlam’ niet op de inhoud (- direkt gegeven of ‘dieper’ -) slaat, maar bijvoorbeeld de relatie tot voorafgaande of volgende gedichten aangeeft. Dat zou kunnen als er bijvoorbeeld een reeks verzen volgden die samen ‘Brand’ zouden heten, of één voorafging dat ‘Vonk’ getiteld was, zonder dat van vuur-achtigheid sprake is (altijd: als het niet om ‘mist’ gaat).

Dan het gedichtlichaam.

De syntaktische organisatie van het geheel is niet eenduidig. Juist op grond van de woordbetekenissen krijgen wij twee mogelijkheden:

1. Twee nevenschikkende zinnen[161] met als schakel *en* (regel 5).

De eerste (elliptische) zin is: ‘(Het is een) schuimende morgen’. De tweede: ‘Mijn vuren lach (onderwerp) drinkt (persoonsvorm) den opalen dag (lijd. vw.) uit ontzaggelijke schalen (bep.) van lucht en aarde (bep.).’

2. Twee onverbonden hoofdzinnen: de elliptische mededeling

‘(Er zijn twee dingen, enerzijds een) schuimende morgen (en anderzijds) mijn vuren lach’; vervolgens: ‘drinkt (imp.) den opalen dag (lijd. vw.)’ + weer twee bepalingen.

Ook in de lokale strukturen zijn er nogal wat keuze-mogelijkheden.

mijn vuren lach: ik zie voor *vuren* geen andere mogelijkheid dan een bijv. nmw., *in Marsmans tijd.* Lucebert kan schrijven ‘de stenen stenen dieren dieren vogels vogels weg’; waarom Marsman niet? Ik steun hier op leeservaring, en verwacht geen tegenstand. Maar nà Lucebert kan ‘vuren’ ook zelfst. nmw. mv. zijn, en als wij andere lezingen dan alleen de historische toelaten - wat ik bepleit - moet deze aktualisering meegenomen worden. Voor de betekenis maakt het verder overigens niet uit, zoals wij zullen zien.

Bij beschrijving als bijv. nmw.: Van Dale 24 helpt ons van de wal in de sloot, door alleen de betekenis ‘van vurenhout’ te geven. Maar zo houterig lijkt mij dit lachen niet. Hoe sterk wij ons soms op common sense beslissingen moeten verlaten, en het woordenboek

161 Ik gebruik traditionele termen. Een t.g.g. beschrijving is ook in dit geval exakter maar wat minder toegankelijk.

vergeten, wordt hier heel aardig mee aangetoond. Als men eenmaal de hout-feature toegelaten heeft, komt er heel wat los: ‘vlam’ als natuurlijke tekening van de houtnerf (onder meer bij vurenhout), ‘schalen’ als rondhouten, ‘lucht’ als de ruimte tussen beplankingen van een scheepswand... Maar er lijkt niet zo gemakkelijk samenhang in al deze gegevens te brengen. (Pas op: samenhang!)

Wij zullen daarom moeten zoeken in andere richtingen dan hout: *vuren* kan een stofnaam zijn, op analogie-basis gevormd (cf. ‘gouden’). Dus: ‘van vuur’. Ook kan het een geïmpliceerde vergelijking zijn: aan vuur herinnerend (cf. ‘een gouden glans’). Van Dale 76 noemt de mogelijkheid ‘van vuur’ en beroept zich op de wending: ‘met een vuren mond’, in het gedicht *Achter de stilte* van Herman van den Bergh (79: 68),[162] even problematisch dus als ons geval, en nauwelijks een steun gezien de ongeloofwaardig grote invloed van Van den Bergh op Marsmans vocabulaire.[163]

Maar konstrukties van dit type zijn bij (Van den Bergh en) Marsman heel gewoon; zelfs in ons gedichtje komen wij al een tweede voorbeeld tegen: *opalen* (al kan ook dat natuurlijk lucebertijns beschreven worden).

drinkt uit ontzaggelijke schalen: in het imperatief-geval kan dit zijn: ‘drinkt! uit ontzaggelijke schalen’ of ‘drinkt uit! ontzaggelijke schalen’, waarbij de tweede beschrijving een dubbel objekt oplevert: ‘ontzaggelijke schalen van lucht en aarde, te weten: de opalen dag’.

schalen van lucht en aarde: 1. ‘schalen (gemaakt) van lucht en aarde’, 2. ‘lucht en aarde die samen te vergelijken zijn met ontzaggelijke schalen’ (cf. ‘een boom van een kerel’).

En het kan nòg anders: de laatste twee regels worden gelezen als ‘den opalen dag van lucht en aarde’ (‘dichterlijke’ omzetting).

162 Er waren trouwens nog wel andere mogelijkheden geweest, bijvoorbeeld Nijhoffs ‘(bomen) als groen-vuren kegels’, in *Middag* (*De Wandelaar*).

163 De verzorger van de *Verzamelde gedichten* van Van den Bergh, Drs. W. Zoethout, heeft hieraan in een universitaire skriptie aandacht besteed; ik hoop dat hij de gegevens nog eens zal uitwerken in een systematisch-vergelijkende studie.
Een klein voorproefje: Van den Bergh schreef een cyclus *De vlam* (79: 20 vlgg), waarin de eerste vijf regels de woorden *nacht* en *dag* (eindpositie) en *vuur* bevatten. Verderop ontmoeten wij bijvoorbeeld een *opalen nacht, oogen* die *slurpten, 't ontzaglijk einde, de metalen lucht.*

Een exakte bestudering van (mogelijke) intertekstuele relaties tussen de twee gedichten zou de interpretatie van *ons* gedicht diepgaand kunnen beïnvloeden. (Van den Bergh schrijft: ‘Ik ben de Vlam!). Ik moet dat hier laten liggen en mij tot deze waarschuwing beperken.

En vervolgens zou men nog kunnen lezen: '(drinkt) dat deel van lucht en aarde dat de opalen dag is' (cf. het schuim van het bier drinken), maar de grenzen van de redelijke lezingen worden dan toch wel bereikt.[164] En voor de betekenis maakt het allemaal niet zo veel meer uit.

Brengen wij alle syntaktische beschrijvingen bijeen, dan krijgen wij twee segmenteringen:

1. insnijding na *lach*; *drinkt* (of *drinkt uit*) is een imperatief;
2. insnijding na *morgen*; *drinkt* (of *drinkt uit*) is derde persoon enkelvoud; onderwerp moet *lach* zijn.

Andere lokale varianten hebben geen gevolgen voor de beschrijving van de syntaktische struktuur van het geheel. Maar *deze* twee staan als onderling strijdige mogelijkheden tegenover elkaar. Een keuze (desnoods beide naast elkaar) is noodzakelijk. Zijn er argumenten voor zo'n keuze?

Als wij op een afstand naar de tekst kijken, zien wij drie blokken: titel, eerste regel van het gedichtlichaam, rest. Typografisch wordt mogelijkheid 2 dus krachtig gesteund.

Dat herinnert ons aan een omissie: als wij de lineaire kennisname niet uit de beschrijving willen weglaten, op grond van mogelijke gevolgen voor de apperceptie, moet zeker ook aan de *eerste* waarneming van het totaal plaats ingeruimd worden. Wie weet wat al in die aan de eigenlijke lektuur voorafgaande fase beslist wordt!

Wanneer de typografische presentatie een kader vormt *waarbinnen* betekenissen gekonstitueerd worden, moeten wij voor de tweede segmentering kiezen. Alleen als de verdere tekst dit onmogelijk maakt, zo kan men zich voorstellen, moet dat aanvankelijke raam losgelaten worden.

Het is een interessante vraagstelling, - maar ik ken er geen literatuur van belang over. Spekulaties, van ons of van anderen, helpen ons niet verder. Wij zouden moeten beschikken over de resultaten van leespsychologisch onderzoek, gericht op de vraag: werkt de 'primaire presentatie' door, behalve als hij uitdrukkelijk doorbroken wordt? Zolang daarover geen preciese gegevens ter beschik-

164 Vooral omdat het normale taalgebruik aan de kant gezet wordt voor de anormale inversie-struktuur. Dat lijkt mij alleen gerechtvaardigd als de poëtica waarbinnen men het gedicht plaatst die omzetting als regelmatig gebruikte kunstgreep bevat, òf als normaal lezen niet mogelijk is.

king staan (àls die al te verzamelen zijn, want historisch bepaalde konventies konden wel eens maken dat een eenduidige psychologische beschrijving niet mogelijk is), moeten wij de vraag open houden en de typografie hanteren als hooguit een argument voor leeswijze 2.

De drie 'blokken' die ik noemde, worden ongetwijfeld door elke lezer waargenomen. Maar velen zien meer: direkt in verband met de kapitaal gedrukte titel heb ik van een aantal lezers gehoord dat zij de betekenismogelijkheid 'mist uit zee' ekarteren omdat het gedicht zich als een vlam = vuurverschijnsel aanbiedt. Dit kan natuurlijk alleen het geval zijn in de laatste versie, waarin centrering van de titel en de regels 3 en 5, samen genomen, plaats heeft gevonden.

En ook dat is weer een interessante observatie, die de opvattingen van Van Zoest 78 betreffende de heuristische waarde van (in dit geval 'topologische') ikoniciteit lijkt te bevestigen. Maar: niet iedere lezer 'ziet' dit; en: alleen als 'de inhoud', 'het thema', of hoe men dat uitdrukken wil, door de vorm bevestigd wordt, is er sprake van ikoniciteit, en wanneer die bevestiging al te evident is 'werkt' het niet (cf. Van Zoests analyse van *Der Trichter*); er is alleen sprake van 'versiering'. Interessant wordt het pas, als er iets toegevoegd wordt.

In ons geval zou dit ten gevolge hebben: lezers die een vlam in de typografie van dit gedicht zien, kiezen uit de interpretatiemogelijkheden van de titel die van 'vuurverschijnsel', anderen modderen voorlopig nog verder, tenminste als zij de 'mist'-betekenis kennen.

Verdere vragen die opkomen, maken een beslissing bepaald niet gemakkelijker. Is dat vlam-achtige wel zo opvallend? Is die waarneming niet gebaseerd op de onmiddellijke interpretatie van het *woord* 'vlam'? Ik heb een kruisjes-weergave bij wijze van Rorschach aan meer dan 30 ongeïnformeerde lezers voorgelegd, en zij zagen heel wat: een poppekast, een stijgerend paard, de dom van Milaan op zijn zij gelegd. Maar niemand noemde een vlam.

Dus: je ziet het als je het ziet. Als achteraf-argument voor een keuze (en dus *niet* heuristisch) kan deze 'ikoniciteit' misschien gebruikt worden, maar de overtuigingskracht ervan is ook dan nog tamelijk subjektief. Bij Marsman, tussen haakjes, komt de typografische truc nergens in deze 'ikonische' vorm voor, of het moest zijn in het late *Mallorca*,[165] en misschien in die ene regel 'Terzij de horde', die los staat van de rest van het gedicht *Einde.*

165 Helaas is de enige die dat ooit beweerd heeft J.J. Oversteegen, in Raster I/1 (67): 62.

Steeds komen wij op een zelfde soort cirkelredenering uit als het om lezersreakties gaat: een bepaalde, meestal: de getrainde, lezer wordt geacht, een verschijnsel waar te nemen, en *daarom* wordt het in de beschrijving opgenomen. Maar van die (literaire) lezersreakties weten wij maar angstig weinig.

Ik zal nu de semantische en syntaktische gegevens bijeenbrengen, en op basis vooral van de mogelijke segmenteringen een beschrijving opstellen van de potentiële betekenis-samenhangen in *Vlam.* Dit vooral om te zien of er geen konkretiseringen uitgesloten kunnen worden, bijvoorbeeld bij de lokale syntaktische ambiguïteiten. Daarna zullen wij bezien of er nog andere invalshoeken zijn om de keuze bij te richten.

Eerlijk gezegd heb ik nog nooit iemand ontmoet die de titel las als 'ochtendmist', zelfs niet in Hull en Antwerpen. Als die (woordenboek-)betekenis genoemd wordt, slaan sommigen wel aan het associëren: die 'schuimende morgen', die 'opalen (= melkwitte) dag'. Maar zo goed als alle lezers houden toch vast aan: vuurverschijnsel.

Hun praktische argumenten zijn onthullend: er staat in regel 5 'vuren'; de uitdrukking 'vuur en vlam' versterkt de koppeling hiervan met de titel. Elementen uit het gedicht worden dus met elkaar in verband gebracht zonder dat er sprake is van syntaktische relaties. Semantische koherentie, op het niveau van 'features' of 'sèmes', wordt door de meeste lezers blijkbaar zonder probleem aangenomen. Als men antwoordt: goed, maar dat *vlam* kan toch ook op 'vuren*hout*' slaan? dan wordt opnieuw de samenhang in de tekst erbij gehaald om die mogelijkheid uit te sluiten. Dat wil zeggen dat (de meeste) lezers blijkbaar geen moeite hebben met een *lach* die *drinkt*, en dan nog wel *de dag* drinkt, wat die lach doet uit *schalen van lucht en aarde*! Waarom zou dit 'logischer' zijn dan de bewering dat het gedicht 'gaat over' iemand die zich buiten zijn kampeertent staat te scheren (schuim), en al dan niet na bewerking met aluin wat stijfjes lacht, terwijl in het melkwitte scheersop de geweldige ruimte om hem heen weerkaatst? Ik heb een serieuze toehoorder dit standpunt een kwartier lang vurig horen verdedigen; *waarom* lachen wij er om en vinden die andere lezing aanvaardbaar?

Omdat, neem ik aan, het koherentie-principe door ons zo ver doorgetrokken pleegt te worden dat wij alle elementen in een tekst proberen te inkorporeren. Als spontane lezers misschien al; als reflekterende lezers zeker.[166] *Vlam* bepaalt *vuren*, *en omgekeerd.*

Kan het niet anders? Ik heb, terwille van de wetenschap voor niets terugschrikkend, de tekst bij het presenteren aan één studentengroep opgenomen in een serie haikoe's, en daar de omschrijving aan meegegeven: een haikoe is een japans gedicht van 17 tekens (in de europese talen òf als woorden òf als lettergrepen opgevat), dat doorgaans bestaat uit twee, logisch onverbonden, noties. Prompt verdwenen een aantal koherentie-argumenten, de tegenstellingen tussen de woorden *morgen* en *dag*, *schuimende* en *opalen* (volgens Van Dale: een *harde* steen) werden naar voren gehaald. De relatie tussen *schuimende morgen* en de rest van het gedicht werd onlogisch *gemaakt*, en de titel werd door de één als een (eigenlijk onmogelijke) brug tussen de twee separate mededelingen beschreven, waarbij de relatie *vlam-vuur* afgezwakt werd, door de ander (3 van de 14 studenten) als ambigu opgevat: 'mist' voorzover het om de eerste notie gaat, 'vuurverschijnsel' met betrekking tot de tweede.

Uit zo'n spelletje[167] wil ik niet te veel konkluderen; ik heb perslot ook een keer een elektricien bereid gevonden om de werking van een spanningmetende schroevendraaier te demonstreren door steeds een sprongetje, los van moeder aarde, te maken, dus je kunt mensen die je ergens van willen overtuigen vreemde dingen laten doen. Wij kunnen het hierop houden: als er geen aanwijzingen in andere richting gegeven worden, neemt een poëzielezer uit ons deel van de wereld aan dat de koherentie in de apperceptie (na de waarneming: dit is één tekst) ook op inhoudelijk niveau bevestigd zal worden. Het sonnet, opgevat, als principieel dualistisch, of

166 Het gaat hier om meer dan alleen koherentie *in de apperceptie*, want die wordt al aangenomen als men van 'tekst' spreekt. Die waarnemingskoherentie wordt in dit geval doorgetrokken naar de semantische samenhang, ook tussen tekstelementen die op normaal taalniveau niet aan elkaar gekoppeld zouden worden zonder dat er (bijv. syntaktische) verbindingsmiddelen gebruikt worden. Een Greimasanalyse is geheel op deze 'isotopische' samenhang gebaseerd.

Algemener stelt Harold Osborne het, die beweert dat een kenmerk van kunstuitingen is dat zij ieder voor zich een 'organic configurational unity' vormen; dit gaat uit van een feitelijk bestaande en niet alleen een waargenomen 'eenheid'.

167 Stanley Fish (Fish 80) heeft zijn studenten op vergelijkbare wijze gemaltraiteerd, met gelijke resultaten.

dialektisch, teksttype,[168] is zelfs voor zijn werking geheel van die eenheidzoekende neiging bij de lezer afhankelijk, evenals de moderne collage-tekst waarvan de subteksten op elkaar botsen.

Maar: dat is helemaal niet zo vanzelfsprekend als men op het eerste oog denken zou, ook niet bij onze hedendaagse poëzie, wanneer men die bijvoorbeeld laat beginnen bij de 80-ers. Het aanbrengen van 'toetsen' die alléen een plaatselijke werking hebben ('impressionistische glimlichtjes'), is bijvoorbeeld bij Kloos, en een tijdlang bij Gorter, heel gewoon. Een beschrijving waarbij op het niveau van de afzonderlijke woordbetekenissen relaties tussen syntaktisch onverbonden gegevens worden opgenomen, zou in zo'n geval ongelukken maken. En om bij onze Marsman te blijven: in zijn beeldspraak kan hij rustig volkomen tegengestelde metaforen naast elkaar zetten. Koherentie (bijvoorbeeld in de voorstelling door de lezer) mag dan niet geëist worden, op straffe van verlies aan kontakt met de tekst.[169] Pas rond 1910 (in Frankrijk: Remy de Gourmont, in Nederland: Verwey) wordt zover ik weet de koherentie-norm als vanzelfsprekend gehanteerd, ik neem aan in relatie met de symbolistische poëtica.[170] Sedertdien zien wij de meeste critici zonder omhaal van woorden de samenhang, ook aan de oppervlakte van de gebruikte woorden, als argument in beschrijvingen hanteren.

Op dit moment, konkludeer ik, is het aannemen van volledige koherentie van alle elementen van een gedicht een onderdeel van de literatuuropvatting. Vandaar de, door Hellinga gesignaleerde, problemen die de moderne lezer kan krijgen met een toch hoog gewaardeerd gedicht als Hoofts *Sal nemmermeer gebeuren.*

Onze beschrijving is dus afhankelijk van een aanname, die niet vanzelfsprekend is, maar die tot onze LO behoort.

168 Zie p. 165 - p. 167 van dit boek.

169 Zie de polemiek die ik hierover voerde met Van der Steen, in Raster I/1 en I/3 (67). Ik besprak het gedicht *Annie* (VW 120), en de eerste strofe van *Tempel en kruis*, en kwam tot een negatief oordeel vanwege dat gebrek aan 'kloppende' samenhang, hetgeen Van der Steen terecht als het gevolg van een tegenstelling tussen twee opvattingen over beeldspraak beschouwde. De norm die ik toepaste, schoot over het gedicht heen (en was dus onjuist vanuit het gezichtspunt van een criticus die op 'adekwate respons' zou mikken).

170 In Routley 79: 7, wordt een verband met de fiktionaliteitsthese aangebracht dat ook bij anderen te vinden is: 'In short, then, a fictional world is a world (of the universal semantics) which typically is authored and which satisfies structural requirements' (en dat zijn:) 'requirements of coherence, continuity, organisation.'

Het is overigens de vraag, of wij die vooronderstelling systematisch toepassen. Maken wij *schalen* tot mosselschelpen of visschubben, omdat die een 'opalen' glans hebben? Onder welke kondities wij van koherentie uitgaan, is nog lang geen uitgemaakte zaak. Iedere lezer van Jakobsons analyses, die alles met alles verbinden, weet wat ik bedoel.

Wat betreft de relatie *vlam-vuren* brengt gebruik van dit principe overigens mee, dat de betekenis 'geliefde' of 'hartstocht' voor *vlam* mee blijft spelen. 'Vurigheid' sluit daar uitstekend bij aan. De 'mist'-betekenis heeft hierdoor wat terrein verloren op het punt van 'waarschijnlijkheid'. Maar zo ver dat wij met probabiliteiten kunnen rekenen, zijn wij nog lang niet; mogelijkheden zijn op het moment nog ons eerste beschrijvingsdoel.

Dat allemaal over die titel alleen...

Ik zal niet het hele gedicht zo onzedelijk blijven betasten, maar hierna wat meer globaal te werk gaan bij het konstrueren van keuze-mogelijkheden.

Schuimende morgen is niet zo'n probleem. Het is een eerste mededeling, een soort decor, een 'Natureingang' zegt men wel. Maar daarna begint, ook bij de kombinatie van woordbetekenissen en syntaxis, het probleem opnieuw dat wij al bij de gescheiden beschrijvingen tegenkwamen. Wordt één van de twee segmenteringsmogelijkheden bij nadere analyse uitgesloten?

Als de scheidingslijn getrokken wordt na *lach*, staan de twee bijeenhorende noties van het eerste gedeelte wel erg ver uiteen. In de rodeboekjes-versie is dat minder het geval, en het handschrift laat alles volkomen open. Mogen wij nu stellen: Marsman heeft de lezing volgens de blokken *schuimende morgen* / rest, steeds meer beklemtoond? Dat zou inhouden dat wij de typografische witregel (1½ regel zelfs) een sterke pauze-funktie toekennen. En dat is een bewering die eerst maar eens, in algemene vorm, theoretisch onderbouwd moet worden.[171]

Een andere beschrijving blijft dus mogelijk: de eerste mededе-

171 Ik heb *Vlam* laten zien aan T.S. Eliot, die dergelijke witregels ook soms gebruikte, met de vraag of dit volgens hem voor een poëzielezer een semantische scheiding bevorderde (hij las geen nederlands, en daarom kon ik hem de vraag in deze algemene vorm stellen). Zijn oordeel: het kàn een scheiding akcentueren, maar dat hangt af van de betekenis. Ook een waarschuwing dat er noties weggelaten worden, of zelfs het *opvoeren* van de verwachting van samenhang kan nagestreefd worden.

ling is *Schuimende morgen en mijn vuren lach*, een eenheid van polair tegengestelde noties, waartussen de spanning vergroot wordt doordat zij verder uiteengetrokken worden. Als de andere versies erbij gehaald mogen worden, moeten wij ook trouwhartig vaststellen dat in het handschrift na *dag* een uitroepteken staat, wat *drinkt* als imperatief een aardige steun geeft. Kan de vroegere versie gebruikt worden als aanwijzing voor de auteursbedoelingen? Of juist om te laten zien dat de schrijver een nieuwe weg in slaat? Beide beweringen zijn redelijk.

Verder: de adhortatie 'drinkt de dag' is helemaal niet anormaal (als men hem ook kan plukken!), minder in elk geval dan 'mijn lach drinkt de dag'. Vooral als men denkt aan het moment van publikatie, toen de door Marsman vereerde Herman van den Bergh naast Van Ostaijen en Van Doesburg het summum van modernisme in ons land vormde, ligt de lezing als imperatief meer voor de hand dan de andere; bij Van den Bergh klinkt de stem van Adama van Scheltema nog zo sterk door dat *wij* soms een de-paden-op-de-lanen-in associatie krijgen bij al die aansporingen aan de lezer om zijn heil in de natuur te zoeken.

Wat wordt in de andere interpretatie, die van de drinkende lach, voorondersteld? Ten eerste dat *mijn vuren lach* metonymisch gebruikt wordt voor zo iets als 'ik met mijn lach als een vuur', dat vervolgens die 'ik' in staat is om *uit ontzaggelijke schalen van lucht en aarde*, wat toch wel inhoudt: het uitspansel en de aarde zoals zij zich aan ons presenteren, te 'drinken'. En wel de *dag* = 'het daglicht' te drinken, maar dat is, als wij de betekenis 'in zich opnemen' mee laten tellen, niet zo gek. Van Doesburg zegt in het, iets vroegere, gedicht *De maan is in de lucht* (eveneens afgedrukt op p. 217) zowat het zelfde. Dat meer metaforische 'in zich opnemen' wordt weliswaar door de zeer konkrete voorstelling van drinken uit 'schalen van lucht en aarde' gedwarsboomd, maar ook dat is vergelijkbaar met de beker-metafoor bij Van Doesburg.

Ik denk dat wij de vaststelling niet kunnen omzeilen, dat hier een 'ik' het formaat van de zichtbare kosmos heeft. In het woordje *drinkt* zit perslot geen feature 'vergroting'.

Aardige vraag: wie mag dat wel zijn?

God, zeiden enkelen van mijn toehoorders. *Niet* de bijbelvertalers: die vonden god-achtige hybris bij een dichter heel gewoon. Zij, en de meeste andere lezers, kozen voor: de 'persona poëtica' (of: Marsman), die kosmische afmetingen aanneemt.

Nu, lang na de eerste publikatie van het gedicht, kijken wij bij zo'n wending niet gek meer op, en zeker niet bij Marsman. In zijn poëzie en zijn verhalend proza is de voorstelling van het eigen lichaam in kosmische proporties de gewoonste zaak van de wereld (*Zelfportret van J.F.!)*, en op dat punt sluit zijn optiek geheel aan bij veel van de door hem zo gretig gelezen duitse expressionisten enerzijds, bij Herman van den Bergh anderzijds. Wat bij de laatste echter één aspekt was, meestal ondergeschikt aan de eisen van het natuurgedicht, schuift bij Marsman naar het centrum. Wie het manuskript leest, inklusief de later weggelaten passages (het grootste deel van het gedicht), en dan via *Verzen* de ontwikkeling naar onze eindversie bekijkt (nog steeds: binnen de lezing van *drinkt* als persoonsvorm), die ziet deze akcentsverschuiving zich voor zijn ogen afspelen.

Ik ben geneigd te zeggen: in de opeenvolgende versies van *Vlam* (hoe zit dat met andere gedichten?) wordt de lezing als natuurgedicht, met een heel aannemelijke imperatief-funktie voor *drinkt*, steeds meer naar de achtergrond verschoven, ten gunste van de bij Marsmans overige werk aansluitende lezing als expressionistisch gedicht van 'kosmische zelfvergroting'. Maar zelfs in de tekst zoals die voor ons ligt, zijn beide mogelijkheden nog steeds aanwezig.

Tenzij wij nog weer andere argumenten vinden om een keuze te rechtvaardigen. Er is nog heel wat te doen, voordat een niet al te wankele konklusie binnen ons bereik komt.

Traditiegetrouw neem ik aan, dat klankdistributie en metrum een bepaalde invloed uitoefenen op de organisatie van het versmateriaal. De vraag voor ons is op dit moment: wordt één van de twee segmenteringen erdoor ondersteund? Ik zeg niet: één van de twee 'interpretaties' en ook niet 'bevestigd'.

De twee 'aspekten' zijn redelijk onafhankelijk te beschrijven, als men bij klanken niet aan *semantische werking* denkt, tenminste.[172]

Klank: de a-aa herhaling, bijna konsekwent van kort naar lang gaand en dan weer kort afsluitend (a-a-a-aa-a-aa-aa-a) valt op, maar ik zie niet zo goed wat ik daarmee aan moet. Hoogstens: er een parallelisme achter zoeken met de formele opbouw (regellengte van achtereenvolgens 4-17-24-32-18-15 typografische spaties), en

172 Ik blijf liever ver uit de buurt van de mogelijk eigen semantische waarde van bepaalde klanken.

daardoor voor de liefhebbers een extra duwtje in de richting van 'ikoniciteit' geven. Andere herhalingen (schuimend-schalen, schalen-opalen, lacht-lucht) geven misschien alleen maar een wat hechter verband aan het relatie-net, als men er van uitgaat, dat zij, op één of ander niveau, waargenomen worden.

Iets meer aandacht verdient de opname van de *titel* in het a-aa patroon, wat hem dichter tegen de vers-tekst aantrekt. En nog interessanter is de verbinding *vlam-vuren.* Als ooit bewezen zou kunnen worden dat klankherhaling een zekere semantische relatieversterking meebrengt, richt dit beide woorden meer naar de vuurbetekenis. Een strikt linguistisch bewijs is daarvoor niet eens nodig. Wij mogen al tevreden zijn als aangetoond kan worden dat kennisname-als-poëzie leidt tot (onbewuste) waarneming van zo'n herhaling, en vervolgens tot semantische koppeling. Misschien is dit voor bepaalde poëzie eerder aan te nemen dan voor andere; dan zou het geen algemeen verschijnsel bij poëzie-lezen zijn, maar een uitvloeisel van een bepaalde poëtica plus daaraan gekoppelde schrijvers- en lezers-praktijk? Vragen, alleen te beantwoorden na een grondiger en gerichter onderzoek dan tot nu toe verricht is, want dat levert vooral informatie op over specifieke LO's. (Een aanwijzing in die richting geeft Mooij's interessante artikel 'Over klank en betekenis in de poëzie, speciaal met betrekking tot *Een winter aan zee*' in Mooij 79b: 154 vlgg.)

Er is echter één klankverschijnsel dat op de *segmentering*, waar wij onze observaties aan gerelateerd hebben, invloed kan hebben, en dat is het rijm *lach-dag.* Dit is zeker een waarneembaar verschijnsel. Ik wil niet zo ver gaan, te beweren dat de rijmwoorden een terugprojekterende strukturele parallelie tot stand brengen, maar wel dat beide woorden er, juist door het uitzonderlijke van rijm in dit gedicht, een sterkere belichting door krijgen. Een woord op het eind van een regel dat sterker benadrukt wordt, markeert voorts die eindpositie sterker. Voor de veiligheid wil ik daar wel aan toe voegen: als er geen druk in andere richting tegenover staat (zoals de onmogelijkheid van het afsluiten van de notie, dus noodzaak van enjambering).

Als er relatie tussen rijm en segmentering is, zou de scheidingslijn hier dus vallen tussen *en mijn vuren lach* en de rest van het gedicht. De omkering in de woorden *lach - schal*en[173] versterkt misschien

173 Ik neem aan dat de lezer bereid is, de *ch* als één letterteken te beschouwen (in het nederlands).

deze (stippel-)lijn.

Metrum: In tegenstelling tot wat men bij zo'n 'onregelmatig' gedicht misschien zou verwachten, levert een metrische weergave nauwelijks problemen op. Dit is in het Nederlands trouwens vaak het geval, door de 'stomme e'. Als wij beklemtoond als +, onbeklemtoond of heel zwak beklemtoond als - weergeven, krijgen wij:

1				+								
2												
3	+	-	-	+	-							
4												
5			-	-	+	-	+	[-	+	-	-	+]
6	+	-	-	+	-	-	-	+	-			
7	-	+	-	+	-							
8	-	-	+	-	+							

Regel 5 is het enige geval dat problematisch is:[174] als *mijn* beklemtoond gelezen wordt, wat heel goed mogelijk is wanneer *Schuimende morgen en mijn vuren lach* een gesloten notie vormt (*drinkt* = imperatief), dan is de weergave tussen de teksthaken de juiste. In dat geval zijn regel 3 en 5 elkaars spiegelbeeld.[175] Dat werkt de afsluiting na regel 5 zeker niet tegen.

In het andere geval zien wij de volgende herhalingen:

De enige regels die helemaal gelijk verlopen zijn 5 en 8 (de rijmende regels, die trouwens ook syntaktisch parallel geschakeld zijn). Verder is de eerste helft van 6 gelijk aan 3. Als wij metrische 'blokken' zoeken, worden dat: 3 t/m 5 en 6 t/m 8.[176] Segmentering dus langs de lijn tussen 5 en 6.

Ik wil er maar weinig belang aan hechten, maar: *als* deze aspekten een rol spelen bij de segmentering, dan kunnen wij vaststellen dat van de drie formeel beschrijfbare indelingen de typografie de streep na regel 3 zet, het klankpatroon en de metriek (persoonlijk neem ik aan: vooral in wisselwerking) na regel 5. De klank alleen zou mij niet erg overtuigen, maar de kombinatie met metrische blokken vind ik een sterker argument. Beide segmente-

174 De variant *drinkt uit* i.p.v. *drinkt/uit* laat ik weg omdat het anormaal taalgebruik impliceert, dat in het geval van een imperatief door niemand gerealiseerd wordt wanneer er geen dubbele punt staat.

175 Ik ga geheel van het *schema* uit, en vraag mij niet af hoe waarneembaar het metrum is voor een gemiddelde poëzielezer.

176 Men zou hier een onverwacht argument voor de witregel uit kunnen halen: symmetrisering van het gedichtlichaam in twee blokken van ieder 3 regels.

ringen in de syntaktisch-semantische analyse krijgen dus een formele ondersteuning, de één van de heel onmiddellijk werkende typografie, de ander van klank en metrum.

Uitsluiting van één van de twee mogelijkheden op grond van formele argumenten vindt niet plaats.

Eigenlijk gaat nu het ware werk pas beginnen: de interpretatie. Op basis van de segmentering die twee inhoudsschema's mogelijk maakt, moeten wij gaan invullen, want het lezen van juist zo'n kort taalbouwsel vraagt om een flinke inbreng van de lezer.

Ik wil proberen om ook die invulling zo systematisch mogelijk te laten plaats vinden. Wij zoeken perslot naar de mogelijkheden en onmogelijkheden van de wetenschappelijke (poëzie-)interpretatie.

Terloops deelde ik mee dat een aantal van mijn college- en lezingenslachtoffers een interpretatie voorstonden, die in *mijn* God ziet. Dat is gebaseerd op kultuurhistorische associaties, die echter zeker niet in de lucht hangen of erg privé zijn. Zij steunen op topoi: God als vuur (vuurkolom, brandend braambos, de vurige tongen met Pinksteren, het vlammende zwaard van de engel in het paradijs, om alleen wat bijbelse gevallen te noemen); de goddelijke lach (Psalmen 2:4); de almachtige die de (weeg-)schalen (van lucht en aarde) in handen houdt; het ontzagwekkende (konnotatie van 'ontzaggelijke', waar ik het niet over gehad heb) van al wat Godes is: als er *M*ijn had gestaan, hadden wij haast niet anders gekund dan het gedicht lezen als 'door God gesproken'. Misschien tijdens de 7de scheppingsdag (alles is er al), want de wending 'het werd avond en het werd *morgen*, de zoveelste *dag*' speelt voor bijbellezers mee.

Maar niet alleen christelijke topoi dienen zich aan. Er is er één die verbluffend sterk aanwezig is maar toch merkwaardig genoeg vaak niet opgemerkt wordt: de vuur/aarde/lucht/water toop van de elementenleer. Dichter bijeen dan in dit gedicht kan men deze verwijzingen naar een alles omvattende kosmologie niet plaatsen zonder dat het al te zeer in de gaten loopt.

Aan de kosmische alomvattendheid kan bovendien nog iets verbonden worden: er is een relatie tussen de 'ik' (*mijn*) en 'vuur' (*vuren*); in de temperamenten-distributie wordt de 'ik' dus geassocieerd met het element vuur. Bijna zou ik zeggen: dat is dan ook de zelfpresentatie van de dichter Marsman, vuur - levenswarmte, water - de vijand, de dood.

Ik haast mij, van deze gevaarlijke weg van het vrije associëren

terug te keren, en noem nog twee klassieke topoi, die algemeen kultuurbezit zijn: de lach van Zeus; de geboorte van Afrodite uit het schuim van de zee. Wie meent dat deze laatste mogelijke verwijzing te incidenteel in het gedicht meespeelt (namelijk alleen in de openingsregel van het gedicht zelf), zou kunnen schrikken van een konfrontatie met de schilderijen van Marsmans grote voorliefde Odilon Redon, vooral diens *Geboorte van Venus* (1912),[177] dat haast een illustratie bij *Vlam* lijkt. Hoe zou een lezer het gedicht konkretiseren als dit schilderij ernaast gereproduceerd werd? Trouwens, hebben wij niet nog steeds het woord *vlam* in de betekenis van 'geliefde' of 'hartstocht' in petto? Is dat te colloquial om boven een gedicht te staan? Misschien, maar daarvoor zou toch eigenlijk een systematisch onderzoek naar Marsmans gedicht-taal gedaan moeten worden. En een associatieve relatie tussen vlam/vuur en liefde komt in de meest verheven poëzie voor.

Ik weet het, zo langzamerhand ga ik tegen beter weten in redeneren. Hier is niet meer sprake van keuzen die redelijkerwijs door alle nederlandse poëzielezers gevolgd kunnen worden, maar eerder van mogelijke persoonlijke associaties, die enige voeding vanuit algemeen kultuurbezit krijgen.

Ik wil het er op houden dat de God-topoi en de kosmologische verwijzingen onontkoombaar zijn voor een west-europese lezer, en dat de erotische konnotatie via 'vlam' en Afrodite in haar schuimbad een veel persoonlijker karakter dragen.

Blijft onder alle omstandigheden dit feit: het gedicht is te lezen op grond van twee segmenteringen, waarvan de één leidt tot een samenvatting ongeveer in deze termen:

- een (expressionistisch) gedicht van 'kosmische zelfvergroting', met toekenning van goddelijke attributen aan de mens (de dichter?[178]);

en de ander tot:

- een 'natuurgedicht' waarin de proporties van de mens bescheidener zijn; *drinkt* is metaforisch = neemt in U op! Wat ontzagwekkend is, dat is de ruimte.[179]

177 Nu in Texas; waar het zich in die jaren bevond, is mij niet bekend. Een kleurenreproduktie is te vinden in Robert Schmutzler, *Art Nouveau*, London 78: 106, Plate IX.

178 Cf. het gedicht *Sabbath* van Herman van den Bergh.

179 Voor het laatst: dit zijn wetenschappelijk mogelijke lezingen. Als gewone lezer twijfel ik er geen moment aan dat *Vlam* een uiting is van kosmische zelfvergroting.

3

Hier stop ik, om mijn geluk niet te zeer op de proef te stellen. Ik keer terug tot de voornaamste vraag die ik aan de orde wilde stellen: zijn de bovenstaande observaties nu (gedeeltelijk) wetenschappelijk?

Dat hangt er van af, wat men onder wetenschap verstaat. Als dat omschreven wordt als: het doen van expliciete, geargumenteerde, intersubjektief begrijpbare en toetsbare observaties, en het systematisch ordenen daarvan, dan gingen wij pas tegen het einde van het betoog duidelijk over de lijn heen.

Maar daar zijn wel een paar voorbehouden bij nodig. Onze waarnemingen bleken, om te beginnen, in het kader te staan van een aantal vooronderstellingen, waarvan de belangrijkste zijn:

1. die omtrent de volledige koherentie van (poëtische) teksten;
2. die over de omzetting van klankverschijnselen in semantische waarden[180];
3. die over het primaat van het normale taalgebruik, behalve wanneer de LO een andere houding specificeert;
4. die over tekstapperceptie in het algemeen (relatie struktuurlineaire opbouw, doorwerking van de typografie als begingegeven);
5. die over 'ikoniciteit';
6. die over de funktie van de titel;
7. die over het idiolekt van de dichter;
8. die omtrent voorkennis (bijvoorbeeld van topoi) bij de lezer.

De eerste drie horen thuis in het domein van de LO, en nummer 5 gedeeltelijk. Het blijven onder alle omstandigheden vooronderstellingen, in die zin dat er geen onderzoek denkbaar is naar de juistheid/onjuistheid ervan.

De presupposities over apperceptie (inbegrepen voor een deel die over 'ikoniciteit'), die over de titel, en die over het idiolekt van

180 Ik doel hier niet op een verondersteld algemeen linguistisch verschijnsel (waarvoor ik geen bewijzen ken), maar op de gedachte dat *voor poëzie* deze werking een konstitutief karakter zou dragen.
De vraag in hoeverre de geheel op het akoestische gerichte term 'klank' op bevredigende wijze weergeeft wat de aard van de waarnemingen is waar deze bewering betrekking op heeft, moet ik laten liggen. Ik wijs er alleen op dat de eigenlijke *observaties* visueel van aard zijn, terwijl de veronderstelde effekten betrekking hebben op zoiets als 'geïnterioriseerde akoestische fenomenen'.

een bepaalde dichter, hebben een ander karakter. Het zijn onbewezen hypothesen, waar een empirisch onderzoek vermoedelijk wel wat mee kan doen, een soort 'primitieven'.

De vooronderstelling van bepaalde 'achtergrondkennis' is in de praktijk vooral een beperking van het 'forum' waarvoor de beweringen zin moeten hebben.

Ten gevolge van dit voorbehoud waar het de geldigheid van onze waarnemingen aangaat (inperking door vooronderstellingen) wordt het begrip *toetsbaarheid* tevens sterk beknot. Een groot deel van het in de vorige paragraaf beweerde, is alleen valide binnen het kader van de genoemde vooronderstellingen, en die hebben zelf vaak helemaal niet de vorm van (uiteindelijk) toetsbare wetenschappelijke theorieën of hypothesen, maar zijn eerder afspraken te noemen. Vooral de presupposities omtrent aard en konkretisering van gedichten, zijn van huis uit niet-toetsbaar, aangezien het voorafgaande, niet-diskutabele, aannamen zijn. Omdat ik tegenover sommige van die aannamen zelf met voorbehoud sta, heb ik de observaties trouwens herhaaldelijk in vragende vorm gesteld.

Daarmee bedoel ik niet te zeggen, dat literaire interpretaties principieel buiten het bereik van de wetenschap komen te liggen. In het eerste hoofdstuk stelde ik, dat LO-vooronderstellingen noodzakelijk zijn voor *alle* literaire theorieën, zelfs: voor alle uitspraken met 'literatuur' als objekt. Dat geldt onverkort voor interpretatieve uitspraken, maar door die onvermijdelijke vóórkoppeling van LO-aannamen wordt een interpretatie nog niet onwetenschappelijk.

Anderzijds, om wetenschappelijkheid mogelijk te maken - ik zeg nog lang niet: te garanderen! - moet aan één minimum-voorwaarde worden voldaan: de observatie-kaders, dus de vooronderstellingen, moeten *expliciet* meegedeeld worden.

Het getuigt van onkunde van de praktijk van interpreten als men beweert dat dit nooit gebeurt. In de interpretatieve praktijk is zelfs duidelijk sprake van twee soorten LO's, waartussen de onderzoekers plegen te kiezen: de historische (die van het objekt) en de eigentijdse.

In de befaamde studie van Hellinga/Merwe Scholtz over Leopolds gedicht *Om mijn oud woonhuis* komt men een fraai voorbeeld tegen van de konfrontatie van die twee mogelijkheden. De op Leopolds eigen poëtica teruggaande 'ubi-est'-interpretatie[181] van de regel 'Mijn lief, mijn lief, o waar gebleven' (= mijn lief, waar ben

181 Dit is mijn weergave van de standpunten van Hellinga en Scholtz, die zelf wel twee mogelijke interpretaties geven maar daar niet de door mij gebruikte labels opplakken. Zie verder Oversteegen 74.

jij gebleven) wordt gesteld tegenover een existentialistische beschrijving waarbij die regel gelezen zou moeten worden als: mijn lief, waar moet ik met mij-zelf naar toe, wat moet ik beginnen. De interpretatie van een aantal details van het gedicht wordt door dit verschil in waarnemingskader beïnvloed. Het vaststellen van een 'centraal thema' (of hoe men dat noemen wil) speelt vaak die rol van: het aangeven van de lijst waarbinnen de detail-waarnemingen een funktie krijgen; laten zien hoe men naar het objekt kijkt. Een *konklusie* is het dus niet!

Een geval waarin de auteurspoëtica uitdrukkelijk als uitgangspunt gebruikt wordt, is de eerder genoemde interpretatie van Eliots *The Waste Land* door Cleanth Brooks.[182] Daarin wordt de literatuuropvatting van Eliot geanalyseerd, aan de hand van vele citaten, en als poëtica van de 'irony' beschreven. Vervolgens wordt de tekst vanuit deze 'irony' belicht. Er blijven wel onduidelijkheden, bijvoorbeeld over de preciese inhoud van het sleutelbegrip 'irony' zelf, maar in grote trekken kan men toch zeggen: de interpretatie van het gedicht vanuit de vooraf geanalyseerde LO van de dichter levert een sluitende beschrijving op. Iedere historicus gaat immers zo te werk.

De beperkingen van deze aanpak worden - zie tweede hoofdstuk - óok door Brooks gedemonstreerd. Omdat hij aansluit bij Eliots eigen opvattingen, kost een breed opgezette beschrijving van stijl, thematiek, zelfs levensvisie hem bij *The Waste Land* niet veel moeite. Als hij echter die eliotaanse poëtica loslaat op Gray of de romantici, komt hij tot oordelen, die alle neerkomen op: dit is (op een bepaald punt) geen èchte poëzie.[183]

Dit gevaar loopt iedere criticus/wetenschapper die niet uitgaat van de LO van de besproken dichter maar van die van zich zelf. Dat hoeft echter nog niet tot ongelukken te leiden, en ook daarvan geef ik een voorbeeld: Mosheuvels beschrijving van *Een winter aan zee.*

182 Het fabeltje dat de New Critics dogmatisch anti-intentionalistisch waren (waar zij zelf wel enige schuld aan hebben), wordt door dergelijke studies weersproken. Onder 'intentional fallacy' verstonden zij niet zozeer het gebruiken van de auteurspoëtica, als de insertie van uit andere bron afkomstige vermoedens omtrent ongerealiseerde bedoelingen.

183 Wat Brooks doet, lijkt veel op de wijze waarop Leavis met de romantici omsprong (en waarover hij in Scrutiny door Wellek gekapitteld werd).

Op een paar incidentele passages na, beschrijft deze interpreet de teksten vanuit opvattingen omtrent waarneming en koherentie, die hij vooraf of in de loop van zijn betoog (namelijk op de momenten dat hij een keuze doet) meedeelt. De rechtvaardiging wordt niet gezocht in de LO van Roland Holst. Men zou zich dan ook een heel andere beschrijving kunnen voorstellen, die niet gebaseerd is op de 'roosvenster'-stelling (primaat van de strofe), maar die uitgaat van de koherentie van het hele gedicht (of: de hele cyclus?) als eerste postulaat. Men kan dan zo redeneren: de dichter heeft een 'diepere' werkelijkheid op het oog dan die van onze dagelijkse ervaringen; die werkelijkheid is ons alleen in flitsen en vlagen bekend; de dissociatie tussen de strofen is juist het gevolg van de poging om die momenten van de 'epifanie' te vangen. De achter de fenomenen liggende werkelijkheid is alleen te 'beschrijven' door deze aaneenschakeling van momentopnamen. Tussen de strofen lopen verbindingslijnen, maar die vormen geen gesloten systeem. De interpretatie moet zich daar intussen wel op richten want dáar wordt de samenhang op dieper niveau zichtbaar.

Door deze alternatieve mogelijkheid wordt Mosheuvels beschrijving echter niet minder geldig. Hij deelt mee hoe hij, op grond van eigen denkbeelden over poëzie, deze tekst leest; wat hij over de details, maar ook bijvoorbeeld over de relaties tussen de strofen, zegt, is en blijft afhankelijk van die premissen en deze zijn vervangbaar.[184] Maar (vrijwel) altijd kan men over de details met hem in diskussie gaan, zolang men binnen het afgezette kader blijft. Onoplosbare onenigheid over onderdelen van de interpretatie, bijvoorbeeld over het verband tussen bepaalde strofen op grond van gelijksoortige wendigen, is doorgaans terug te voeren op onenigheid over de uitgangspunten.[185]

Dit alles heeft betrekking op de geldigheid van observaties met betrekking tot feiten en relaties binnen de tekst. Zij zijn (vaak) niet vaststelbaar zonder voorafgaande aannamen, maar als men die met de interpreet wil delen, kan heel goed van 'toetsbaarheid' gesproken worden, op voorwaarde dat de vooronderstellingen expliciet

184 Het wegslippen naar argumenten m.b.t. de poëtikale ideeën van Roland Holst zelf, dat een enkele maal voorkomt, is vanuit Mosheuvels positiekeuze dan ook een inkonsekwentie.

185 Dit doet denken aan Lakatos' beschrijving van de konkurrentie tussen theorieën, die uiteindelijk vaak terug te voeren is op een verschil in zoeklicht-theorie.

gemaakt worden. Zelfs kan men het eventueel ‘verklaren’ noemen; dan spelen de aannamen de rol van algemene regels (‘wetachtige beweringen’).

Vermoedelijk echter heeft niemand die het probleem van de (on)mogelijke wetenschappelijkheid van literaire interpretaties ter sprake brengt, alleen die *onderdelen* van de tekst op het oog. En vrijwel niemand heeft zich in de *praktijk* van het interpreteren daartoe beperkt. Veeleer wordt door interpreten gestreefd naar beschrijving van de tekst *in zijn samenhang.*

Dit geldt niet alleen voor de oude ‘interpretatieven’, maar evenzeer voor de vele theoretici van de laatste decennia die voorstellen lanceerden waarin aansluiting gezocht wordt bij nieuwe ontwikkelingen in de wetenschapsleer.

4

Het is bekend dat de gedachtenwisseling over de status van de wetenschappelijke interpretatie een nieuwe impuls kreeg, toen in het begin van de jaren zestig kritisch-rationalistisch getinte voorstellen op tafel kwamen, die samengevat kunnen worden in de stelling: *aan de literaire interpretatie* (stilzwijgend dacht iedereen aan poëzie) *kan de vorm worden gegeven van een toetsbare hypothese.*

De minimum-voorwaarden voor wetenschappelijke uitspraken werden daarmee gekoppeld aan de formulering als hypothese binnen het ‘standaardmodel’ voor theorieën. Dat duwt de toetsbaarheid wat verder door dan ik in het voorgaande deed.

In ons land werd al heel vroeg (1963) een voorstel in deze zin, van de hand van J.J.A. Mooij, ter diskussie gesteld. Buiten ons taalgebied hanteerde John Ellis in 1961 de term hypothese, maar zijn, nogal vage, voorstellen werden niet opgemerkt tot het moment dat zijn *Theory of Literary Criticism* verscheen, in 1974 en dus voor de opinievorming in ons land te laat. In Duitsland was het vooral Heide Göttner die, in het voetspoor van Stegmüller (of lag het in dit geval andersom?), een heel ver uitgewerkt model voorstelde (*Logik der Interpretation*, 1973). Zonderling was dat dit laatste boek, zeker niet de minst aanvechtbare bijdrage tot de gedachtenwisseling, juist bij de methodologisch preutsere literatuurwetenschappers weerklank leek te vinden.

Wat al deze voorstellen gemeen hebben, is dat zij gekarakteriseerd kunnen worden als een min of meer popperiaanse vertaling

van vraagstellingen, en zelfs methoden, die in de hermeneutische literatuurbeschouwing centraal hadden gestaan. Het dilemma waar de literatuurwetenschap met betrekking tot de interpretatie voor stond, was dat de *resultaten* van de hermeneutici vaak belangwekkend waren, maar dat hun *methodische rechtvaardiging* van die resultaten een aansluiting bij meer recente ontwikkelingen in de wetenschapsleer blokkeerde. Vooral de toetsingseis werd door hen genegeerd, of zó behandeld dat van een rationeel procédé niet gesproken kan worden.

Dit maakt het begrijpelijk, dat de toetsing in de diskussie van de jaren zestig het beslissende strijdgebied vormde; en niet alleen bij halve of hele popperianen, want een uitdrukkelijk bij Husserl aansluitende fenomenoloog als E.D. Hirsch (*Validity in Interpretation*, 1967) kwam hen halverwege tegemoet.

Hoe moet men zich die toetsing in de interpretatieve praktijk voorstellen? De Groot had al de mogelijkheden genoemd van 'partitie' (afsplitsing van een deel van het feiten-universum dat pas later als kontrolemateriaal in het onderzoek betrokken wordt) en 'konvergentie' (geïsoleerde beschrijving van aspekten, en daarna konfrontatie van de resultaten van die gescheiden onderzoeken). Hierbij aanknopend werd door de Nederlandse deelnemers aan de diskussie voor één van deze mogelijkheden geopteerd.

Als wij onze bevindingen m.b.t. *Vlam* op tafel leggen, wijst de daar gevolgde redenering vooral in de richting van konvergentie. Maar is er, en dat is toch de hoofdvraag wil de toetsingsdiskussie enige zin hebben, wel sprake van een *hypothese*, anders dan met betrekking tot de lokale gegevens? De vraag is, waarop die hypothese dan betrekking zou moeten hebben?

Wat leert onze bespreking van *Vlam* ons hierover?

Er is sprake van vaststelling van 'feiten', al dan niet ingeperkt door expliciet formuleerbare vooronderstellingen. Maar mag men dat 'interpretatie' noemen? Daarvan is toch pas sprake aan het eind, als de twee mogelijke manieren van lezen bij wijze van samenvatting geformuleerd worden.[186] Wat is nu de status van deze 'interpretatie'? Een veronderstelling over een stand van zaken in de

186 Men kan ook van meer dan twee mogelijkheden spreken, of van twee hiërarchisch geordende groepen van interpretaties, konform de opzet van Heide Göttners relaas over een middeleeuws gedicht. Dat is op het moment voor ons niet relevant; wat er toe doet, is dat er (minstens) twee, niet-kompatibele, 'interpretaties' mogelijk zijn.

werkelijkheid, zou het antwoord moeten zijn, wanneer met recht van ‘hypothese’ (in de standaardbetekenis) gesproken zou kunnen worden.

Maar is de ‘totaalbetekenis’, de ‘betekenissamenhang’ etc. iets dat ‘in de werkelijkheid’ (dus: de tekst) aanwezig is? Of is het een *ordening* die de *interpreet*, op beargumenteerde gronden, in de feitelijke gegevens aanbrengt?

Mij dunkt: het laatste, en daarmee zijn wij van het pad van een strenge kritisch-rationalistische of een neopositivistische verklarings-methodologie af. De toetsing in de zin van een deduktief theorie-model, is onverbrekelijk verbonden aan een objekt waarover, binnen een duidelijk omschreven theorie, geldige uitspraken gedaan kunnen worden. Hoe een theorie opgebouwd zou moeten zijn waar zo'n interpretatieve hypothese onder dak moet worden gebracht, is echter door niemand zelfs maar besproken.[187] En dat men hoogstens van *potentiële* samenhangen kan spreken, door de interpreet aan te brengen en aannemelijk te maken, en niet van een ‘bestaande’ totaalbetekenis, dat werd door sommige deelnemers aan de diskussie wel toegegeven (bijvoorbeeld door de mogelijkheid van meer dan één geldige interpretatie open te laten), maar zij trokken er niet de voor de hand liggende konklusie uit.

En die is, dat een popperiaanse opvatting over de rol van hypothesen het onmogelijk maakt om aan de literaire interpretatie niet alleen de vorm (dat kan) maar ook de status van zo'n hypothese toe te kennen. Pogingen om de vingers uit de klem te wurmen, bijvoorbeeld van mij (Oversteegen 74), zijn mislukt omdat men daarbij de eigen uitgangspunten op losse schroeven moet zetten.

Uit allerlei terzijdes blijkt dat velen van hen die aan een deduktief hypothese-begrip refereerden, toch liever niet al te zeer vastgeprikt wilden worden op strikte omschrijvingen. Ik vermoed zelfs dat sommigen in stilte een heel ander type hypothese op het oog hebben gehad, namelijk wat men in de geschiedwetenschap een ‘idiografische’ placht te noemen,[188] maar niemand heeft bij mijn weten voorstellen in die richting uitgewerkt, en bovendien is

187 Men kan de manoeuvre voorstellen om de interpretatie niet als hypothese maar als theorie te behandelen, een theorie waarbinnen dan de lokale vaststellingen de hypothesen zijn. De vraag waar die ‘theorie’ dan betrekking op zou moeten hebben, blijft echter even onbeantwoordbaar als bij de opvatting van de interpretatie als hypothese. Wij schieten dus niets op met deze verschuiving.

188 Ook Brinkman 74 gaat in die richting.

iedereen van bepaalde toetsingsprocedures blijven spreken die bij idiografische hypothesen niet zinnig zijn.

Heromschrijving van de interpretatieve handeling is noodzakelijk, en daarin moet de deduktieve toetsing maar liever niet meer voorkomen. Ik kom tot: een interpretatie is een *voorstel* tot semantische *ordening* van de tekstgegevens, op basis van eenduidige beschrijvingen van de linguistisch gegeven mogelijkheden, en met expliciete argumentatie omtrent de keuzen die niet in talige feiten gefundeerd kunnen worden.[189] In deze omschrijving blijft in elk geval één geldigheidscriterium overeind: interpretatieve voorstellen worden ingeperkt door de eis van linguïstisch *mogelijke* aktualiseringen, en daarvoor zijn heel redelijke beschrijvingssystemen beschikbaar.

De hele procedure kan als volgt worden samengevat (en wat ik hier formuleer is niet veel anders dan een systematisering van wat iedere vaardige interpreet altijd al heeft gedaan): men gaat uit van de separate analyse van een aantal isoleerbare aspekten, zoals: typografische presentatie, woordbetekenissen, syntaktische strukturen, en daarna klankopbouw, woordsoorten, metrum/ritme, topoi, idiolekt (van de schrijver en van zijn tijd: 'stijlfiguren').

Natuurlijk geloof ik niet in een gescheiden, en zelfs niet in een hiërarchisch vaststelbare, *werking* van deze aspekten. De bedoeling is alleen dat zij afzonderlijk geanalyseerd worden, onder meer om een meetmiddel te vinden voor de vaststelling hoe lezers/critici in de praktijk met de beschreven tekst omgaan, en dat is in ieder geval: juist *niet* met toepassing van gescheiden operaties.

Door deze afzonderlijke beschrijvingen bijeen te brengen, wordt de *feitelijke grond* van het interpretatieve voorstel gekonstrueerd. De interpretatie zelf is echter geen (hypothese-achtige) feitelijke vaststelling, maar een geargumenteerd voorstel om die data op een

189 Een gevolg van de (gedeeltelijke) onafhankelijkheid van de keuzen t.o.v. de linguistische feiten is, dat juist de taalkundig minder voor de hand liggende mogelijkheid van een interpretatie vaak de voorkeur krijgt. Wij hebben dat ook bij de *Vlam*-interpretatie kunnen zien.
Het onderscheid tussen de begrippen 'analyse' en 'interpretatie' (Leech 65: 'linguistic description' tegenover 'critical interpretation') zou ik aan mijn omschrijving willen koppelen: de analyse bestaat uit het totaal van intersubjectieve beschrijvingen, de interpretatie is de ordening van die beschreven gegevens, bijvoorbeeld tot één betekenis-samenhang, plus de keuzen die gemaakt worden uit de meervoudige mogelijkheden welke de analyse oplevert. Hierbij moet nog aangetekend worden dat een geheel interpretatie-vrije analyse, dus: waarin geen (common sense) keuzen gedaan worden, ondenkbaar is.

bepaalde wijze te ordenen. De feitelijke gegevens die bij de aspekten-analyse op tafel komen, spelen de rol van grensbewakers: slechts interpretaties die niet strijdig zijn met de in de analyse vastgestelde feiten, kunnen aanspraak maken op geldigheid, of liever adekwaatheid, om zelfs een rest van verwarring met de popperiaanse hypothese-opvatting te vermijden.

Dat betekent enerzijds een inperking van het aantal aanvaardbare mogelijkheden, anderzijds vrijwel altijd een meervoudig voorstel. En dat klopt met onze eigen bevindingen aan de hand van Marsman.

5

Wanneer men aan een wetenschappelijke uitspraak de eis stelt, dat deze de status heeft van een toetsbare, op verklaring gerichte, hypothese, dan is de literaire interpretatie in zijn laatste fase geen wetenschappelijke bezigheid. Dat konkluderende voorstel hoort volgens die opvatting thuis in de literaire kritiek, net als evaluatieve uitspraken. Wil men echter de mogelijkheid openhouden dat het doen van ordeningsvoorstellen ook een legitieme wetenschappelijke bezigheid vormt, dan is deze rigoureuze beslissing over de niet-wetenschappelijkheid van de konklusie niet eens noodzakelijk. Vooropgesteld dat het observatie-kader vastgesteld wordt, dat keuzen steeds geëxpliciteerd worden, en dat het ‘leesvoorstel’ niet strijdig is met de op die grond vastgestelde feiten, kan zo'n voorstel heel goed diskutabel genoemd worden. En de eis van diskutabiliteit, dit dient niet vergeten te worden, is de ratio van afgeleide criteria als: explicietheid, gegrondheid, intersubjektieve toegankelijkheid.

Alleen de toetsbaarheid valt overboord. Wie vasthoudt aan een strikt verklaringsmodel, mist dan het belangrijkste criterium; wie ordeningsvoorstellen mee wil laten doen (norm: adekwaatheid) is toleranter. Maar hoe men het ook stelt, het gaat om een grensgeval: net buiten of net binnen de wetenschap, en van veel belang kan ik het niet achten, behalve waar het gaat om verder gebruik van een interpretatief voorstel.

Komt dat probleem van voortbouwen op afzonderlijke interpretaties vaak aan de orde? Ik denk het niet. De konkluderende ordeningsvoorstellen zullen meestal een eindstation van het onderzoek zijn, een doel op zichzelf. Wanneer er door literatuurhistorici

gebruik van gemaakt wordt voor hun beeldvorming, dan moeten zij zich heel goed voor ogen houden dat het niet om vastgestelde feiten, om ware (geldige) uitspraken gaat, maar om een wijze van zien, om een onderdeel van het totale proces van beeldvorming Historici zullen daarvan niet wakker liggen. En anderen alleen dan, als zij alle beeldvorming willen uitbannen, en in dat geval is het hun ongetwijfeld onverschillig of ook nog interpretaties een rol spelen.

Interessanter dan de status van die konkluderende 'interpretatie', en heel wat zorgwekkender, is de vraag: hoe vaak komt het voor dat interpretaties voldoen aan de eisen van explicietheid met betrekking tot de vooronderstellingen en de keuzen onderweg?

Door de interpretatieven is, los van hun *praktijk*, hier zo af en toe wat over gezegd. Staiger 71: 16: 'Bin ich auf dem rechten Weg, hat mein Gefühl [!] mich nicht getäuscht, so wird mir bei jedem Schritt, den ich tue, das Glück der Zustimmung zuteil. [...]. Die Interpretation ist evident'. Een 'gevoel' leidt de interpreet, er is 'een juiste weg', de interpretatieve bevindingen bevestigen het gevoel of spreken het tegen. Vooronderstellingen geheel impliciet, werkwijze en kontrole op resultaten gebaseerd op intuïtie.

Spitzer 62: vooronderstellingen worden als 'feiten' behandeld, de argumenten die bij een keuze tussen verschillende lokale mogelijkheden moeten beslissen worden, net als bij Staiger, afhankelijk gesteld van hun bevestiging binnen een totaalbetekenis. En wat bewijst Spitzer dat hij op de goede weg is met betrekking tot 'the whole'? Een 'click', zó fysiek beschreven dat het mij doet denken aan die plechtige detective-schrijver van onze jeugdjaren, Ivans, wiens speurder Geoffrey Gill ook zo'n schokje kreeg (in zijn achterhoofd, en de omgeving kon het zien), als hij in een intuïtieve flits de ware samenhangen doorzag.

Het is een beetje dom om met zo'n mededeling van Spitzer alleen maar de spot te drijven; vele grote wetenschappers hebben verteld dat hun ontdekkingen als meteoren uit de lucht komen vallen (Poincaré!). Alleen, ook waanideeën presenteren zich op die wijze: zij zegt nog niets, die innerlijke zekerheid,[190] dat is mijn bezwaar.

Het zegt naar geen enkele kant iets. In de praktijk van het

190 Ik gebruik moedwillig een term die Jan Romein voor de objektiviteit van de historische verklaring hanteerde. Welbeschouwd een eerlijke vaststelling van de eigen grenzen.

interpreteren is Spitzer vaak heel kontroleerbaar.[191] Maar zijn 'theorie' is alleen interessant als informatie over innerlijke processen die zich blijkbaar in een uitzonderlijk fijngevoelige interpreet afspeelden.

Wimsatt dan in 'What to Say About a Poem?' (Wimsatt 66: 215-244)? Heel interessant, maar vooronderstellingen krijgen wij niet te horen, kontroleprocedures worden niet voorgesteld, alleen werkwijzen.

Zelfs de alles meedelende Jakobson is op dit punt terughoudend: hij stopt voortdurend niet-expliciete aannamen (klankwerking!) in zijn analyses, en rechtvaardigt zijn keuzen vanuit juist die vooronderstellingen. Diskussie daarover is niet mogelijk, behalve voorzover het om de 'ekwivalentie'-stelling gaat, en daarvan wordt weer nergens aangegeven onder welke restrikties hij gehanteerd mag worden.

Men zou wellicht kunnen denken dat dit allemaal anders is geworden sinds rationele procedures door de interpretatie-theoretici voorgesteld worden. Door de *theoretici*, want vaak gaat het alleen nog om diskussies *over* de bezigheid van het interpreteren (of de resultaten daarvan) en worden geen pogingen tot eigen interpretatieve beschrijvingen meer gedaan.[192]

Hirsch 73 (167), een uitzonderlijk invloedrijk boek, handelt zeer uitgebreid over algemene aannamen. De belangrijkste is: er is één juiste interpretatie, en dat is de weergave van de 'meaning' van de tekst (tegenover 'significance'). Via een woordspeling, want meer kan ik er niet in zien, wordt die 'meaning' gelijkgesteld aan de bedoelingen van de auteur ('All valid interpretation of every sort is founded on the re-cognition of what an author meant', Hirsch 73: 126). Het begrip 'intentional fallcy' wordt bestreden, - halverwege. Door een reduktie van 'intentie' tot 'meaning', en via de dubbele betekenis van het laatste woord, blijft van de onenigheid met Wimsatt nauwelijks méer over dan de *mededeling* dat er maar één juiste interpretatie mogelijk is. Het is precies dit geloof, sit venia verbo, van Hirsch dat doorgewerkt heeft.

191 Niet altijd. Ik denk bijvoorbeeld aan de intonatie-beweringen in het Du-Bellay-essay (Spitzer 59).

192 Dat de beweringen vaak zo theoretisch in het kwadraat zijn, kon wel eens samenhangen met het feit dat de auteurs nooit enige ervaring opgedaan hebben met het op eigen kracht ondernemen van een ver doorgevoerde interpretatie. Dat is de reden dat uitspraken van 'veldonderzoekers' vaak (theoretisch!) vruchtbaarder zijn dan 'puur' theoretische beweringen.

Over werkwijzen zegt Hirsch niets dat een gedachtenwisseling mogelijk maakt; het blijft bij algemene beweringen.

Göttner 73, onder theoretici niet minder besproken dan Hirsch, analyseert, doorgaans heel overtuigend, de hermeneutische presupposities (Gadamer, Habermas) en laat daar weinig van over. Tegenover hun op de (intuïtieve) hermeneutische cirkel-procedure gebaseerde beschrijving van het interpretatieve proces, stelt Göttner de redelijke uitvoerbaarheid van een analytisch-rationele aanpak. Zij demonstreert die benadering ook in de praktijk door twee bestaande interpretaties te vergelijken, en deze weer te geven als samengestelde hypothesen.

Met betrekking tot lokale keuzen is haar adstruktie overtuigend. Zelfs de stelling dat het mogelijk is, om via een induktieve redenering van lokale keuzen naar algemenere beschrijvingen te komen, wil ik nog wel (benefit of the doubt) aanvaarden. Maar hoe zien die algemene beschrijvingen er uit? Wij krijgen er wel een paar te zien, en dat lijken résumés of parafrases. Maar Göttner zegt daar zelf niets over. Zij noemt deze 'samenvattingen' gekompliceerde hypothesen, maar vertelt niet op wat voor soort entiteiten of verschijnselen zij betrekking hebben. Voor de kontrole op die 'Gesamthypothesen' wordt teruggewezen naar de (al gepasseerde) plaatselijke keuzen, wat niet zo ver van de bestreden cirkel af staat. Wel daagt er iets van de gedachte dat die samenvattende hypothese eigenlijk een waarnemingskader is, maar meer dan een kleine verkleuring aan de horizon is er niet te zien.[192a]

Het meest opvallend is de afwezigheid van de bespreking van vooronderstellingen bij de groep theoretici die er het zwaarst op leunen: de semiotici. Zij steken voortdurend principiële verklaringen af, maar onderwerpen de eigen principes niet aan een kritisch onderzoek.

Ik kan hier niet het hele komplex van uitgangspunten die de semiotici gemeen hebben (of die hen verdeeld houden) bespreken, en beperk mij daarom tot de vaststelling dat zij de interpretatie koppelen aan het 'teken'-karakter van teksten (zie p. 173, noot 156 hierboven).

Wat teksten precies zouden zijn, komen wij moeilijk aan de weet. De één (Kloepfer, Wienold) gaat van een meestal niet

192a Göttner 77 en vooral 78 gaan aanzienlijk verder in de door mij voorgestelde richting.

geanalyseerd tekstbegrip uit,[193] de ander noemt in principe *alles* tekst wat als onderzoeksobjekt aangewezen wordt en waarvan aangenomen wordt dat het aan regelsystemen gehoorzaamt (Lotman, Hardt).

En wat is interpretatie? Dat is het toekennen van betekenis aan een als teken opgevat verschijnsel, in casu een literaire tekst.[194] Wanneer is iets een teken? Als het 'voor iets anders in de plaats staat' (aliquid stat pro aliquo, zei iemand een tijdje geleden al), als wij er 'betekenis aan toekennen', er 'interpretatief mee om gaan'. Wanneer gaan wij interpretatief met iets om? Antwoord bij de meeste semiotici: altijd, zo is het leven.

Sommigen maken het exakter en zeggen dat er sprake is van een signifiant-signifié relatie, en dat interpretatie het vaststellen van de signifié van een waargenomen signifiant is. Dit komt voor het eerst, voorzover ik weet, voor bij Mukařovský, die onder signifiant het 'artefakt', onder signifié het 'esthetisch objekt' verstaat. Bij anderen is het vaak nog wat minder begrijpbaar wat zij op het oog hebben.

Sa-Sé, handige saussuriaanse termen,[195] die impliceren dat de relatie eenduidig is, konventioneel bepaald. Dus ook hier: één interpretatie. Toch niet, zeggen de meeste semiotici, maar dat zit in de gekompliceerdheid van de relatie schrijverskode-lezerskode (Lotman), en in de vervanging van 'ongemotiveerde' door 'gemotiveerde' tekens (Hardt; en wat blijft er nu van sa-sé over?).

De veelheid aan standpunten zou aanvaardbaar zijn (de semiotiek is een 'familie' van disciplines, zegt Van Zoest), als wij van ieder van de deelnemers aan de diskussie te horen kregen wat zij bedoelen met die centrale begrippen 'teken' en 'betekenis'. Het verbluffende is echter dat dit door niemand meegedeeld wordt,[196]

193 Eigenlijk zou ik Wienold liever niet een semioticus noemen, maar hij doet het zelf, in de titel van één van zijn belangrijkste publikaties. Mijn kritiek op het punt van de onduidelijkheid van het tekstbegrip geldt trouwens ook voor hem (wat 'Textverarbeitung' is kan ik wel ongeveer begrijpen, maar *wat* wordt verarbeitet?), en dus moet het vele goede dat Wienold biedt op dit moment maar uit de weegschaal gehouden worden.

194 De één laat de literariteit als eigenschap aan de semiotische hantering van een tekst voorafgaan, de ander ziet juist het literair-verklaren als de handeling die met het instrumentarium van de semiotiek geanalyseerd moet worden. De interpretatie-opvatting is echter niet verschillend.

195 Eco gooit ook nog wat Hjelmslev in de ratatouille, waar Peirce al in zat.

196 Lotman neemt de betekenis-definitie van Shannon ('datgene dat bij omkeerbare vertaalprocedures gelijk blijft') over, maar trekt zich in de rest van zijn betoog niets aan van die formele omschrijving. Ik zie ook niet zo goed hoe hij ermee werken kan, als het om literaire teksten gaat.
Deze afstand tussen theoretische beweringen en praktische handelingen komt men bij semiotici zeer vaak tegen.

behalve in de tautologische vorm dat men van de ene naar de andere term gestuurd wordt. Dit geldt voor bespiegelende semiotici als Eco[196a] en Lotman evenzeer als voor een op praktische methodieken gerichte auteur als Plett.

Voorstellen over interpretatieve werkwijzen op basis van een semiotische filosofie laten dus ook weer een rechtvaardiging achterwege. Daardoor is de diskussie nog steeds de hermeneutische (die ook voortkomt uit het primaat van de 'Deutung'), en zulks zonder dat de grondslagen duidelijk gemaakt worden. Op dat punt komen wij met Dilthey verder...

Alles bijeen, juist in de *theoretische* verhandelingen wordt de aard van de gebezigde eerste aannamen niet onderzocht. Interpretatie is blijkbaar zo'n *praktische* bezigheid, dat de duidelijkste bespreking van vooronderstellingen niet bij de theoretici, maar bij de 'veldwerkers' te vinden is. Wetenschappelijk houdbare interpretatie-theorieën, met bijvoorbeeld voorstellen voor algemene modellen waarin explicitering van presupposities opgenomen is, zijn er niet.

Soms legt een interpretatief (ik gebruik de term nu breed) zijn kaarten op tafel, maar vanuit ons perspektief kunnen dergelijke 'theoretische' uitspraken niet tot een wetenschappelijk opgebouwde methode leiden, omdat over (de wijze van presenteren van) vooronderstellingen steevast gezwegen wordt.

Maar dat wil niet zeggen dat de bestaande *interpretaties* onwetenschappelijk zijn! Het komt herhaaldelijk voor (Brooks, Spitzer in zijn *Leda*-essay) dat zij de toets der kritiek tot op grote hoogte doorstaan, en alleen kleine retouches of herformuleringen behoeven. Dat soort 'bijrichten' en 'vertalen' van andermans resultaten is in de wetenschap de gewone situatie. Juist als dat *niet* nodig is, als uitspraken langdurig geldig lijken te blijven, is er vaak reden tot argwaan.

Maar de grote meerderheid van interpretaties voldoet niet aan onze basis-eisen van wetenschappelijkheid. Wat doen wij er dan

196a Ik denk hierbij alleen aan het algemeen-theoretische boek Eco 76. Zijn recente werk *The Rôle of the Reader* vraagt om een heel ander soort kommentaar, al worden bepaald niet *al* mijn bezwaren tegen Eco's betekenis-begrip erin ondervangen.

mee? Dat moet maar radikaal aangepakt worden, vind ik: zij worden simsalabim tot literaire kritiek verklaard. En wat mij betreft wordt de hele interpretatieve beweging, uitgezonderd de Russische Formalisten, beschreven als een vanuit ons oogpunt grotendeels literair-kritische stroming; zij zelf trokken de scheidslijn niet, of op een andere plaats dan wij.[197] Dat dit tot-kritiekverklaren vaak als een daad van minachting gezien (en door sommige, vooral duits-georiënteerde, 'preciezen' ook zo bedoeld) wordt, dat betekent vooral dat men de rol van de literaire kritiek in de literatuurwetenschap onderschat. In het eerste hoofdstuk heb ik al laten zien dat in het bewustwordingsproces waaruit de literairwetenschappelijke theorievorming resulteert, de literaire kritiek in de praktijk een onmisbare schakel vormt. Juist haar specifieke doelstellingen (oordelen, adekwate respons) geven haar vrijheden, die ontdekkingen mogelijk maken waarmee vervolgens de literatuurwetenschap verder kan werken. De kritiek vervult een (onmisbare) heuristische rol voor de literatuurwetenschap. In de problematiek van de interpretatie is dat heel goed te zien.

Een wetenschappelijke interpretatie, die alles verantwoorden moet, is onuitvoerbaar. Zelfs de bespreking van een zo kort gedicht als *Vlam* zou honderden bladzijden vergen, als wij *alle* linguistische mogelijkheden wilden opsommen, en vervolgens geargumenteerd grotendeels weer ekarteren;[198] en dan nog zou het een momentopname blijven, want over tien jaar zijn weer heel andere beschrijvingen mogelijk (en onmogelijk) dan nu. Zelfs Mosheuvel heeft dat dan ook niet geprobeerd, in zijn analyse van *Een winter aan zee*, die toch verder gaat dan één andere interpretatie in ons taalgebied, en voorzover ik weet ook daarbuiten.

Maar: *geen enkele* wetenschappelijke handeling is 'kompleet'. Waarom zou een interpretatie dat wel moeten zijn? Het hangt ervan af wat men met de resultaten wil doen, en daarop moeten de redukties afgesteld zijn, vanwaaruit de interpretatie plaats vindt.

197 In de angelsaksische landen, waar de interpretatieven decennia lang het beeld beheersten, wordt 'criticism' gezien als: alle 'studied discourse' (term van Weitz 66: VII) over literatuur, en de vraag wetenschap-niet wetenschap wordt open gehouden. Men moet de term 'poetics' door de keelgaten *duwen*, om een domein te reserveren waarbinnen specifieke eisen gesteld worden; en heel erg lukken doet het niet, aan uitgeversfondslijsten te zien.

198 Mooij 79: 41: 'Het gevolg is, dat men overtollige interpretaties zo moeilijk kwijt raakt.'

Ik zie niet veel heil (meer) in het produceren van reeksen wetenschappelijke interpretaties, omdat ik niet zou weten wat wij ermee beginnen moeten. Het levert een hele papierwinkel op, met een onzekere gebruikswaarde. Wanneer wij willen weten hoe een bepaalde lezer een tekst konkretiseert, is de literaire kritiek een veel geschikter medium.

Maar: *is* dat wel wat wij willen weten? Of gaat het er om hoe een tekst gekonkretiseerd *kan* worden? Dus: een beschrijving die zo open is, dat al de mogelijke opties eruit af te lezen zijn?

Misschien. Maar juist zo'n onstuitbaar extensieve beschrijving is niet praktisch uitvoerbaar. Het is goed dat zo af en toe een wetenschapper nog eens kijkt hoever men gaan kan, en vooral: wat iemand die eraan begint voor problemen ontmoet. En als een tekst uitzonderlijk intrigerend is, wil de literair-geïnteresseerde (ik zeg niet: de literair-wetenschappelijke) gemeenschap van tijd tot tijd wel eens horen hoe hij gelezen kan worden. Een bezigheid dus, die het zelfde doel nastreeft als de literaire kritiek, maar aan wat strengere normen gehoorzaamt.

Dat is vanuit de literatuurwetenschap echter niet het belangrijkste doel. Voor de specialist-literatuurwetenschapper heeft de wetenschappelijke interpretatie (of analyse, zonder de laatste stap) vooral het nut, dat zij 1. de literaire kritiek nieuwe middelen voor tekstbeschrijving kan aanreiken (een zelfde belang als literaire theorieën in het algemeen kunnen hebben), 2. duidelijk maakt welke konkrete keuze-mogelijkheden er zijn, om vervolgens na te gaan, *hoe bepaalde lezers (bij voorbeeld literaire critici) hun opties bepalen.* Dat levert een beschrijving op, die zelf op expliciete vooronderstellingen gebaseerd is. Meestal zullen er al verschillende onderling tegenstrijdige mogelijkheden naast elkaar komen te staan. Bij ieder daarvan zijn er dan (doorgaans) nadere invullingsmogelijkheden, die de wetenschapper niet aan kan brengen, maar de lezer wel. Die *moet* zelfs, want dat is lezen. Evenals de literaire criticus, die een overdraagbare leeswijze wil produceren. Die keuzen, die lezers en critici doen, zijn door allerlei groeps- en persoonsgebonden faktoren bepaald. Voor een groot deel, voor dat deel dat in hoofdstuk II van dit boek omschreven wordt, kunnen zij gerekend worden tot de LO van die lezer/criticus. Een verklaring van de keuzen die uit een LO voortvloeien, is alleen mogelijk als men eerst die beslissingen zelf beschreven heeft, en dat wil zeggen: als men vastgesteld heeft, uit welke keuze-*mogelijkheden* geput is.

En dáarvoor dan is de wetenschappelijke interpretatie dienstig. Wie de interpretatie als een ‘ware’ (eind)uitspraak over een tekst blijft beschouwen, zoals de meeste interpretatieven deden - ook als zij meer dan één mogelijkheid toelieten - die komt bij altijd de zelfde aporie terecht: hij moet onder de persoonlijke keuzen een ‘objektieve’ reden schuiven. Interessant, ook wetenschappelijk interessant, zijn interpretaties echter juist omdat zij *persoonlijk* zijn, niet omdat zij algemeen-geldig gemaakt zouden kunnen worden. De wetenschappelijke interpretatie kan daarom twee vormen aannemen: de (zeldzame) waarin alle vooronderstellingen en keuzen op tafel gelegd worden, voorzover de interpreet zich die bewust is, en waarin de eindbeschrijving een geargumenteerde konklusie is uit al die beschrijvingen en beslissingen, een voorstel[199] tot een welomschreven lezing; en de andere, die bestaat uit een opsomming van *mogelijke* beslissingen, waardoor de werkelijke keuzen van anderen beschrijfbaar gemaakt worden. Deze tweede vorm is wetenschappelijk de vruchtbaarste, omdat wij niet alleen te horen krijgen hoe een bepaalde tekst door iemand gelezen wordt, maar vooral materiaal geleverd krijgen voor verder onderzoek naar de keuze-redenen (zoals LO's) van lezers op een bepaald moment, behorend tot een bepaalde groep.

Culler 76 maakt zich vreselijk druk over de tirannie van de interpretatie in de angelsaksische landen, die wetenschappelijk onderzoek zou blokkeren. Frustraties, het blijkt weer eens, zijn vaak een gevolg van de eigen instelling, en niet van de omstandigheden. Want wat streeft Culler na? Onderzoek naar lezersgedrag. En hoe wil hij dat doen? Door ‘kompetente lezers’ op teksten af te sturen, en te kijken wat zij daarmee doen.

Alsof hij niet over honderden, duizenden, uitspraken van kompetente lezers beschikte! Lezers bovendien, die niet gekonditioneerd zijn door de vragen die Culler aan hen wil stellen, maar die, in volle vrijheid ten opzichte van zijn doelstellingen, aan de lopende band beweringen produceren waarmee hij zijn wetenschappelijke deugd zou kunnen doen. Culler zou de heer op zijn blote knietjes moeten danken, dat hij in een taal schrijft waarin zó veel interpretaties, zoveel beschrijvingen van gebruikswijzen van bepaalde teksten, beschikbaar zijn.

Maar nee, hij wil van zijn kostelijke materiaal niets horen. In

199 Zie Anbeek 72-73: 489, die deze term stelt tegenover waar/onwaar uitspraken.

plaats van tien interpretaties van één tekst (die *zijn* er soms in het engels) naast elkaar te leggen, en te kijken welke beslissingen de lezers/critici genomen hebben, en daarna te proberen er achter te komen *waarom* zij die keuzen maken, gaat hij in het vage, als de zoveelste abstrakte receptionist, aan het praten over ondervraging van kompetente lezers.

Wij in Nederland zijn zo gelukkig niet. Er bestaan maar weinig interpretaties, en onder meer daarom is de simpele vergelijking van verschillende beschrijvingen van één objekt niet mogelijk. Wij moeten een langere weg bewandelen, die van de systematische toepassing van, toch, een model.

Ik heb zo'n model hierboven, bij de Marsman-interpretatie, geschetst. Op grond van de daar genoemde 'aspekten' kan een beschrijving opgesteld worden van potentiële samenhangen in een tekst, hetgeen in de praktijk meestal zal neerkomen op: segmenteringen daarvan. Binnen een raam van expliciete vooronderstellingen worden keuze-mogelijkheden geschetst.

Uitputtend kan dit niet zijn. Het lijkt mij zelfs verstandig om zich tot schetsmatige beschrijvingen te beperken. Daar kunnen dan werkelijke lezersreakties, en als die er bij uitzondering is een bestaande literairkritische interpretatie, naast gelegd worden. De voorafgaande (globale) analyse helemaal weglaten is niet verstandig, want dan bestaat het risiko dat de interpreten en lezers, die het materiaal moeten leveren, aan de greep van de analysant ontsnappen, omdat zij zoveel meer zien dan hij. De analysant krijgt dan *al* zijn materiaal van anderen, en dat kan zijn vraagstelling te zeer gaan bepalen. Het is beter dat de onderzoeker, die bijvoorbeeld uit is op een beschrijving van de literatuuropvatting van een groep lezers, zijn vrijheid zoveel mogelijk behoudt door zelf de vragen te stellen.[200]

Ik zou zeggen: een analytische beschrijving kan het beste zo omvangrijk zijn als onze analyse van de mogelijke ordeningen van *Vlam.* Dat is enerzijds redelijk uitvoerbaar, en aan de andere kant levert die analyse ons het raam waarbinnen de keuzen van individuele lezers/interpreten zichtbaar worden.[201]

200 Onze achterstand t.o.v. de angelsaksen valt in *dit* opzicht mee, want wat ik hier zeg, geldt ook voor de literatuurwetenschap uit die kontreien. Maar het tekort aan 'vrij' verzamelde uitspraken blijft een handicap.

201 Het is vooral om die reden dat ik de kategorieën, waarmee Hannemiek Postma in haar dissertatie over *Verzen* werkt, ontoereikend vind. Zij neemt voortdurend beslissingen die niet gerechtvaardigd worden, en dat gebeurt al op het niveau van de woordbetekenissen. Legt men haar interpretatie van *Vlam* naast de hierboven gegevene, dan valt vooral op hoe kras haar keuzen zijn. Ik zou haar interpretaties dan ook alleen willen gebruiken als *materiaal* voor een wetenschappelijke beschrijving (namelijk: van lezersgedrag), niet als model voor het onderzoek zelf.

De opbouw die ik voor zo'n analytische beschrijving voorstel, is:

1. *Vaststelling van het observatie-kader.* Dit gebeurt aan de hand van de keuzen die de analysant doet bij zijn verzameling van het materiaal, omdat nu eenmaal niet alle mogelijkheden 'meegenomen' kunnen worden. Bij ons was zo'n vooronderstelling: de puur semantische koherentie ('features').
2. De *beschrijving van* een breed skala van *lokale betekenis-mogelijkheden.*
3. De *beschrijving van mogelijke ordeningen* van de tekst op grond van een syntaktisch-semantische analyse.[202]
4. De afzonderlijke *analyse van andere aspekten* ter ondersteuning of relativering van de gevonden ordeningmogelijkheden.

Als een aan de tand gevoelde proefpersoon, of een bestaande interpretatie, op andere vooronderstellingen teruggrijpt, blijkt dat uit de konfrontatie met de analytische beschrijving. Iemand die *vuren* leest als 'van hout' zal dat òf rechtvaardigen via *vlam* = 'tekening van houtnerf' en, wie weet, *den* als denneboom (en dus de koherentie-presuppositie delen), òf de rest van de tekst met rust laten, en *vlam* bijvoorbeeld lezen als 'vuurverschijnsel' of 'mist'.

Ik zeg niet dat de analyse *alle* keuzen toegankelijk maakt voor een beschrijving. Er zullen altijd verrassingen mogelijk blijven. In die gevallen is terugkoppeling nodig, wanneer de nieuwe inbreng daarvoor belangrijk genoeg is, en wel wanneer algemene keuzeprincipes, zoals een LO, in het geding zijn.

En voor de bezwaarden wil ik nog dit toevoegen: als men zich niet kan voorstellen hoe de noodzakelijke keuzen voor zo'n wetenschappelijke analyse gedaan moeten worden (terwijl volledigheid niet mogelijk is) heb ik er niets tegen om het anders te stellen: onze Marsman-interpretatie heeft ons laten zien waarop wij moeten

202 Dat Jakobson zijn interpretaties meestal laat uitkomen bij segmenteringsvoorstellen, is naar mijn oordeel een juiste werkwijze. Het is alleen jammer dat die segmenteringen gebaseerd worden op een materiaalverzameling waaraan het parallelisme/antinomie principe ten grondslag ligt. Dat laat te veel mogelijkheden open: elk tweetal fenomenen kan wel op één of ander niveau in parallele of tegengestelde positie worden gebracht. Wat bij Jakobson op eklatante wijze ontbreekt, is: restriktie-bepalingen. Daardoor moet hij wel tot willekeurige beslissingen komen.

letten bij het bekijken van interpretaties van anderen. Wij hanteren in dat geval de aspekten als model voor de beschrijving van *interpretaties* en niet voor die van *teksten.* Met het zelfde doel, intussen: het achterhalen van de LO van de interpretant.

Want dat heb ik vooral willen beweren: als men de aandacht verlegt van teksten naar lezersgedrag, van literatuur als verzameling taalbouwsels naar literatuur als produkt van LO's (en poëtikale attitudes), dan is de interpretatie daarmee nog lang geen overwonnen bezigheid geworden. Wat wij uit het verleden aan tekstbeschrijvingen overgeleverd krijgen, is kostbaar onderzoeksmateriaal (in deze recycling zit de kontinuïteit van de literatuurwetenschap), en voor het heden is er geen betere weg om te achterhalen op welke gronden lezers van ‘literatuur’ spreken, en hoe zij daarmee omgaan, dan hun leesreakties te toetsen aan analytische beschrijvingen van konkrete objekten.

Voor diegenen die nu nòg niet tevreden zijn: het wetenschappelijk nut is natuurlijk niet de enige reden waarom ik (literair-kritische) interpretaties op prijs stel. Een aangenaam geschreven verslag van de bevindingen van een sensitieve en intelligente lezer is nog altijd één van de interessantste uitwisselingsvormen voor de maniakale lezers, die literatuurwetenschappers behoren te zijn. Desnoods: zonder dat daaraan enig wetenschappelijk profijt verbonden is.

1 Vlam

2
3 Schuimende morgen
4
5 en mijn vuren lach
6 drinkt uit ontzaggelijke schalen
7 van lucht en aarde
8 den opalen dag.

(H. Marsman, *Verzameld Werk*, Amsterdam 1960, p 4)

Vlam

Schuimende morgen

en mijn vuren lach
drinkt uit ontzaggelijke schalen
van lucht en aarde
den opalen dag.

(*Verzen*, 1923)

De maan is in de lucht!
De zilver-gouden maan.
Een beker is 't heelal
gevuld met zilver vocht.
Mijn mond is aan de rand.
Ik drink. Ik drink het licht
De lucht is licht
Ik adem licht.
(fragment)

(I.K. Bonset, uit de X-beelden; gedateerd febr. 1913; publikatie De Stijl 4de jg no 11, 1921?)

Morgen

(fragment.)

Schuimende morgen
en mijn vuren lach
drinkt uit ontzaggelijke schalen
van lucht en aarde
den opalen dag!

[Zee wind en wereld
mijn bloed, ga scheep
in dezen ronden dag
doorwaai het ruim
en snijd u blauwe tochten
uit de schuimen lucht -

Een schemer-stad,
een stroomend schaduw-dal
hangt aan uw vlag:]
een zacht-omarmd heelal!

Afschrift naar het handschrift van het gedicht *Morgen*

Hoofdstuk VI
Konklusie

Dit boek begon met het signalement van vier typen literatuurtheorie die men onderscheiden kan; vervolgens werd ieder daarvan besproken met op de voor- of achtergrond steeds het centrale begrip ‘literatuuropvatting’.

Valt er na die peiling wat meer over de verschillende soorten theorieën te zeggen? Zijn zij nu wat duidelijker af te perken, bijvoorbeeld, van die maatschappelijke vorm van diskussie over literatuur die onder de noemer ‘literaire kritiek’ valt? Antwoord op de eerste vraag: ja, op de tweede: ja en nee.

Als voorbeeld van de uitwerking van een zoeklicht-theorie heb ik allerlei opvattingen over fiktionaliteit gekozen. Dat lijkt mij gemakkelijk te rechtvaardigen. Gedurende de laatste honderdvijftig, tweehonderd jaar is dit criterium voor literairheid (niet de *term* natuurlijk) algemeen gebruikt, al kan men - dit is een onbewezen stelling - een kurve ontwerpen van opkomst, dominantie en verzwakking ervan.

In de tijd van dominantie is de fiktionaliteit, samen met de maatstaf van waarde-stelling, de kern geworden van literatuurtheoretische, en al eerder literairhistorische, verhandelingen. Zo vanzelfsprekend was deze ‘eigenschap’, dat vage aanduidingen van de aard ervan voldoende werden geacht. Pas de laatste decennia wordt het begrip analytisch onder de loep genomen, vermoedelijk omdat in een deel van de literatuur zèlf zodanige verschuivingen optraden dat het begrip ‘fiktionaliteit’ op losse schroeven is komen te staan. Met de fiktionaliteitskonventie *spelen* is altijd, met mate, mogelijk geweest, maar behalve bij ‘didaktische’ teksten die een eigen status toegewezen kregen, werd toch steeds aangenomen dat de ‘echte’ literatuur aan het fiktionaliteitscriterium gebonden is, zij het soms in de vorm van herkenbare normschending. Het was om die reden volkomen aanvaardbaar dat de fiktionaliteit als criterium in het middelpunt gesteld werd door de literatuurwetenschappers.

Maar vanaf het moment dat bij die vanzelfsprekendheid een vraagteken gezet werd binnen de literaire gebruikssituatie, moest

ook de theoreticus wel gaan twijfelen aan de status van het begrip.

Nu een boekenkastje vol met diskussies over, en niet alleen meer vanuit, de fiktionaliteit bijeen geschreven is, kan men vaststellen dat er slechts met veel slagen om de arm van een *kenmerk* gesproken kan worden. Het is een eigenschap van bepaalde taalobjekten alleen voor die lezers die, gestuurd door konventies, op een bepaalde wijze gaan lezen, - dat is het eerste voorbehoud. Een niet zo zwaar wegend voorbehoud, als het gaat om die periode, ruwweg tussen 1850 en 1950, waarin schrijvers en lezers de konventie zonder morren aanvaardden. *Max Havelaar* is weliswaar niet uitputtend als een beroep op een 'fiktionele leeshouding' te beschrijven, maar *zonder* het criterium valt er helemaal niets van Multatuli's strategie, en de veronderstelde lezersrespons, te begrijpen.

In dat *veronderstelde* zit het tweede voorbehoud: in hoeverre neemt de ('adekwaat lezende') lezer werkelijk die houding aan van: dit gaat niet rechtstreeks over mijn 'leefwereld'? Die vraag leidt, langs een hele redeneerketen die ik hier niet nog eens reproduceer, tot twee nieuwe:

- wat weten wij over de handelingen die lezers werkelijk verrichten? en:
- wat moet men onder een 'fiktionele leeshouding' verstaan?

De tweede vraag is al geruime tijd inzet van een vernieuwde gedachtenwisseling, waaraan nu ook, ten profijte van de literatuurwetenschap, filosofen, taalkundigen, en vooral logici deelnemen. In alle voorzichtigheid kan men vaststellen dat de literatuurwetenschappelijke beweringen van jong en oud, 'traditioneel' en extra biologisch versterkt nieuw, met betrekking tot de opbouw van fiktionele werelden en de relatie daarvan tot onze ervaringswereld, aan de simplistische kant waren. Goed voor het dagelijks gebruik misschien, maar wetenschappelijk dubieus.

De processen die zich in werkelijkheid in de lezer afspelen zijn uiterst gekompliceerd, en vooral: aan historische ontwikkeling onderworpen.[203]

Aangezien de bespreking van het koncept 'fiktionaliteit' bij elke theoreticus die ik ken op een of andere wijze lezersgedrag impliceert, houdt dat in dat een a-historische definitie ervan zinloos is;

203 Ik ga er in dit konkluderende hoofdstuk van uit dat ik beweringen die ampel ondersteund worden door in voorgaande hoofdstukken ondernomen analyses, niet nog eens hoef toe te lichten.

iedere omschrijving zal hoogstens voor een beperkt tijdsbestek bruikbaar zijn. De herkenning van het fiktionaliteitskarakter van een tekst heeft niet altijd dezelfde gevolgen voor het lezersgedrag, zoveel kunnen wij op dit moment wel zeggen.[204] Hoogstens kan men volhouden dat op momenten van sterke druk van de konventie een bepaald gedrag als adekwaat, ander als ontoereikend behandeld wordt. Maar juist die konventiedruk is geen stabiele faktor. Konventies zijn per definitie historisch variabel.

De aanname van fiktionaliteit als *kenmerk* van bepaalde teksten, met wat voor gevolgen voor het lezersgedrag ook, is alleen mogelijk binnen een bepaalde periode van de west-europese literaire ontwikkeling.[205] Een zinvolle hantering van zo'n systematisch begrip zou daarom kunnen zijn: als retorische kategorie, die bij de beschrijving van een dwarsdoorsnede, een 'plak', uit de literaire ontwikkeling een funktionele rol speelt. Daarvoor moet de reikwijdte van zo'n koncept natuurlijk wel eerst vastgesteld worden. Om te beginnen zijn *wij* het die het begrip gebruiken (de *term* is recent), en de schakel met waargenomen teksteigenschappen en daaraan gekoppelde gedragsvormen moet dus ook door ons aangebracht en gerechtvaardigd worden. Hoe aantoonbaarder de relatie met die geobserveerde feiten, hoe zinvoller het beschrijvingskoncept.

De breedte van zo'n plak is niet te normeren. Hij hangt af van het tempo van de veranderingen. Het zal duidelijk zijn dat zulke naar een historische situatie gedefinieerde koncepten 'slapper' worden naarmate wij ze over een langer, en sneller veranderend, diachroon tijdsbestek willen laten funktioneren; totdat de rek eruit gaat.

Zo lijkt het erop, dat de systematiek geheel ondergeschikt gemaakt is aan de historische benadering, althans waar het om een literairheidscriterium als fiktionaliteit gaat.

Er is echter een andere weg, en die wordt in principe door de meeste theoretici gekozen. Ik vergeet nu maar even dat de allermeesten van onbewezen 'universalia' uitgaan, meestal zelfs

204 In de wetenschappelijke diskussie komen voortdurend omschrijvingen op tafel die gebonden zijn aan verschillende ontwikkelingsfasen; verwarrend is, dat dergelijke verschillen in opvatting als systematisch i.p.v. historisch besproken worden.

205 Natuurlijk beweer ik niet dat ook voor vroegere perioden, en vermoedelijk ook voor andere kulturen, vergelijkbare gedachtegangen over bepaalde soorten teksten te vinden zijn. Het lijkt mij alleen heel onverstandig om in al die gevallen mir nichts dir nichts van fiktionaliteit te spreken, en nog onverstandiger om daar 'literairheid' aan te koppelen.

zonder zich daarvan bewust te zijn.

Die andere weg is: zich zonder voorbehoud op het standpunt van het heden stellen (cf. Teesing 72), op die grond een konceptueel systeem ontwerpen (of, minder rigoureus, een reeks koncepten), en deze gebruiken voor de beschrijving van het verleden.

Tegen deze benadering zijn bezwaren in te brengen: onze kennisname van het verleden is een zo gekompliceerd mechanisme dat wij niet mogen uitgaan van de stelling: hier staat de beschouwer, daar is het te beschouwen objekt. Al Wellek heeft dit probleem besproken (de eigenlijke geschiedschrijvers natuurlijk al lang vóór hem), en een 'perspektivistische' oplossing voorgesteld, die niet erg scherp omlijnd maar wel realistisch is. Termen als 'Horizontverschmelzung' wijzen naar hetzelfde probleem, maar zijn net zo metaforisch als die van Wellek en bovendien niet zo erg realistisch: het is niet duidelijk, welke (wils)handeling[206] van de wetenschapper gevraagd wordt.

Zelf zie ik de grootste komplikatie, die door zo'n 'perspektivistische' zienswijze niet aan de orde gesteld wordt, in de ingewikkeldheid van het tijdsbesef, dat zowel ons eigen denken doordringt als dat van de literatuurproducenten en -konsumenten wier uitlatingen men bekijkt.[207]

De moeilijkheden zijn echter niet onoverkomelijk, in zoverre als zij een variant vormen van het voor alle wetenschappelijke kennis geldende probleem van de relatie subjekt-objekt. Dat het kennende subjekt in de 'menswetenschappen', 'geesteswetenschappen' of hoe men het noemen wil, op een andere wijze geïnvolveerd zou zijn bij het objekt dan in de 'natuurwetenschappen', lijkt een niet zo heel noodzakelijke stelling. Zaken als 'literatuur' worden *tevens* (vaak) op een andere wijze gehanteerd, voor mijn part gekend, dan als wetenschappelijke objekten, maar dat is nog geen reden om het wetenschappelijke kennen zelf van andere aard te achten. Ik denk dat vooral de relativering van de natuurwetenschappelijke kennis, die in de 20ste eeuw heeft plaats gevonden, de literatuurwetenschapper en andere 'menswetenschappers' zou kunnen bevrijden van de dwanggedachte dat hij 'eigenlijk' niet tot een echte wetenschap kan komen omdat hij 'in zijn objekt zit'. Het objekt levert zijn eigensoortige komplikaties op (zoals het zoëven aangeduide

206 Gadamer spreekt van: zich bewust 'in de traditie plaatsen'.

207 Cf. de analyses van Braudel.

tijdsbesef), maar dat geldt voor een begrip als ‘materie’ niet minder.[208]

Aan het voorstel: systematiek vanuit het heden, zijn, aan de andere kant, ook voordelen verbonden. Het verleden - voor zover binnen het beeld gehaald - wordt ‘onteigend’, zeker, en dat niet alleen in die zin dat het vanuit een hedendaagse geest gezien wordt (dat is altijd het geval), maar vooral omdat de aandacht voor het eigenaardige van het verleden bewust grotendeels onderdrukt wordt. Aan de andere kant, de relevantie van onze observaties is minder problematisch, in die zin dat het gaat om de wereld waarin wij zelf denken en handelen. Het is onmiskenbaar van belang, om bij mijn onderwerp ‘literatuur’ te blijven, dat wij teksten uit het verleden niet alleen als historische voorwerpen hanteren, maar ook als aktuele gebeurtenissen. Hamlet is niet *alleen* een spektakel dat voor onbegrijpelijke Elizabethanen opgevoerd werd in een slechts moeizaam rekonstrueerbare situatie.

Heel verstandig dus van de theoreticus als hij ook dat aktuele perspektief[209] op literatuur niet wil verwaarlozen. Maar let wel, het gaat niet om een louter wetenschappelijk belang. De hele redenering wijst naar verband met de literatuur*beleving*.

Reflektie en beleving, Stutterheims nog steeds nuttige termenpaar, moeten in de wetenschappelijke aktiviteit ontkoppeld worden, maar dat wil niet zeggen dat de beleving voor de reflektie zonder belang is. De stelling dat de wetenschappelijke beschrijving een leeservaring moet weerspiegelen, of daar een in andere taal geformuleerde variant van is, hoeft, neem ik aan, niet weerlegd te worden.[210] Maar de *relevantie* van wetenschappelijk systematische beschrijvingen kan niet losgemaakt worden van ons eigen ‘literaire gedrag’. De vraag of een systematisch voorstel van belang is, wordt niet door een of andere hogere instantie beslist, maar door ons zelf.

208 De verzuchting van de Leidse natuurfilosoof Van der Hoeven, dat bêtawetenschappers het zoveel moeilijker hebben dan alfa's omdat het proces van ontsubjektivering van het objekt voor hen veel gekompliceerder is, op een Filologenkongres uitgesproken, zaaide vermakelijk veel verwarring bij een aantal literatuurwetenschappers. Van der Hoeven overdreef misschien ook wel een beetje om ons een hart onder de riem te steken.

209 Dit wordt vaak verward met een a-historische beschrijving. Er is natuurlijk altijd een binding aan een historische situatie (het heden) en die is hier juist beslissend!

210 Dat neemt niet weg dat vele literatuurwetenschappers, van verschillenden huize, hem ongemerkt blijven gebruiken, bijvoorbeeld in de vorm van ongeanalyseerde beweringen over leeshandelingen.

Dat betekent dat onze onderzoeksstrategieën altijd samenhangen met de vraag wat *wij*, op dit moment van de historische ontwikkeling, literatuur achten, en wat voor ons relevante aspekten van die literatuur zijn.

In de praktijk is het dan ook zeker zo, dat de theoreticus door dergelijke relevantie-criteria geleid wordt. En, gevolg hiervan, dat bij kontaktverlies met de literaire aktualiteit de systematiek een eigen leven gaat leiden. De theorie wordt vanuit een punt in het verleden opgesteld, wordt daardoor zelf historisch.

Door deze binding aan het heden is de systematische literatuurwetenschap gehouden aan een voortdurende verschuiving van de aandachtspunten. Als zij dat uit het oog verliest, versteent zij.

De vraag kan nu niet ontlopen worden *hoe* de theoretische literatuurwetenschap aan haar relevante vraagstellingen komt. Mijn antwoord luidt: daarvoor is zij afhankelijk van de aanwijzingen die de literaire diskussie van het moment oplevert, hetgeen voor ons in de eerste plaats wil zeggen: van het instituut van de literaire kritiek. Als de kritiek zich met beuzelarijen bezig houdt, wordt ook de wetenschap al gauw een dorre aktiviteit. De literatuurwetenschapper moet weten welke vragen binnen de literaire gemeenschap interessant gevonden worden. De vraag naar de greep die 'verzonnen' taalwerelden kunnen geven op onze ervaringswerkelijkheid, is op een bepaald moment voor schrijvers en lezers belangwekkend (geweest), en dat blijkt uit de aandacht die literaire critici eraan besteden. Onderzoek naar de werking van metaforische taalstrukturen is dus op zo'n ogenblik relevant. De bewering van critici dat er sprake is van een bewust nagestreefd (gedeeltelijk) isolement van het literaire taalbouwsel ten opzichte van de omringende feitelijke wereld, maakt fiktionaliteitstheorieen, die deze bewering systematisch uitbouwen, relevant, wat natuurlijk iets anders is dan: houdbaar.

Breder geformuleerd: de wetenschapper kan niet op eigen kracht vaststellen wat literatuur is. Behalve wanneer hij iedere claim op het bedrijven van *literatuur*-wetenschap laat vallen, en bijvoorbeeld tekstwetenschapper wordt, moet hij het van de spraakmakende instanties (schrijvers, critici) hebben, wil hij kunnen vaststellen of zijn theorieën wel specifieke literatuurtheorieën zijn. Vandaar dat uitspraken die op het ontstaansmoment algemeen als literatuurgericht gezien worden, na een volgende draai aan het rad van avontuur hoogstens een gedeelte van de 'literaire feiten'

blijken te dekken, en anderzijds vaak een breder terrein bestrijken.

De normerende instantie voor literairheidsvragen is niet de wetenschap maar de literaire gemeenschap,[211] en de woordvoerders daarvan: literaire critici en schrijvers van poëtikale geschriften. De wetenschapper kàn over de kritiek heen proberen te springen, om rechtsteeks uit een analyse van de literatuur zijn data te putten. Maar: hoe komt hij dan aan zijn teksten? Meestal betekent zo'n direkte konfrontatie, dat de literatuurwetenschapper een deel van de taak van de criticus overneemt. Dat lijkt mij alleen gerechtvaardig op een moment dat de kritiek monddood is, door politieke of ekonomische omstandigheden die er een spreekbuis voor een regiem of een belangengroep van maken.[212] Het risiko dat de wetenschapper normerend gaat optreden ten opzichte van zijn materiaal, is dan zeker niet meer denkbeeldig, maar er kunnen belangen op het spel staan die maken dat dit wetenschappelijke nadeel op de koop toe genomen moet worden, zelfs: dat de wetenschapper die verantwoordelijkheid op zich gaat nemen. In zo'n situatie is het natuurlijk wel van groot belang dat hij weet op welke stoel hij zit.

Mijn voorkeur, het is overbodig om het nog uitgebreid te betogen, gaat uit naar een situatie waarin een onafhankelijke literaire kritiek het terrein zichtbaar maakt waarbinnen de literaire diskussie plaats vindt. De literatuurwetenschap kan dáar de relevantie-criteria voor haar vraagstelling vandaan halen. Natuurlijk kan die wetenschap bovendien het funktioneren van de kritiek zelf bekijken, en de grenzen van het kritische ‘discours’ aanwijzen.

Maar niet alleen de literaire diskussie van de smaak- en spraakmakers is wetenschappelijk interessant, ook de vraag wat lezers in werkelijkheid met teksten doen, in hoeverre zij zich door konventies over literairheid laten leiden bijvoorbeeld, vormt een wetenschappelijk belangrijke probleemstelling.

Is dit een open deur? Iedereen praat toch al meer dan tien jaar over de lezer!

Dat zegt men, ja. Maar kijk bijvoorbeeld naar de receptietheoretici, die toch ‘de lezer centraal stellen’. Over welke lezer hebben

211 Hierin ga ik met Fish 80 mee.

212 In Oost-Europa moet de literatuurwetenschap het vrijwel zonder literairkritisch voorwerk doen, en dat is te merken. Bij ons is sprake van een toenemende vervlechting van kritiek en uitgeverspropaganda, en ook dat dwingt de literatuurwetenschapper tot behoedzaamheid.

zij het? In feite over een ‘ideale’ lezer, een bedenksel van de onderzoeker zelf. Iser behandelt de konkretiserende instantie die ‘open plekken’ invult (om het meest besproken geval maar te noemen). Hoe weet hij op welke wijze die lezer dat doet, hoe vindt hij zijn ‘open plekken’? Het komt allemaal *niet* uit een lezersonderzoek, althans dat blijkt nergens uit; het zijn presupposities van Iser op grond van zijn opvattingen over de struktuur van literaire teksten. De lezer is bij hem een theoretische konstruktie, en geen onderzoeksobjekt. En dat geldt voor bijna alle receptie-theoretische voorstellen. De instantie waarover men vóor alles feitelijke gegevens zou moeten verwerven om over het leesproces te kunnen oordelen, de konkrete lezer, wordt, op introspektieve gronden mag men aannemen, uit aannamen opgebouwd. Onderzoeken naar werkelijk lezersgedrag, ik denk aan gevallen als Bauer 72, zijn uiterst zeldzaam, of naief (Van den Bergh 72 met zijn theateronderzoek), of op andere vragen gericht dan waar de onderzoeker aan dacht (Segers 78, die nauwelijks iets over leesgedrag produceert, maar voornamelijk gegevens verzameld heeft over de gevolgen van het literatuuronderwijs).

Men kan natuurlijk zeggen, dat alleen het gedrag van redelijk ‘kompetente’ lezers van belang is, en die stelling lijkt mij heel goed te verdedigen. Minder aanvaardbaar is dan de gebruikelijke procedure van onderzoekers om zichzelf op die plaats te zetten, want daarbij is rolverdubbeling moeilijk te vermijden. Het materiaal zal weer vooral uit uitspraken van literaire critici moeten komen.

Maar ook in dat geval zullen wij moeten zien te achterhalen hoe die ‘kompetentie’ in elkaar zit, wat alleen gemakkelijk is wanneer er sterke konventie-normen zijn. Als de criticus uitgaat van de stelling dat een tekstgegeven niet verwijst naar iets dat in de werkelijkheid aanwezig is, of hoeft te zijn, wil dat dan zeggen dat hij *tijdens het lezen* het in zijn geheugen opgeslagen konkrete werkelijkheidsmateriaal niet gebruikt voor het konstitueren van zo'n tekstelement?[213] Ik denk dat men hierop niet met een simpel ja of nee

213 Is dat wat in wetenschappelijke beschrijvingen ‘personage’ genoemd wordt, meer dan een gietvorm, waar de lezer werkelijkheidsmateriaal in moet uitstorten om een personage te kreëren in een heel andere zin, namelijk: een figuur die wij als een realiteit binnen de romanwereld kunnen zien? Het zou wel eens zo kunnen zijn dat die figuur bij ons allen er verschillend uitziet. Dit heeft te maken met Unbestimmtheitsstellen, maar dan anders dan het begrip meestal gebruikt wordt. Zie Weinsheimer 79.

kan antwoorden. Ik denk het, maar ik heb er net zo min ooit een onderzoek naar verricht als iemand anders.

Er is een hele waslijst van presupposities over (literair) lezen op te stellen waarvan bijvoorbeeld de receptie-theoretici uitgaan. Al die vooronderstellingen zullen empirisch onderzocht moeten worden, voordat die theorieën meer zijn dan plannetjes die voor het grootste deel niet door zullen gaan, in de trant van Richards' stimulus/respons fantasieën, waar alleen de neurologen nog maar even naar hoefden te kijken. Jammer genoeg hadden zij andere dingen aan hun hoofd dan de hersenschimmen van Richards.

De leespsychologie biedt misschien aanknopingspunten. Misschien, maar voorlopig zijn de voorstellen op dat gebied nog zó globaal dat gekompliceerde processen helemaal niet aan de orde komen. En net als bij de logica kan men zich afvragen of uitwerkingen, die voor ons doel geschikt zijn, ooit bereikt kunnen worden.

Natuurlijk kunnen wij wachten tot we een ons wegen, en gedurende die wachtperiode doorgaan met het uitbouwen van theorieën waarvan de kern intuïtief blijft en waarin alleen wat precieser geformuleerd wordt dan tot nu toe het geval is geweest. Maar misschien bestaan er andere mogelijkheden, en is een gericht empirisch onderzoek nu al mogelijk? Een interessante taak voor ‘Tilburg’: verkorten van de wachttijd.

2

In de vorige paragraaf zijn aan de hand van de zoeklichtproblematiek de Leitmotive van dit boek opgedoken: de onmisbare rol van de literaire kritiek, of een daarvoor in de plaats komend instituut; de historiciteit van het literatuurbegrip, en daardoor van alle literairtheoretische uitspraken; de noodzaak van een bestudering van reëel lezersgedrag, zowel dat van ‘kompetente’ als dat van ‘niet-literaire’ lezers.

Om mijn verdere redenering niet geheel afhankelijk te maken van toekomstig onderzoek van anderen, heb ik enerzijds mijn aandacht beperkt tot de omgang met literair geachte teksten door die personen die aan dat literair-achten een werkzaam aandeel hebben, anderzijds een model voorgesteld dat geschikt is om literairheidscriteria te beschrijven. Dat deskriptieve model is gericht op het beschrijven van wat ik ‘literatuuropvattingen’ noem.

Alweer kan men zeggen: oud nieuws. Semiotici als Lotman en

Eco spreken van ‘kode’ en wat is dat anders dan die LO?

Soms lijkt het erop, inderdaad. Maar juist dat ‘soms’ zit mij dwars. De semiotici zijn niet erg helder op het punt van hun kodebegrip, en vooral van de status ervan (cf. Schmitz 80). Dat komt in de eerste plaats omdat het niet steeds duidelijk is wat zij onder ‘semiotiek’ verstaan.

Een logica in de 19de-eeuwse (ontologische) zin? Zelfs diegenen die zich op Peirce beroepen, willen hier toch liever niet aan. Voor het kode-begrip is in deze opvatting, voor zover ik het zien kan, trouwens geen plaats.

Een onderdeel van de informatie-theorie, namelijk de leer van de rol die ondubbelzinnige tekens spelen in kommunikatieve processen? Dan betekent ‘kode’ (Nauta 72): een ondubbelzinnige afspraak. Het lijkt mij de verstandigste gebruiksvorm van de term, maar bijna alle literatuur-semiotici hebben een veel ruimer begrip op het oog; zo ruim dat het alleen achteraf-vaststellingen mogelijk maakt. Dat komt omdat zij, zonder veel analyse, nog weer andere opvattingen van ‘semiotiek’ mee laten spelen, in de eerste plaats die van kentheorie, gebaseerd op de stelling dat direkt kennen van de werkelijkheid onmogelijk is, zodat alle inzicht langs een omweg tot stand komt. Deze gedachte van Peirce, die uit zijn ontologie voortvloeit, komt men impliciet tegen bij al die literatuurtheoretici die van de driehoek objekt-teken-interpretant uitgaan. Maar de grond ervan, de onmogelijkheid van rechtstreekse kennis, laten zij meestal meteen weer los, bijvoorbeeld als zij spreken van ‘de eigenschappen van het objekt’ (in ikoniciteitsdefinities). Zij glijden daarbij ongemerkt over in een vierde, totaal anders georiënteerde, hantering van het woord ‘semiotiek’, namelijk in de zin van, heel algemeen: de bestudering van de wijze waarop de mens met de hem omringende wereld omgaat, namelijk alsof[214] deze bestaat uit tekens die geduid moeten worden. In die opvatting, waarbinnen ook het literaire werk een teken is (en uit tekens bestaat), wordt de totale potentie tot duiding van de lezer/tekenontvanger inzet van het onderzoek.

214 Bij Peirce, waarop men zich in deze meestal beroept, is geen sprake van ‘alsof’: de waarneembare wereld is voor hem uit tekens opgebouwd die ‘voor iets staan’. Dit idealistische aspekt van Peirce's filosofie wordt door de meeste ‘peircianen’ genegeerd.
Ik ben mij ervan bewust dat ik zeer verspreide vaststellingen van Peirce tot één statement bijeen breng, maar dat kan niet anders. Er *zijn* alleen verspreide beweringen, een systeem bestaat niet (zei Feibleman 60 en Greenlee 73).

Natuurlijk staat het iedereen vrij om, zoals Eco doet, 'kode' op deze wijze gelijk te stellen met het volledige 'repertoire' van faktoren waardoor interpretatieve handelingen[215] bepaald worden. Maar dan moet men afzien van de exakte waarde die de term ook kan hebben;[216] men moet zelfs aanvaarden dat alleen ad hoc beschrijvingen nog mogelijk zijn, en dat de deelname van anderen aan de diskussie geheel afhankelijk wordt van de vraag of zij deze beschrijvingen adekwaat achten, hetgeen meestal neerkomt op: of zij het beschreven gedrag introspektief herkennen.

'Alles zeggen' kan niet, en criteria voor selektie zijn in het koncept zelf niet gegeven, moeten dus ter plaatse uitgedacht worden, en zijn blijkbaar variabel. Wij zijn terug bij de oude vertrouwde hermeneutiek, die van Dilthey. Ik vind dat minder erg dan waarschijnlijk de meeste semiotici.[217] Mijn hoofdbezwaar is eigenlijk dat wij er weinig mee *vooruitkomen*, net zo weinig als een jaar of twintig geleden met het circulair gedefinieerde struktuurbegrip (de wederzijdse determinatie van geheel en delen) door een filosoof als Barthes.

Als mijn LO met *dit* begrip 'kode' gelijkgesteld zou worden, moet ik dat kuis van de hand wijzen. Mijn opzet is aanzienlijk minder omvattend. Ik heb alleen een model willen opstellen waarmee een beschrijving van de onuitputtelijke werkelijkheid gereduceerd kan worden tot die aspekten van de literaire kommunikatie die voor ons, nu, het meest in het oog springen. Als ik zeg: de LO van een auteur, is dat een korte formulering voor: zijn literatuuropvattingen, gefilterd door mijn model.

Doel blijft: het voor beschrijving toegankelijk maken van

215 Omdat alle kennisname door de mens van zijn omgeving als interpretatieve handeling omschreven wordt, is hier steeds sprake van een veel ruimer interpretatie-begrip dan in literatuurwetenschap gebruikelijk is, ook in mijn hoofdstuk V. De feitelijke situatie waarbinnen, en het moment waarop, een tekst waargenomen wordt, komt bijvoorbeeld mede in het geding.

216 Daartoe zijn maar weinig literatuursemiotici bereid. Zie bijvoorbeeld de vreemde sprong die in Segers 78: 25 gemaakt wordt. 'In accordance with Miller's definition of "code" (zegt Segers), the definition of "literary code" runs as follows: any system of verbal signs that is used to represent or convey literary information. *The element "prior agreement between source and destination" from Miller's definition has been dropped deliberately since author and reader do not always use the same sign system.*' De door mij gekursiveerde zwaai is verbluffend. Uit Millers definitie wordt het hart weggesneden en door een lotmaniaanse bewering vervangen. Dan is er geen enkele 'accordance with Miller's definition'!

217 Het gebruik van termen als 'hypothese', 'theorie', 'toetsing' door vele semiotici wijst erop dat zij zelf zich in een heel andere traditie plaatsen dan de hermeneutische.

verschillen en overeenkomsten in de positiebepalingen ten opzichte van literairheid, die een rol kunnen spelen in alle vormen van omgaan met literaire teksten (zij het niet de zelfde rol): lezen; kritisch interpreteren; wetenschappelijk beschrijven, verklaren en ordenen. De elementen van mijn model komen uit de empirie, en als ik een veel voorkomend argument om een tekst literair te achten over het hoofd gezien heb, moet dat gauw toegevoegd worden.

Wil men dit model van konkrete vragen die aan lezers, poëtica's en kritische of wetenschappelijke uitspraken gesteld kunnen worden óok nog ‘kode’ noemen, dan leg ik mij daar bij neer. Onder beneficie van inventaris, want semiotici die de term plegen te gebruiken voor hun eigen monsterrollen hebben meestal geen reduktief model op het oog, maar gebruiken wisselende en toevallige kategorieën om individuele literatuuropvattingen van schrijvers en stromingen te beschrijven. Mijn model pretendeert niet, de ‘werkelijke stand van zaken’ weer te geven, maar alleen: literatuuropvattingen vergelijkbaar te maken op grond van vooraf vastgestelde expliciete vragen.

Voor de ‘juistheid’, dat wil hier zeggen: vruchtbaarheid, van die vragen is uiteraard alleen de opsteller van het model aansprakelijk, maar iedereen kan het spel meespelen zonder dat de *regels* veranderd hoeven te worden.

Inzicht in de aard van zoeklicht-theorieën, gekoppeld aan de onvermijdelijke aanwezigheid daarvan in alle literairwetenschappelijke handelingen, maakte het noodzakelijk dat voor de beschrijving van de aan deze zoeklicht-theorieën ten grondslag liggende LO's een beschrijvingsmodel opgesteld werd. De uitweiding bij de bespreking van het eerste type theorie dat ik aan de tand gevoeld heb, de zoeklicht-theorie, leidde daardoor tot de behandeling van een tweede type, dat van de beschrijvingstheorieën, die doorgaans eerder de vorm van model-voorstellen aannemen dan van iets dat men met recht ‘theorie’ kan noemen.

Om de bespreking van zoeklicht-theorieën nog even af te ronden: waar het ‘fiktionaliteit’ betreft, is de basis daarvan nogal wankel zodra men buiten de periode komt waarin die ene konventie dominant was (is?) en door iedereen op dezelfde wijze gehanteerd werd (en nu zeker niet: wordt).

Er is niet veel reden om aan te nemen dat het bij andere, voor

zoeklicht-theorieën gebruikte, gezichtspunten vlotter toe gaat. De deugd van dit soort theorieën is hoofdzakelijk dat zij tijdgebonden aspekten van literariteit uitwerken, en uiteindelijk de wetenschappelijke onbeslisbaarheid van de daaraan verbonden vragen zichtbaar kunnen maken.

Ik zou 'fiktionaliteit' niet willen gebruiken (en niet kunnen gebruiken) als lakmoespapier voor literairheid, evenmin als 'esthetische funktie', 'esthetische waarde' of een kombinatie van dergelijke begrippen. Wie theorieën wil ontwikkelen die van een voorafgaande, eventueel stilzwijgende, beslissing over het corpus afhankelijk zijn, en dat zijn bijna alle 'literatuurtheorieën' van welk type dan ook, kan niet bij de wetenschap te rade gaan, maar moet het hebben van een veel minder exakte beslissingsprocedure dan de wetenschap toestaat. Van een beschrijvingstheorie bijvoorbeeld, kan de toepasbaarheid op literaire teksten alleen waargemaakt worden door een beroep op de openbare gedachtenwisseling, hetgeen in de praktijk inhoudt: door de beslissingen van de literaire kritiek te volgen of geargumenteerd te verwerpen.

3

Het opstellen van beschrijvingsmodellen vormt, ik heb het al vele bladzijden geleden beweerd, de meest voorkomende en de voor niet-theoretici vruchtbaarste, systematische aktiviteit in de literatuurwetenschap. In mijn bespreking van *Vlam* heb ik proberen te traceren hoe zo'n model tot stand komt, en wat de mogelijkheden en beperkingen ervan zijn. Die lange weg moest ik bewandelen, omdat een bezwaar tegen veel deskriptieve modellen is, dat zij niet alleen intuïtief tot stand komen (daar is niets tegen), maar vooral: ongeanalyseerd gehanteerd worden. Ik koester zelfs het boze vermoeden dat men vaak van 'theorieën' spreekt vanwege de (ongeanalyseerde) generalisaties die gebruikt worden, en die een preskriptief, een recept-karakter aan de voorstellen geven.

Er is een vuistregel voor beschrijvingsmodellen, die nogal voor de hand ligt, maar vaak genegeerd wordt: zij kunnen voor geen ander doel gebruikt worden dan waarvoor zij ontworpen zijn, en dat moet ondubbelzinnig vaststaan. Dit impliceert een voorafgaande analyse van de gebruiksmogelijkheden.

Naar aanleiding van Stanzel heb ik gezegd dat de beperkte mogelijkheden van een deskriptief model zelfs bij baanbrekende

voorstellen wel eens uit het oog verloren worden, met schadelijke gevolgen voor de gebruikswaarde. Dit is één van die punten waarop de theoreticus een, niet erg sympathieke maar onvermijdelijke, rol speelt. De veldonderzoeker let vooral op de rijkdom aan resultaten die hij boekt; de theoreticus kijkt ook nog naar de manier waarop die resultaten verworven worden. Als zij onbetrouwbaar worden door zwakke plekken in de onderzoeksmethode, kan het voorkomen dat hij vervelend gaat worden. Deze korrigerende rol is de theoretici vaak kwalijk genomen, en dat is voor een groot deel hun eigen schuld. In plaats van zich in het gewoel van het profane volk te begeven, bestijgen zij hun bezemstelen en verlaten krijsend de begane grond. Het zwerk is vervuld van hun lawaai maar op aarde komt men hen nog maar sporadisch tegen.

(Dat was de preek, nu weer wat gezang.)

Over de kondities waaraan beschrijvingsmodellen moeten voldoen, valt verder niet veel algemeens te zeggen, niet meer tenminste dan over andere wetenschappelijke voorstellen. De termen moeten expliciet zijn, en eenduidig; de waarnemingen, die door het model bevorderd of gereguleerd worden, intersubjektief formuleerbaar en voor diskussie toegankelijk.

Er is één gevaarlijke kant aan beschrijvingsvoorstellen die met nadruk gesignaleerd moet worden: de neiging om in oordelen uit te monden. Dit bezwaar klemt te meer omdat juist deze aktiviteit van de literatuurwetenschap dicht tegen de literaire kritiek aan ligt, zodat er nog wel eens sprake is van grensverkeer. Het gevolg kan zijn dat literairkritische waardeoordelen een schijnbaar wetenschappelijke rechtvaardiging krijgen.

Eén voorbeeldgeval. De verteltheorie is nogal invloedrijk. Juist daarom moet de narratoloog altijd in het oog houden dat hij alleen kan registreren, hoe verfijnd het instrumentarium ook gemaakt wordt. Dat gebeurt lang niet altijd. Wanneer in Blok 66, om een niet recent maar nog altijd aktueel geval te kiezen, naar aanleiding van perspektiefverspringingen in het gedicht *De lijster* van Verwey gekonstateerd wordt: ‘Het is jammer dat Verwey met het standpunt van de verteller niet helemaal weg heeft geweten’, dan verspringt hier nog iets: de kijkrichting van de onderzoeker. Van registreren is hij op oordelen overgegaan. Men kan wetenschappelijk heel wat waarnemen, dus ook ‘inkonsekwenties’ in het perspektief. Of dit een bewijs is voor niet-weg-weten van de schrijver staat nog te bezien. Misschien heeft hij wel een heel andere weg gezocht

dan de wetenschapper denkt, een weg naar de lezer bijvoorbeeld. De cruciale vraag is immers of de *lektuur* negatief beïnvloed wordt door de verschijnselen die wetenschappelijk waarneembaar zijn, en daarover wordt niet beslist langs de weg van een wetenschappelijke beschrijving. Ik denk dat schrijvers zich vaak heel goed bewust zijn van 'overtredingen' van algemene regels, maar dat zij ze op de koop toenemen omdat het hun alleen maar gaat om overtuigingskracht ten opzichte van de door hen beoogde lezers. Net zoals 'onjuiste interpunktie' (Van Schendel) en 'slecht lopende zinnen' (Hermans) positief gewaardeerd mogen worden zolang de gewone lezer er meer profijt dan last van heeft, zo zijn de voor wetenschappelijke beschrijvingen toegankelijke struktureringsmiddelen niet automatisch materiaal voor een oordeel. Als men wetenschappelijke beschrijving en oordeel aan elkaar wil verbinden, dan is het zinvoller om te vragen: wat bereikt de schrijver met deze verschuiving? dan dat men uit de aanwezigheid van een 'inkonsekwentie' besluit tot een fout.

Wij zijn een voorbeeld hiervan tegengekomen bij de bespreking van *In Cold Blood.* Het past niet goed in de opzet van dat boek, dat over de gedachten en gevoelens van de vermoorde familie mededelingen gedaan worden. Maar zou Capote zich dit niet bewust geweest zijn? Misschien zal hij tegen normatieve uitspraken over deze inkonsekwentie (het *is* er een) inbrengen: zolang de lezer er geen last van heeft en ik ermee bereiken kan dat ik zijn betrokkenheid vergroot, neem ik deze voor de wetenschappelijke analysant waarneembare oneffenheid graag voor lief.

Het vervelende is natuurlijk dat men lezers gemakkelijk kan *laten* zien, en zo tot technische oordelen verleiden, met het onvermijdelijke gevolg dat schrijvers zich op den duur moeten gaan aanpassen. Dan heeft de wetenschap negatief, beperkend, op de literatuur gewerkt, en de wetenschapper moet zich er niet over verbazen, als schrijvers weinig gecharmeerd zijn van zijn bezigheden. De enige remedie die ik zie, is dat de literatuurwetenschap zich vooral richt op de vraag hoe, alweer, reële lezersreakties eruit zien, en wat het verband is met beschrijfbare strategieën, onafhankelijk van de vraag of de vertelmiddelen rechtlijnig zijn of niet. De roman heeft een enorme sprong vooruit gemaakt door de hantering van de 'onlogische' alwetende verteller. Dát is interessant, en niet dat die afspraak onlogisch was.

4

De ordeningsvoorstellen - weer liever niet: theorieën - geven ons weinig problemen, behalve dan dat het uitgebreid onderzochte geval (het aforisme) geen ruimte leek te bieden voor een a-historische systematiek. Als het om de beschrijving van één auteur, misschien van één historisch moment, gaat, kan een stipulatieve definitie, een afspraak over de inhoud van het begrip, dienstig zijn. Maar dat betekent dat wij weer bij de deskriptie terecht gekomen zijn. Niet inzicht in de samenstelling van een tekstgroep die als een genre bestempeld kan worden, maar nadere beschrijving van een klein aantal teksten uit die groep, op basis van a priori aangenomen 'genre-eigenschappen', is dan het doel. Natuurlijk kiest men in zo'n geval een voordelige uitkijkpost; als men de kijker op een andere subgroep wil richten, moet men gaan verzitten.

Maar wie de hele kategorie 'aforisme', of een soortgelijk teksttype, wil beschrijven, moet de faktor 'historiciteit' in zijn systematiek opnemen. Een samenhangende beschrijving die alle leden van de groep omvat is niet mogelijk; hoogstens kan men ervoor zorgen dat men steeds hetzelfde beschrijvings*model* hanteert. Ordeningsvoorstellen liggen in dat geval in het verlengde van deskriptieve model-voorstellen, zijn beregelde *beschrijvingen.*

In de genre-studie, waaraan door theoretici vaak een doorgewerkt systematische vorm gegeven is, zie ik niet veel speling tussen systematiek en beschrijving. De historiciteit van genre-'kenmerken', en daarbovenop die van de veronderstelde leeshoudingen, maakt dat de onderzoeker bij de ordening van teksten naar typen steeds van het ene been op het andere moet gaan staan. Een volledig systematische aanpak leidt tot ver-gaande normering, en dus kontaktverlies met de realiteit van de tekstgebruikers; achterwege laten van alle systematiek tot een ongeordende opsomming van individuele teksteigenschappen.

Het onderzoek kan langs twee 'lijnen' plaats vinden: de synchrone momentopname, de 'plak', enerzijds (en daarbij heeft de onderzoeker houvast aan de in de onderzochte periode gehanteerde systemen); de diachrone ontwikkeling van afzonderlijke elementen maar ook van het totale tekstgroep-patroon, anderzijds. De twee zijn echter niet volledig binnen één systeem te integreren omdat zij loodrecht op elkaar staan.

5

Dit waren mijn verschillende soorten ‘theorie’, op één na: de verklaringstheorie.

Wat zou men moeten verklaren, in een literatuurwetenschap die niet uitgaat van een vaste verzameling teksten, maar van een groep die steeds in ontwikkeling is op grond van zich wijzigende lezersbeslissingen? Ik zie niet veel anders dan: waarom wordt tekst x, of worden teksten in het algemeen, door lezer y in zijn (sociale, historische) situatie ‘literair’ genoemd? Wat zijn de faktoren die bepalen dat op een zeker moment de samenstelling van de tekstgroep ‘literatuur’ verandert? Waarom wordt door een lezer (en zijn sociale, historische omgeving) die of die waarde aan een tekst toegekend? En dergelijke.

Om zinvol over dit soort vragen te kunnen praten, moet men beschikken over gegevens betreffende de feitelijke situatie die men verklaren wil. En precies die gegevens ontbreken waar het de zoëven gestelde vragen betreft.

Een onderzoek naar feitelijk lezersgedrag is niet van achter de schrijftafel te ondernemen. Men kan in die beschermde positie een theorie opstellen; men kan er voor zorgen dat die theorie aan alle eisen voldoet: expliciетheid van de termen, intersubjektiviteit, toetsbaarheid van de uitspraken. Maar de toetsing zelf ondernemen, een proeftoetsing op zijn minst, dat kan men niet. De beste mogelijkheid, de meest gebruikte tenminste, is de ‘toetsing op grond van introspektie’, en dat is nu juist geen toetsing in de zin van het standaardmodel.

Hierbij zou ik het kunnen laten, maar dat is wel wat erg kaal voor de laatste paar bladzijden. Ik wil proberen iets meer te achterhalen van het soort vragen waarmee men bij het opstellen van verklaringstheorieën gekonfronteerd zal worden.

Ik doe dat aan de hand van een konkreet probleem, en wel dat van het altijd even stekelige waarde-oordeel.

Een schematische formulering van (literaire) waarde-oordelen bevat, naar algemeen aanvaard gezichtspunt, de volgende elementen: waargenomen feiten en/of interpretatieve vaststellingen; algemene criteria (‘normen’); een redenering waardoor deze twee aan elkaar gekoppeld worden. De normen zullen soms wel, soms niet aan een bepaalde literatuuropvatting verbonden worden. In een formule uitgedrukt:

WO = LO + N / / D + I

(waarin WO 'waardeoordeel', N 'norm', D 'beschrijving', I 'interpretatie' en // 'toegepast op' betekent).

Uit deze formule is af te lezen dat een waardeoordeel alleen maar dan een *wetenschappelijke* uitspraak kan zijn, als de LO en de N algemeen aanvaard worden en ook de I door iedereen gedeeld wordt. Binnen een gesloten situatie waarin normatieve konventies zonder strijd geakcepteerd worden, is zo'n wetenschappelijk oordeel dus mogelijk. De historische gebondenheid van dergelijke uitspraken acht ik op zichzelf geen probleem. Maar een zo indiskutabele consensus zal niet vaak bestaan. Daarbuiten is alleen voor heel globale oordelen, voor 'extreme gevallen', voldoende overeenstemming op praktische gronden (bijvoorbeeld ten behoeve van literairhistorische selektie) te bereiken. Maar wankel blijft die consensus.

De konklusie moet dan ook zijn dat de formule vooral laat zien dat wetenschappelijke uitspraken over waarden een konditionele vorm hebben: bij hantering van norm N^1, binnen de literatuuropvatting LO^1 (beide gespecificeerd), zal het waarde-oordeel over de deskriptieve en interpretatieve gegevens D^1 en I^1 er als volgt uitzien: WO^1.

Zo opgevat gaat de formule trekken vertonen van een klassiek verklaringsmodel: LO en N zijn de 'wetten' ('lawlike statements'), D en I de antecedent-voorwaarden, WO het explanandum.

Als verklaringsmodel kan de formule echter alleen iets betekenen als de onderdelen redelijk nauwkeurig in te vullen zijn.

Voor de LO heb ik in hoofdstuk II betoogd dat die mogelijkheden er zijn, mits men in het oog blijft houden dat het om voorstellen van de onderzoeker gaat, maar dat geldt ook voor 'wetten' in het Hempel-Oppenheim model.

Over de N is heel wat afgeschreven. De vruchtbaarste benadering vind ik een inventarisatie van veel voorkomende normen, zoals die bijvoorbeeld in Mooij 73 ondernomen wordt.[218] Mooij noemt:

1. realistische argumenten (1, 2, 3, 4, 5; a)
2. morele argumenten (6)
3. intentionele argumenten (7, 8, 9, 10, 11, 12)

218 Mooij stelt het in de vorm: veel voorkomende *argumenten*, maar dat lijkt mij geen principieel punt.

4. emotieve argumenten (12, 14)
5. strukturele argumenten (13; b, c, d)
6. vernieuwings-argumenten (7; f, g)
(7. restgroep)

Dit rijtje is gemakkelijk te verbinden aan mijn ‘elementen’ van literatuuropvattingen; dat heb ik dan ook maar meteen gedaan (zie de kodes tussen haakjes).

Het valt op dat ‘strukturele argumenten’ en ‘oorspronkelijkheidsargumenten’ voor een belangrijk deel gebaseerd zijn op denkbeelden over de *aard* van literatuur, en niet zozeer over de *funktie.* Dat is niet verbazingwekkend, want deze twee soorten argumenten hebben betrekking op teksten zelf en hun opbouw.

Merkwaardig is dat Mooij geen poging doet, een systematisch verband in zijn typologie aan te brengen. Zo te zien heeft hij zijn kategorieën geheel langs induktieve weg gevonden. Des te interessanter is de overeenkomst tussen zijn zes soorten argumenten en Jakobsons kommunikatiemodel: zender (‘intentioneel’), ontvanger (‘emotief’ en ‘moreel’, náar en vanuit de lezer), kontekst (‘realistisch’), boodschap (‘struktureel’), kode (‘vernieuwing’). Evenals de strukturele oordelen bij Mooij, heeft bij Jakobson de ‘poetic function’, de ‘gerichtheid op de boodschap zelf’ een geprivilegeerde, letterlijk centrale, plaats.[219] De systemen van Jakobson en Mooij, voor verschillende doeleinden ontworpen maar beide wel gericht op bijzondere aspekten van het literaire kommunikatieproces, vinden een interessante wederzijdse bevestiging in deze parallelie.[220]

Terug naar het schema: de vaststelbaarheid van D is in 't begrip ‘beschrijving’ verdiskonteerd; die van de I is zo problematisch als ik in het vorige hoofdstuk betoogd heb.

En als dat allemaal redelijk goed in te vullen is, hebben wij dan een ‘verklaring’? Kunnen wij dan voorspellingen doen bijvoorbeeld? Misschien; maar om vast te stellen of die voorspellingen uitkomen is toetsing aan feiten omtrent lezersreakties nodig, en daar-

219 Dit wijst m.i. overigens eerder op een verwante literatuuropvatting dan op een wet van Meden en Perzen.

220 Een ekwivalent van Jakobsons ‘kanaal’-funktie ontbreekt bij Mooij. Komen oordelen over ‘kanaal’-verschijnselen in de literaire kritiek niet voor? Toch: typografie, externe presentatie, uitgever, reeks etc. worden in recensies vaak genoemd, maar voor Mooij waren dit waarschijnlijk te weinig interessante uitspraken om er een andere plaats aan te geven dan in de ‘restkategorie’.

over is op dit moment alleen bekend wat de literaire kritiek ons leert. Maar ik zal mijn hand niet overspelen...

Ergo: voor het moment wijst de WO-formule op een *mogelijkheid*, meer niet. Voor achterafverklaringen, dus voor oordelen waarover wij reeds beschikken, is de formule wel toereikend, maar generalisaties die echte voorspellingen mogelijk maken, liggen, gezien de onvastheid (en onderlinge samenhang) van LO, N en I in de formule, praktisch gesproken buiten ons bereik. Voor wat betreft het waarde-oordeel kunnen wij daarom beter niet van verklaringstheorieën spreken, maar van het ruwe *schema* van de standaardvorm.

En zelfs daar moet, bij verder redeneren, een vraagteken bij gezet worden. Stilzwijgend ging ik in mijn betoog over waardeoordelen uit van de stelling dat het altijd om redeneringen gaat.[221] En over zo'n zware vooronderstelling kan toch beter niet gezwegen worden.

In het voetspoor van Wittgenstein II heeft al Casey 66, en later Schmitz 79, erop gewezen dat argumentaties omtrent waardeoordelen zelden die klassieke vorm hebben, maar zich eerder presenteren als steeds verder gaande beschrijvingen. De normen zijn daarbij niet met nauwkeurigheid (van tevoren) vast te stellen.[222]

Ook voor dit geval valt de formule echter nog wel te verdedigen. De 'onbekende' verschuift naar de N, maar de andere elementen, inklusief WO, zijn juist duidelijker geprofileerd.

Ik ben echter bang dat bij het leeuwendeel van de waardeoordelen in de praktijk, bijvoorbeeld in de praktijk van de literaire kritiek, de doelstelling nog veel vager is dan Casey en Schmitz aannemen. Ik zeg uitdrukkelijk: de doelstelling. Waar ik aan denk is: niet het uitspreken van oordelen is, al klinkt dat vreemd, in de meeste gevallen het doel, maar het poneren van een literatuuropvatting via het stellen van een kwasi-norm, door middel van niet of schijnbaar geargumenteerde oordelen. Dat is jammer voor de wetenschap, maar als het zo is, kan deze toch maar beter die reële stand van zaken als uitgangspunt kiezen.

Een voorbeeld: oorspronkelijkheidsoordelen zijn in de Neder-

221 Een oriëntatie op een argumentatie-model als dat van Toulmin had daarom misschien meer voor de hand gelegen. Omdat één van mijn studenten, R. Teeuwen, in die richting een onderzoek onderneemt, laat ik deze mogelijkheid echter liggen.

222 In een programmatisch literairkritisch essay, 'Analyse en oordeel' (Merlyn 1965: 161-180, 268-276, 476-502) heb ik dezelfde weg gekozen.

landse literaire diskussies van de jaren '30 van doorslaggevend belang geweest. Persoonlijkheid, authenticiteit, eigen toon, zuiverheid, kreativiteit, scheppingskracht, echtheid, - iedereen die aan de, vaak polemische, gedachtenwisseling deelnam had er zo zijn eigen termen voor. Maar wat *is*, laat ons zeggen voor Du Perron, 'persoonlijkheid'? Wil men daarachter komen, dan krijgt men eigenlijk niet meer op tafel dan een lijstje van namen van auteurs die een + krijgen, en anderen, die met een - genoegen moeten nemen.[223] Alleen de vraag of iemand iets voor het eerst doet, lijkt redelijk duidelijk te beantwoorden, maar daar gaat het nu juist nooit om.

Zo staat het, denk ik, heel vaak met waarde-oordelen. Zij zijn zelden doel, meestal eerder middel, namelijk om de kijkrichting van anderen te beïnvloeden door te *wijzen*. Misschien dat alleen bij 'strukturele oordelen' wat meer rationeel betoog te pas komt.

'Heel vaak', 'denk ik', 'zelden', 'meestal', 'misschien': erg zeker van mijn zaak ben ik niet. Dat kon wel eens typerend zijn, niet alleen voor mij maar ook voor de situatie waarin men verkeert als men voorbeelden van verklaringstheorieën probeert uit te werken.

6

Allerlei theorieën dus, in de praktijk van de literatuurwetenschapper, maar 'standaard-theorieën' niet of nauwelijks. Wie dit type theorie de enig aanvaardbare vindt, zal dus zeggen: er bestaat (nog) geen echte literatuurwetenschap.

Ik zou niet weten op wiens gezag men zoiets zou moeten aannemen. Maar dan nog, zelfs de strengste zwartekousen-theoreticus kan bedenken: wat niet is, kan heel goed komen. Er zijn niet te weinig mogelijkheden voor de literatuurwetenschap, maar er is eerder te veel werk aan de winkel: het lot van Sisyphus.

223 Schmitz 79 ziet het probleem wel (hij gebruikt de term 'paradigma') maar blijft 'oordelen' toch als doel van evaluatieve uitspraken beschouwen.

Literatuuropgave

Anbeek 72-73: Ton Anbeek, 'Problemen bij het interpreteren en analyseren van prozateksten'. Spektator II (1972-1973), 481-504.
Anbeek 76: T. Anbeek, 'De interpretatie als hypothese'. Forum der Letteren XVII/4 (1976), 239-248.
Arrivé 69: Michel Arrivé, 'Postulats pour la description linguistique de textes littéraires'. Langue Française I/3 (1969), 3-13.
Asemissen 49: Hermann Ulrich Asemissen, 'Notizen über den Aphorismus', in: Neumann 76, 159-176.
Bal 78: Mieke Bal, *De theorie van vertellen en verhalen. Inleiding in de narratologie.* Muiderberg 1978.
Banfield 81: Ann Banfield, 'Reflective and Non-Reflective Consciousness in the Language of Fiction'. Poetics Today II/2 (Winter 81), 61-76.
Bauer 72: Werner Bauer u. A., *Text und Rezeption: Wirkungsanalyse zeitgenössischer Lyrik am Beispiel des Gedichtes 'Fadensonnen' von Paul Celan.* FaM 1972.
Beardsley 78: Monroe C. Beardsley, 'Some Problems of Critical Interpretation: A Commentary'. Journal of Aesthetics & Art Criticism XXXVI (Spring 1978), 351-360.
Beekman 76: K. Beekman, 'Mark Insingel en de taal'. Spektator VI (1976-1977), 184-195.
Behrens 40: Irene Behrens, *Die Lehre von der Einteilung der Dichtkunst, vornehmlich vom 16. bis 19. Jahrhundert. Studien zur Geschichte der poetischen Gattungen.* Halle 1940.
Van den Bergh 72: Hans van den Bergh, *Konstanten in de komedie. Een onderzoek naar komische werking en ervaring.* Amsterdam 1972.
Van den Bergh 79: Herman van den Bergh, *Verzamelde gedichten.* Amsterdam 1979.
Blackmur 55: R.P. Blackmur, *The Lion and the Honeycomb* [...]. NY (Harvest Books) [11]1955.
Bloem 52: J.C. Bloem, *Aphorismen.* Amsterdam 1952.
Blok 66: W. Blok, 'Enige opmerkingen over *De lijster* van Albert Verwey'. De Nieuwe Taalgids LIX (1966), 315-320.
Bohnen 72: Alfred Bohnen, 'Zur Kritik des modernen Empirismus. Beobachtungssprache, Beobachtungstatsachen und Theorien'. In: Hans Albert (Hrsg.), *Theorie und Realität* [...]. Tübingen [2]1972, p. 2-25.
Booth 65: W.C. Booth, *The Rhetoric of Fiction.* Chicago/London 5th impr. 1965.
Brinkman 74: H.J. Brinkman, 'De ongeloofwaardigheid van tekstgrammatica'. Forum der Letteren XV (1974), 213-232.
Brooks 47: Cleanth Brooks, *The Well Wrought Urn.* New York 1947.
Brooks 64: Cleanth Brooks & William R. Wimsatt Jr., *Literary Criticism. A short history.* NY [4]1964.
Brooks 65: Cleanth Brooks, 'The Waste Land: Critique of the Myth', in: *Modern Poetry and the Tradition.* NY 1965, 136-172.

Casey 66: John Casey, *The Language of Criticism*. London 1966.
Červenka 78: Miroslav Červenka, *Der Bedeutungsaufbau des literarischen Werks*. München 1978.
Chamfort 1879: N. Chamfort, *Oeuvres choisies de -. Publiées avec Préface* [...] *par M. de Lèscure.* Paris (1879).

Chamfort 50: Chamfort, *Maximes et anecdotes. Introduction et notes par Jean Mistler.* Monaco ([2]1950).
Culler 76: Jonathan Culler, 'Beyond Interpretation. The Prospects of Contemporary Criticism'. Comparative Literature XXVIII (1976), 244-256.
Van Dale 24: Van Dale, *Groot Woordenboek der Nederlandsche taal.* 's-Gravenhage/Leiden [6]1924.
Van Dale 76: Van Dale, *Groot Woordenboek der Nederlandse taal. [Bewerker C. Kruyskamp.] 's-Gravenhage* [16]1976.
Dedicius 73: 'Letztes Geleit für den ersten Aphoristiker unserer Zeit: Lec', in: Neumann 76, 452-478.
De Deugd 75: C. de Deugd, 'Mimesis. Het mimetische karakter van de literatuur'. Nieuw Vlaams Tijdschrift XXVIII (1975), 710-734.
Van Dijk 71: T.A. van Dijk, *Moderne literatuurteorie. Een eksperimentele inleiding.* Amsterdam 1971.
Eco 76: Umberto Eco, *A Theory of Semiotics.* Bloomington/London 1976.
Éjchenbaum 18: Boris Éjchenbaum, 'Wie Gogol's "Mantel" gemacht ist', in: Striedter 71, 123-159 (alleen oneven pagina's).
Ellis 74: John M. Ellis, *The Theory of Literary Criticism: a Logical Analysis.* Berkeley etc. 1974.
Ellis 78: John M. Ellis, 'Critical Interpretation, Stylistic Analysis and the Logic of Inquiry'. Journal of Aesthetics and Art Criticism XXXVI (Spring 1978), 253-262.
Emrich 67: Wilhelm Emrich, 'Das Problem der Symbolinterpretation im Hinblick auf Goethes Wanderjahre'. In: Horst Enders (Hrsg.), *Die Werkinterpretation.* Darmstadt 1967, 169-197.
Erlich 65: Victor Erlich, *Russian Formalism. History - Doctrine.* The Hague etc. [2]1965.
Escarpit 70: Robert Escarpit, 'La Définition du terme "littérature"', in: Robert Escarpit e.a., *Le littéraire et le social. Eléments pour une sociologie de la littérature.* Paris 1970, 259-272.
Feibleman 60: James K. Feibleman. *An Introduction to Peirce's Philosophy, Interpreted as a System.* London 1960.
Feyerabend 75: Paul Feyerabend, *Against Method.* London 1975.
Fish 80: Stanley Fish, *Is There a Text in This Class? The Authority of Interpretive Communities.* London 1980.
Fokkema 77: D.W. Fokkema and Elrud Kunne-Ibsch, *Theories of Literature in the Twentieth Century.* London 1977.
Fowler 79: Alistair Fowler, 'Genre and the Literary Canon'. New Literary History XI (1979), 97-120.
Frye 57: Northrop Frye, *Anatomy of Criticism.* [...] Princeton 1957.
Fügen 68: H.N. Fügen (Hrsg.), *Wege der Literatursoziologie.* Neuwied/Berlin 1968.
Gabriel 75: Gottfried Gabriel, *Fiktion und Wahrheit. Eine semantische Theorie der Literatur.* Stuttgart 1975.
Gadamer 60: H.G. Gadamer, *Wahrheit und Methode.* Tübingen 1960.

Gale 71: R.M. Gale, ‘The Fictive Use of Language’. Philosophy XLVI (1971), 324-339.
Geggus 61: Roswitha Geggus, *Die wit in die poesie.* [...] Amsterdam 1961.
Genette 77: Gérard Genette, ‘Genres, “types”, modes’. Poétique XXXII (1977), 389-421.
Göttner 73: Heide Göttner, *Logik der Interpretation.* München 1973.
Göttner 77: Heide Göttner, ‘Structures of Theory in the Study of Literature’. PTL II (1977), 297-312.
Göttner 78: Heide Göttner und Joachim Jacobs, *Der logische Bau von Literaturtheorien.* München 1978.
Greenlee 73: D. Greenlee, *Peirce's Concept of Sign.* The Hague/Paris 1973.

Greimas 72: A.J. Greimas, *Essais de sémiotique poétique* [...]. Paris 1972.
Grenzmann 51: Wilhelm Grenzmann, 'Probleme des Aphorismus', in: Neumann 76, 177-208.
Groeben 72: N. Groeben, *Literaturpsychologie. Literaturwissenschaft zwischen Hermeneutik und Empirie.* Stuttgart etc. 1972.
De Groot 68: A.D. de Groot, *Methodologie. Grondslagen van onderzoek en denken in de gedragswetenschappen.* 's-Gravenhage [4]1968.
Grosse 65: Siegfried Grosse, 'Das syntaktische Feld des Aphorismus', in: Neumann 76, 378-398.
Guillén 71: Claudio Guillén, *Literature as System. Essays Toward the Theory of Literary History.* Princeton 1971.
De Haan 72-73: Sies de Haan, 'Over de grondslagen van de literatuurwetenschap I en II'. Spektator II (1972-1973), 360-396 en 505-534.
Hamburger 57: Käte Hamburger, *Die Logik der Dichtung.* Stuttgart 1957.
Hardt 76: Manfred Hardt, *Poetik und Semiotik. Das Zeichensystem der Dichtung.* Tübingen 1976.
Hassan 64: Ihab Hassan, 'Beyond a Theory of Literature: Intimations of Apocalypse'. Comparative Literature Studies I (1964), 261-273.
Hellinga/Scholtz 55: W. Gs Hellinga en H. van der Merwe Scholtz, *Kreatiewe analise van taalgebruik; prinsipes van stilistiek op linguistiese grondslag.* Amsterdam 1955.
Hellinga 67: W. Hellinga, 'Verbijsterend spel. Over enige varianten in P.C. Hoofts SAL NEMMERMEER GEBEUREN'. In: *Lessen in lezen. Essays uit 12 jaargangen Maatstaf.* Den Haag 1967, 57-77.
Hempel 72: Carl G. Hempel, 'Wissenschaftliche und historische Erklärungen', in: Hans Albert (Hrsg.), *Theorie und Realität* [...]. Tübingen [2]1972, 237-261.
Hempfer 73: K.W. Hempfer, *Gattungstheorie.* [...] München (UTB) 1973.
Hernadi 72: Paul Hernadi, *Beyond Genre. New Directions in Literary Classification.* Ithaca/London 1972.
Hinck 77: Walter Hinck (Hrsg.), *Textsortenlebre-Gattungsgeschichte.* Heidelberg 1977.
Hirsch 73: E.D. Hirsch, *Validity in Interpretation.* New Haven/London [4]1973 ([1]1967).
Hoek 80: Leo H. Hoek, *La Marque du titre. Dispositifs sémotiques d'une pratique textuelle.* La Haye/Paris/New York 1980.
Höft 35: Albert Höft, 'Das historische Werden des Aphorismus', in: Neumann 76, 112-129.
Hoops 79: Wiklef Hoops, 'Fiktionalität als pragmatische Kategorie'. Poetica XI (1979), 281-317.
Howell 79: R. Howell, 'Fictional Objects. How They Are and How They Aren't'. Poetics 8 (1979), 129-177.
Hvišč 72: Jozef Hvišč, 'Die genologische Interpretation der Literatur'. Zagadnienia Rodzajów Literackich XV (1972), 5-31.
Idema 76: W.L. Idema, *Verzinsels zijn geen letterkunde. Het literatuurbegrip in het traditionele China.* Leiden 1976 (inaug. rede).

Ihwe 76: Jens F. Ihwe, ‘The Philosophy of Literary Criticism Reconsidered. On the “Logic” of Interpretation’. Poetics V (1976), 339-372.
Ihwe 79: Jens F. Ihwe, ‘Sprachphilosophie, Literaturwissenschaft und Ethik: Anregungen zur Diskussion des Fiktionsbegriffs’. In: Amsterdamer Beiträge zur neueren Germanistik Bd. VIII (1979). Amsterdam 1979, 207-264.
Ihwe/Rieser 79: Jens F. Ihwe and Hannes Rieser, ‘Narrative and Descriptive Theory of Fiction. Some Contemporary Issues’. Poetics 8 (1979), 63-84.
Iser 75[a]: Wolfgang Iser, ‘Die Appellstruktur der Texte’. In: R. Warning, *Rezeptionsästhetik. Theorie und Praxis.* München (UTB) 1975, 228-252.
Iser 75[b]: Wolfgang Iser, ‘Die Wirklichkeit der Fiktion - Elemente eines funktionsgeschichtlichen Textmodells’, in: Warning 75, 277-324.

Jakobson 64: Roman Jakobson, 'Closing Statement: Linguistics and Poetics', in: Thomas A. Sebeok, *Style in Language.* Cambridge Mass. [2]1964, 350-377.
Jolles 58: André Jolles, *Einfache Formen.* Darmstadt [2]1958.
Jost 70: François Jost, 'Le Contexte européen du sonnet'. Zagadnienia Rodzajów Literackich XIII (1970), 5-28.
Kamerbeek 66: Jan Kamerbeek Jr., *Albert Verwey en het nieuwe classicisme.* [...] Groningen 1966.
Kayser 64: Wolfgang Kayser, *Das sprachliche Kunstwerk* [...]. Bern/München [10]1964 etc.
Kernan 73: Alvin B. Kernan, 'The Idea of Literature'. New Literary History V (1973), 31-40.
Kloepfer 75: Rolf Kloepfer, *Poetik und Linguistik; Semiotische Instrumente.* München (UTB) 1975.
Koningsveld 78: Herman Koningsveld, *Het verschijnsel wetenschap. Een inleiding tot de wetenschapsfilosofie.* Meppel [3]1978.
Krieger 69: Murray Krieger, 'Mediation, Language, and Vision in the Reading of Literature'. In: Charles S. Singleton (Ed.), *Interpretation, Theory and Practice.* Baltimore 1969, 211-242.
Kuhn 70: Thomas S. Kuhn, *The Structure of Scientific Revolutions.* Chicago/London [2]1970.
Kummer 79: Em. Kummer, 'Multatuli: aforisticus van de waarheid'. Over Multatuli 4 (1979). Amsterdam 1979, 4-20.
Labov/Waletzky 67: William Labov and Joshua Waletzky, 'Narrative Analysis. Oral Versions of Personal Experience', in: June Helm (Ed.) *Essays on the Verbal and Visual Arts.* Seattle 1967, 12-44.
Lakatos 72: Imre Laktos, 'Falsification and the Methodology of Scientific Research Programmes', in: Imre Lakatos and Alan Musgrave, *Criticism and the Growth of Knowledge.* Cambridge [2]1972, 91-196.
Landwehr 75: Jürgen Landwehr, *Text und Fiktion. Zu einigen literaturwissenschaftlichen und kommunikationstheoretischen Grundbegriffen.* München 1975.
Leavis 64: F.R. Leavis, 'Literary Criticism and Philosophy; A Reply'. In: E. Bentley (Ed.), *The Importance of Scrutiny*, N.Y. 1964.
Leech 65: Geoffrey Leech, '"This Bread I Break" - Language and Interpretation'. A Review of English Literature VI (1965), 66-75.
Leech 69: Geoffrey N. Leech, *A Linguistic Guide to English Poetry.* London etc. 1969.
De Ley 76: Gerd de Ley. *Aforistisch bestek 1944-1974.* [...]. Nijmegen/Brugge 1976.
Lotman 72: Jurij M. Lotman, *Die Struktur literarischer Texte.* München (UTB) 1972.
Maatje 75: F.C. Maatje, 'Literatuurwetenschap en P.F. Schmitz' kroniek van de kritiek'. Forum der Letteren XVI (1975), 236-247; met nawoord van Schmitz.
Maatje 77: Frank C. Maatje, *Literatuurwetenschap.* [...] Utrecht [4]1977. ([1]1970).
Maatje 81: Frank C. Maatje, *Open plekken.* Utrecht 1981 (inaug. rede).

Margolius 53: Hans Margolius, *Deutsche Aphorismen.* Ausgewählt von -. Bern 1953.
Markiéwicz 72: Henryk Markiéwicz, 'The Limits of Literature'. New Literary History IV (1972), 5-14.
Marsman 60: H. Marsman, *Verzameld Werk.* Amsterdam ^{3}1960.
Mautner 33: Franz H. Mautner, 'Der Aphorismus als literarische Gattung', in: Neumann 76, 19-74.
Mautner 66: Franz H. Mautner, 'Maxim(e)s, Sentences, Fragmente, Aphorismen', in: Neumann 76, 399-412.
Meiland 78: Jack W. Meiland, 'Interpretation as Cognitive Discipline'. Philosophy & Literature II (Spring 1978), 23-45.
Mönch 55: Walter Mönch, *Das Sonett; Gestalt und Geschichte.* Heidelberg 1955.
Mooij 63: J.J.A. Mooij, 'Over de methodologie van het interpreteren van literaire

werken', in: Mooij 79[b], 35-63.
Mooij 73: J.J.A. Mooij, 'Problemen rondom literaire waardeoordelen'. De Gids 136 (1973), 461-473.
Mooij 79[a]: J.J.A. Mooij, 'The Nature and Function of Literary Theories'. Poetics Today I / 1-2 (1979), 111-136.
Mooij 79[b]: J.J.A. Mooij, *Tekst en lezer. Opstellen over algemene problemen van de literatuurstudie.* Amsterdam 1979.
Morris 71: Charles Morris, 'Esthetics and the Theory of Signs', in: *Writings on the General Theory of Signs.* The Hague/Paris 1971, 415-433.
Mosheuvel 80: L.A. Mosheuvel, *Een roosvenster. Aantekeningen bij 'Een winter aan zee' van A. Roland Holst.* Groningen 1980.
Mukařovský 67: Jan Mukařovský, *Kapitel aus der Poetik.* FaM 1967.
Müller 67: Jost Andreas Müller, *Formprinzipien des Aphoristischen. Eine Untersuchung der Aphorismen Georg Friedrich Lichtenbergs.* Zürich 1967.
Multatuli 1866: Multatuli, *Over vryen arbeid in Nederlandsch Indië en de tegenwoordige koloniale agitatie.* Amsterdam 1866.
Multatuli 51: Multatuli, *Ideeën*, in: *Volledige werken II en vlgg.* Amsterdam 1951.
Nauta 72: D. Nauta, *The Meaning of Information.* The Hague/Paris 1972.
Neumann 76: Gerhard Neumann, *Der Aphorismus. Zur Geschichte, zu den Formen und Möglichkeiten einer literarischen Gattung.* Herausgegeben von -. Darmstadt 1976.
Van Ostaijen 77: Paul van Ostaijen, *Verzameld Werk IV; Proza 2.* Amsterdam [2]1977.
Oversteegen 67[a]: J.J. Oversteegen, 'Marsman voor jonge en oud'. Raster I (1967), 58-70.
Oversteegen 67[b]: J.J. Oversteegen, 'Positief en negatief oordeel'. Raster I (1967), 329-339. (Reaktie op Van der Steen 67).
Oversteegen 74: J.J. Oversteegen, 'Vragen rond de wetenschappelijke interpretatie van literatuur'. Raam 104 (1974), 88-106.
Pasternack 75: G. Pasternack, *Theoriebildung in der Literaturwissenschaft.* München (UTB) 1975.
Pavel 75: Th.G. Pavel, '"Possible Worlds" in Literary Semantics'. Journal of Aesthetics and Art Criticism XXXIV (1975), 165-176.
Pelc 71: Jerzy Pelc, 'Nominal Expressions and Literary Fiction', in: *Studies in Functional Semiotics of Natural Language.* The Hague/Paris 1971, 119-141.
Pettit 75: Philip Pettit, *The Concept of Structuralism. A Critical Analysis.* Dublin 1975.
Pfeiffer 74: K.L. Pfeiffer, *Sprachtheorie, Wissenschaftstheorie und das Problem der Textinterpretation. Untersuchungen am Beispiel des* New Criticism *und Paul Valérys.* Amsterdam 1974.
Pirsig 79: Robert M. Pirsig, *Zen and the Art of Motorcycle Maintenance.* NY etc. (Bantam) [2]1979.
Plessen 71: Elizabeth Plessen, *Fakten und Erfindungen; zeitgenössische Epik im Grenzgebiet von fiction und nonfiction.* München 1971.

Plett 75: Heinrich F. Plett, *Textwissenschaft und Textanalyse. Semiotik, Linguistik, Rhetorik.* Heidelberg (UTB) 1975.
Pomorska 68: Krystyna Pomorska, *Russian Formalist Theory and Its Poetic Ambiance.* The Hague 1968.
Postma 77: J.M.J. Postma-Nelemans, *Marsmans verzen.* [...] Groningen 1977.
Van Rees 76-77: C.J. van Rees en H. Verdaasdonk, 'De lektuur van literaire teksten en de analyse van literaire teksten'. Spektator VI (1976-77), 204-223.
Requadt 69: Paul Requadt, 'Das aphoristische Denken', in: Neumann 76, 331-377.
Richards 60: I.A. Richards, *Principles of Literary Criticism.* (Paperback). London 1960 (^{1}24).
Routley 79: R. Routley, 'The Semantic Structure of Fictional Discourse'. Poetics 8 (1979), 3-30.

Ruttkowski 68: Wolfgang V. Ruttkowski, *Die literarischen Gattungen. Reflexionen über eine modifizierte Fundamentalpoetik.* Bern 1968.
Ryan 79: Marie-Laure Ryan, 'Toward a Competence Theory of Genre'. Poetics 8 (1979), 307-337.
Schalk 33: Fritz Schalk, 'Das Wesen des französischen Aphorismus', in: Neumann 76, 75-111.
Schmidt 76: Siegfried J. Schmidt, 'Towards a Pragmatic Interpretation of "Fictionality"'. In: Teun A. van Dijk (Ed.), *Pragmatics of Language and Literature.* Amsterdam 1976, 161-178.
Schmitz 75: P.F. Schmitz, 'Maatje's Literatuurwetenschap en de kritiek'. Forum der Letteren XVI (1975), 159-167. Zie ook Maatje 75.
Schmitz 79: P.F. Schmitz, *Kritiek en criteria. Menno ter Braak en het literaire waardeoordeel.* Amsterdam 1979.
Schmitz 80: P.F. Schmitz, 'De codemode in de literatuurwetenschap'. Forum der Letteren XXI (1980), 283-295.
Searle 75: John R. Searle, 'The Logical Status of Fictional Discourse'. New Literary History VI (1975), 319-332.
Segers 78: M.T.M. Segers, *The Evaluation of Literary Texts.* [...] Lisse 1978.
Seidler 65: Herbert Seidler, *Die Dichtung.* Stuttgart ^{2}1965.
Sengle 67: Friedrich Sengle, *Die literarische Formenlehre. Vorschläge zu ihrer Reform.* Stuttgart 1967.
Seung 80: T.K. Seung, 'Literary Function and Historical Context'. Philosophy and Literature IV (1980), 33-46.
Skwarczyńska 59: Stefania Skwarczyńska, 'Diskussionsbeitrag zu Problemen der genologischen Systematik'. Zagadnienia Rodzajów Literackich II (1959), 115-122.
Sidney 65: Philip Sidney, *An Apology for Poetry or the Defence of Poesy*, edited by Geoffrey Shepherd. London etc. 1965.
Smith 47: Logan Pearsall Smith, 'Einleitung zu einer Sammlung englischer Aphorismen', in: Neumann 76, 144-158.
Spitzer 59: Leo Spitzer, 'The Poetic Treatment of a Platonic-Christian Theme'. In: *Romanische Literaturstudien, 1936-1956.* Tübingen 1959, 130-159.
Spitzer 62: Leo Spitzer, *Linguistics and Literary History.* NY ^{2}1962.
Spoerri 29: Theophil Spoerri, *Präludium zur Poesie.* Berlin 1929.
Staiger 63: Emil Staiger, *Grundbegriffe der Poetik.* Zürich ^{6}1963. (^{1}1946).
Staiger 67: Emil Staiger, 'Die Kunst der Interpretation', in: *Die Werkinterpretation*, Hrsg. Horst Enders. Darmstadt 1967, 146-168.
Staiger 71: Emil Staiger, *Die Kunst der Interpretation. Studien zur deutschen Literaturgeschichte.* München (DTV) 1971.
Stanzel 69: Franz K. Stanzel, *Typische Formen des Romans.* Göttingen ^{4}1969.
Van der Steen 67: J. van der Steen, 'Last & Co: in woorden'. Raster I (1967), 325-328. (Reaktie op Oversteegen 67^{a}.)
Stern 59: Joseph Peter Stern, 'Eine literarische Definition des Aphorismus', In: Neumann 76, 226-279.
Stierle 75: Karlheinz Stierle, 'Der Gebrauch der Negation in fiktionalen Texten'. In: Harald Weinrich (Hrsg.), *Positionen der Negativität.* München 1975, 235-262.

Strelka 78: Joseph P. Strelka (Ed.), *Theories of Literary Genre. (Yearbook of Comparative Criticism, Vol. VIII.)* University Park Penn/London 1978.
Striedter 71: J. Striedter (Hrsg.), *Russischer Formalismus* [...]. München (UTB) ^{2}1971.
Tate 57: Allen Tate, *The Man of Letters in the Modern World.* London 1957.
Teesing 66: H.P.H. Teesing, 'Periodisierung'. In: W. Kohlschmidt und W. Mohr, *Reallexikon der deutschen Literaturgeschichte III.* Berlin ^{2}1966, 74-79.
Teesing 74: H.P.H. Teesing, 'Literatuur en werkelijkheid. Het probleem der

fiktionaliteit'. In: *Handelingen van het 32ste Nederlandse Filologencongres* [1972]. Amsterdam 1974, 18-27.
Thompson 71: E.M. Thompson, *Russian Formalism and Anglo-American New Criticism 1920-1948.* [...]. The Hague 1971.
H. Thompson 71: Hunter S. Thompson, *Fear and Loathing in Las Vegas.* Z.p. 1971.
Van Tieghem 38: Paul van Tieghem, 'La Question des genres littéraires'. Helicon I (1938), 95-101.
Todorov 73: Tzvetan Todorov, 'The Notion of Literature'. New Literary History V (1973), 5-16.
Tynjanov 24: Jurij Tynjanov, 'Das literarische Faktum'. In: J. Striedter, *Russischer Formalismus.* München (UTB) 1971, 393-431.
Verdaasdonk 79: H. Verdaasdonk, *Critique littéraire et argumentation.* Amsterdam 1979 (diss. offset).
Verdenius 49: W.J. Verdenius, *Mimesis: Plato's Doctrine of Artistic Imitation and Its Meaning to Us.* Leiden 1949.
Viëtor 31: Karl Viëtor, 'Probleme der literarischen Gattungsgeschichte'. Deutsch VJs IX (1931), 425-447.
Vivas 68: Eliseo Vivas, 'Literary Classes. Some Problems'. Genre I (1968), 97-105.
De Vries 73: G.J. de Vries, *De omvang van het litteraire corpus bij de Grieken en in de moderne theorie.* Amsterdam/Londen 1973.
Warning 75: Rainer Warning (Hrsg.), *Rezeptionsästhetik. Theorie und Praxis.* München (UTB) 1975.
Wehe 39: Walter Wehe, 'Geist und Form des deutschen Aphorismus', in Neumann 76, 130-143.
Weinsheimer 79: Joel Weinsheimer, 'Theory of Character: Emma'. Poetics Today I/1-2 (1979), 185-212.
Weitz 66: Morris Weitz, *Hamlet and the Philosophy of Literary Criticism.* Cleveland/NY 1966.
Wellek 37: René Wellek, 'A Letter', in: Eric Bentley, *The Importance of Scrutiny* [...]. NY 1964, 23-30. Met 'Reply' van F.R. Leavis.
Wienold 72: Götz Wienold, *Semiotik der Literatur.* FaM 1972.
Wimsatt 66: W.K. Wimsatt, 'What to Say About a Poem', in: *Hateful Contraries.* Lexington 1966, 215-244.
Wolfe 77: Tom Wolfe, *The New Journalism.* [...] London ^{2}1977.
Van Zoest 78: A.J.A. van Zoest, 'Peirciaanse semiotiek', in: Charles Grivel (Red.), *Methoden in de literatuurwetenschap.* Muiderberg 1978, 102-114.
Van Zoest 80: Aart van Zoest, *Waar gebeurd en toch gelogen.* Assen 1980.